

Stefan Gužvica
PRIJE TITA
Frakcijske borbe
u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940.

Za izdavača

Damir Agićić

© Autorska prava: Stefan Gužvica

Naslov izvornika

Factional Struggles in the Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge
(1936–1940)

Prevela

Dora Kosorčić

© Autorska prava hrvatskoga prijevoda: Dora Kosorčić i Srednja Europa, 2020.

Urednik

prof. dr. sc. Damir Agićić

Recenzenti

prof. dr. sc. Aleksandar Jakir

prof. dr. sc. Ondřej Vojtechovsky

Grafička priprema

Tvrko Molnar

Banian ITC, Zagreb

Autorica naslovnice

Ana Vučić

ISBN 978-953-8281-24-2

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

pod brojem 001079124.

Objavljivanje knjige financijski je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u studenom 2020. godine.

Stefan Gužvica

PRIJE TITA
Frakcijske borbe
u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940.

Prevela
Dora Kosorčić

Zagreb 2020.

Sadržaj

ZAHVALE	V
POPIS KRATICA I POJMOVA	VII
GLAVNI SUDIONICI FRAKCIJSKIH BORBI U KPJ KRAJEM TRIDESETIH	IX
PROLOG: POSLJEDNJI PUT U MOSKVU	1
Historiografija	3
Izvori i metodologija	8
Pregled knjige	14
„O JEDINSTVU PARTIJE“: FRAKCIJSKE BORBE U KPJ 1919-1936	17
Između ljevice i desnice	18
Osujećena boljševizacija	22
Konsolidacija pod Gorkićem	24
Prvi stvarni i izmišljeni neprijatelji	27
VRHUNAC I PAD MILANA GORKIĆA	35
Travanjski plenum 1936. godine	36
Čistke opozicionista	42
Fleischer i konstrukcija krivnje	45
Uhićenje generalnog sekretara	51
FRAKCIJE	61
Privremeno rukovodstvo	64
Paralelni centar	72
Moskovski kandidat	81
Vahabiti	89
BORBA	99
Drugovi u Parizu	100
Španjolska inkvizicija	105
Likvidacionizam i hrvatsko pitanje	113
Tito u Moskvi	120
Miletić u Moskvi	129

EPILOG: TITOV TRIJUMF	139
BIBLIOGRAFIJA	147
Arhivi	147
Objavljeni primarni izvori	147
Sekundarni izvori	148
KAZALO	153

ZAHVALE

Želio bih zahvaliti svojim profesorima i kolegama na Srednjoeuropskom sveučilištu, osobito Vladimиру Petroviću i Balázsnu Trencsényiju, pod čijim sam vodstvom u konični i došao do ove teme; Istvánu Révu, Alexu Voronovichu i Lovri Kralju, koji su mi mnogo pomogli upućujući me na literaturu u ranim fazama rada, i konačno, prijateljima i kolegama, Rennyju Hahamatovitchu, Codyju Inglisu, Steveu Westlaku, Štěpánu Denku, Mikeu Morrisu i Yani Kitaevoj, koji su svojim konstruktivnim komentarima i kritikama znatno utjecali na moje istraživanje.

U radu su mi svojim komentarima i preporukama pomogli i brojni prijatelji i kolege izvan Srednjoeuropskog sveučilišta. Tu bih posebno spomenuo Bogdana Živkovića, Bartula Čovića, profesora Ljubodraga Dimića, Milana Radanovića, Vladimira Vukliša, profesora Vladimira Unkovskog-Koricu, profesora Tončija Šitina, Ivanu Hanaček, Johnu Kraljicu i Vladimira Markovića. Posebno im zahvaljujem jer su mi omogućili da uspješno završim ovu knjigu. Također, zahvalio bih Goranu Despotoviću, Domagoju Mihaljeviću, Juri Ramšaku, Marku Stričeviću i Maji Žilić na pomoći u pristupanju rijetkoj primarnoj i sekundarnoj građi. Nasuprot mojim amaterskim pokušajima, Igor Nađalin izradio je lijepi i čitljive shematske prikaze, i na tome mu neizmjerno zahvaljuju i autor i čitatelji. Nadalje, duboko sam zahvalan ljubaznom osoblju Arhiva Jugoslavije i Univerzitetske knjižnice Svetozar Marković u Beogradu te Arhivu Otvorenog društva u Budimpešti. Tu bih istaknuo Jelenu Kovačević, Slavenu Čolovića i Roberta Parnicu – osim što su mi pomogli s dokumentima, ujedno su mi dali i korisne komentare o istraživanju. Friedrich Asschenfeldt i Arina Zaytseva pomogli su mi s prijevodom ključnih izvora s njemačkog jezika, i neki od najvažnijih zaključaka ne bi bili mogući bez njihove pomoći. Ivica Mladenović i Pavle Ilić na isti su način pomogli s izvorima na francuskom jeziku, prevodeći ključne izvore o stanju Komunističke partije Jugoslavije u Parizu tridesetih godina. Prevoditelj slovenskog izdanja knjige, Marko Kržan, ne samo što je poduzeo kolosalni zadatak prevodenja, već se pokazao i odličnim recenzentom i konstruktivnim kritičarem. Hvala i Dori Kosorčić, prevoditeljici knjige na hrvatski jezik.

Na kraju, zahvalio bih mentorima, Alfredu J. Rieberu i Ondřeju Vojtěchovskom na njihovu vodstvu i savjetima tijekom izrade magistarskog rada koji je pretvoren u ovu knjigu. Najviše od svega, zahvalan sam roditeljima, bez čije ljubavi i potpore ovaj rad ne bi bio moguć.

POPIS KRATICA I POJMOVA

AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije; krovna organizacija jugoslavenskih antifašističkih grupa u Drugom svjetskom ratu

CK – Centralni komitet

gorkićevci – stvarni ili navodni sljedbenici Milana Gorkića, generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije koji je stradao u čistkama tridesetih godina

GUGB – Glavni direktorat državne sigurnosti, formalni naziv sovjetske tajne policije 1934-1941. Kolokvijalno se nazivalo, i još uvijek se naziva NKVD, iako je to bilo ime cijelog Narodnog komesarijata unutarnjih poslova, čiji je GUGB bio pododsječ

HSS – Hrvatska seljačka stranka

Informbiro – Informacijski biro komunističkih i radničkih partija, savjetodavno tijelo saставljeno od vodećih europskih komunističkih partija, osnovano 1947. godine kao pseudonasljednik Komunističke internacionale

IKKI – Izvršni komitet Komunističke internacionale, izvršnog tijela Kominterne

Ježovština – kolokvijalni naziv Velike čistke u Sovjetskom Savezu

KIM – Komunistička omladinska internacionala

KPF – Komunistička partija Francuske

KPH – Komunistička partija Hrvatske, osnovana 1937. godine kao ogrank KPJ

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

KPS – Komunistička partija Slovenije, osnovana 1937. godine kao ogrank KPJ

KUNMZ – Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada

MOPR – Međunarodna organizacija pomoći borcima revolucije, poznata i kao Međunarodna crvena pomoć

NKVD – Narodni komesariat unutarnjih poslova; vidi GUGB

OGPU – Zajednički direktorat državne policije, formalno ime sovjetske tajne policije 1923-1934

OMV – Odjel za međunarodne veze, obavještajni aparat Kominterne

Profinterna – Crvena internacionalna radničkih sindikata, komunistička sindikalna organizacija osnovana s ciljem ujedinjenja komunističkih radničkih sindikata i koordinacije komunističke aktivnosti među reformistima

SIM – Vojna obavještajna služba (Servicio de Información Militar), obavještajna služba Internacionalnih brigada

SKP(b) – Svesavezna komunistička partija (boljševika)

SRN – Stranka radnog naroda, legalna lijeva stranka koju su komunisti u Jugoslaviji vodili između 1938. i 1940. godine

VIII POPIS KRATICA I POJMOVA

SRPJ(k) – Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), 1920. godine preimenovana u Komunističku partiju Jugoslavije

SKJ – Savez komunista Jugoslavije, ime KPJ nakon 1952. godine

SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije

Ultra-ljevica – pojedinačni stav komunista ili komunistička partijska linija kojoj se pripisuju avanturizam i sektaštvo, poput pojedinačnih činova terora ili odbijanja suradnje s nekomunističkom ljevicom

GLAVNI SUDIONICI FRAKCIJSKIH BORBI U KPJ KRAJEM TRIDESETIH

Milan Gorkić (1904-1937) vodio je KPJ od 1932, a 1936. je i formalno postao generalni sekretar.

Ivan Gržetić – Fleischer (1896-1937), predstavnik KPJ u Kominterni i Gorkićeva desna ruka, uhićen je s Gorkićem 14. kolovoza 1937.

Vladimir Čopić (1891-1939), Gorkićev dugogodišnji suradnik, kasnije protivnik, zapovjednik XV. internacionalne brigade u Španjolskoj. U jesen 1938. vratio se u Moskvu, nadajući se vodećoj poziciji u KPJ zajedno s Titom, s kojim je blisko surađivao. Međutim, uhićen je u studenom 1938. i nekoliko mjeseci kasnije strijeljan.

Kamilo Horvatin (1896-1938), predstavnik KPJ u Kominterni i prvi kandidat za generalnog sekretara nakon Gorkićeva uhićenja.

Josip Broz Tito (1892-1980), vođa Privremenog rukovodstva KPJ u Parizu nakon Gorkićeva uhićenja. Do 1939. Kominterna ga je priznavala kao de facto generalnog sekretara.

Petko Milić (1897-1943), vođa ultra-ljeve partijske ćelije u kaznionici u Srijemskoj Mitrovici, bio je Titov najozbiljniji protivnik od lipnja 1939. do svoga uhićenja u Moskvi 5. siječnja 1940.

Ivo Marić (1894-1968), organizator jugoslavenskih emigranata u Francuskoj, svoje je pretenzije na rukovodstvo pokrenuo početkom 1938. kao vođa tzv. Paralelnog centra. Iduće godine, nakon što je marginaliziran u partiji, podržavao je Petka Miletića, s kojim je i ranije surađivao.

Labud Kusovac (1898-1967), čelnik Jugoslavenskog nacionalnog odbora za pomoć Republici Španjolskoj, s Ivom Marićem je vodio Paralelni centar. Njegova široka mreža obavještajnih kontakata bila je izuzetno važna za Paralelni centar.

X GLAVNI SUDIONICI FRAKCIJSKIH BORBI U KPJ KRAJEM TRIDESETIH

Milan Gorkić (1904-1937)

Ivan Gržetić – Fleischer (1896-1937)

Vladimir Čopić (1891-1939)

Kamilo Horvatin (1896-1938)

Josip Broz Tito (1892-1980)

Petko Miletić (1897-1943)

Ivo Marić (1894-1968)

Labud Kusovac (1898-1967)

PROLOG: POSLJEDNJI PUT U MOSKVU

Milan Gorkić, generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), 3. srpnja 1937. godine izvijestio je drugove u Politbirou da na poziv Kominterne mora otputovati u Moskvu. Prema sjećanjima svjedoka, Gorkić je bio miran i optimističan zbog puta. Očekivao je da će se u Pariz, gdje je većina jugoslavenskog komunističkog vodstva bila u izgnanstvu, vratiti za deset dana. Gorkićev bliski prijatelj, austrijsko-francuski komunist i pisac Manès Sperber, pitao ga je je li zabrinut zbog puta, s obzirom na saznanja o masovnim uhićenjima u Moskvi. Ne brinući previše za vlastitu sigurnost, Gorkić je podsjetio Sperbera da bi neposluh prema naredbama Kominterne bio ravan izdaji, samim time i štetan za partiju.¹ To je bio zadnji put da je Sperber video Gorkića. Nakon što je Gorkić došao u Moskvu, Politbiro KPJ prestao je primati pisma od njega i Kominterne. Ubrzo je obustavljena i financijska pomoć Kominterne vodstvu KPJ, bez objašnjenja i prethodne najave.

Uhićenje i pogibija Milana Gorkića predstavljali su prekretnicu u povijesti KPJ. Do tog trenutka glavne mete Velike čistke bili su oni članovi KPJ koji su se ranije protivili Staljinu (što je bila kampanja koju je Gorkić svesrdno podržavao). Međutim, od ljeta 1937. godine NKVD se okrenuo protiv vodstva KPJ i jugoslavenskih političkih emigranata. Komunisti, simpatizeri i neopredijeljeni pojedinci proganjeni su s jednakim intenzitetom. Uz to, posljedica Velike čistke bila je oživljavanje starih frakcijskih borbi i poticanje novih, budući da su se različite grupe borile za premoć u nastojanju da svoju partiju izdignu iz nezavidne situacije u kojoj se nalazila. Zbog masovne represije NKVD-a, obnovljene frakcijske borbe bile su znatno više nepredvidive nego raniji sukobi. Neki od pretendenata na vodeće pozicije također su stradali u čistkama: 19. travnja 1939. godine smaknuto je jedanaest vodećih jugoslavenskih komunista, uključujući dva bivša generalna sekretara, dva sekretara Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) i tri veterana Španjolskog građanskog rata, vjerojatno kao posljedica direktne naredbe Lavrentija Berije, Andreja Višinskog i Politbiroa na čelu sa Staljinom.² Masovna pogibija partijskog vodstva dosad nije bila predmetom istraživanja, a uzroci njihove pogibije u vrijeme kad je represija NKVD-a bila u silasku ostaju nepoznati. Međutim, u tom trenutku, borba za prevlast u KPJ je također jenjavala. Preostali vodeći jugoslavenski komunisti koji

1 Ivan Očak, *Gorkić: život, rad i pogibija* (Zagreb: Globus, 1988), 319-321. Kao posljedica državne represije, partijsko vodstvo bilo je raštrkano po Europi, djelujući u nekoliko zemalja, pri čemu je tridesetih godina središnjica partije bila u Parizu.

2 S.A. Melchin, A.S. Stepanov, V.N. Yakushev et al., „Сталинские списки – введение“, Memorial, <http://stalin.memo.ru/images/intro.htm> (posjet 27.3.2017.).

2 PROLOG: POSLJEDNJI PUT U MOSKVU

su pretendirali na mjesto generalnog sekretara iste su godine izbačeni iz partije te je ustanovljeno novo vodstvo na čelu s Josipom Brozom Titom.

Međutim, prije no što je Tito dobio mandat od Kominterne, borba za vlast utjecala je na sve razine partije i sve aspekte aktivnosti partije, protežući se preko četiri zemlje i trajući duže od tri godine. Međunarodni karakter sukoba nije bio ograničen samo na aktiviste KPJ u inozemstvu: i strani su komunisti postali duboko upleteni u jugoslavenske unutarpartijske sukobe. Utjecaj drugih partija na ishod frakcijskih borbi u KPJ otvara pitanje utjecaja transnacionalnih veza na dinamiku moći u Kominterni. Frakcijske borbe nikada nisu bile isključivo pitanje unutarnjih odnosa u KPJ, iako su se uvijek na taj način prezentirale.

Razdoblje Velike čistke ostaje jedna od najkontroverznijih i najmanje istraženih tema iz povijesti KPJ. Iako označava razdoblje Titova uspona, malo je autora istraživalo uzroke njegova uspjeha, a još manje je pokušalo razumjeti alternativne pravce kojima je partija mogla poći. Ovo će istraživanje omogućiti nove uvide u opću povijest KPJ otkrivanjem do sada nepoznatih činjenica o jednom od najkaotičnijih i najkontroverznijih trenutaka u povijesti KPJ. U ovom radu namjeravam ići dalje od „teleologije Tita,“ budući da je u fokusu svih dosadašnjih istraživanja lik Josipa Broza i njegova uspona na poziciju generalnog sekretara KPJ. Teleološka perspektiva, namjerno ili nenamjerno, stvara pretpostavku da je Tito na neki način bio predodređen za poziciju generalnog sekretara, ili, u ortodoksnijim prikazima iz socijalističkog razdoblja, da je njegov uspon do vodeće pozicije bio krajnji cilj i logična kulminacija razvoja jugoslavenskog komunističkog pokreta. Ovo istraživanje predstavlja odmak od te perspektive, predstavljajući Tita kao jednog od aktera koji su se borili za vlast, umjesto kao središnju ličnost jugoslavenskog komunističkog pokreta. Iako je Tito to, nakon 1940. godine, neporecivo postao, njegova pozicija u razdoblju između 1936. i 1940. godine bila je jednakom nesigurna kao i ona njegovih protivnika. Iako sam zainteresiran za pitanje kako je i zašto Tito postao generalni sekretar, ništa manje me ne fascinira i pitanje njegovih protivnika. Unatoč tome što su se nalazili u sjeni čovjeka koji će voditi KPJ narednih četrdeset godina, nisu bili beznačajne ličnosti. Iako su na kraju završili u ropotarnici povijesti, u vremenu u kojem su djelovali predstavljali su značajne političke i intelektualne struje jugoslavenskog komunističkog pokreta u međuratnom razdoblju. Nastojat ću od povjesnog zaborava sačuvati te struje i ljude koji su ih predstavljali, jer povijest KPJ nije potpuna bez njih.

Uzimajući u obzir sve navedeno, u knjizi ću nastojati utvrditi korijene frakcijskih borbi u KPJ 1930-ih godina, koje su se prvo eksplicitno pojavile 1936. godine, nakon što su navodno okončane intervencijom Kominterne krajem dvadesetih godina. Odgovorit ću na pitanje kako su se i zašto pojavile i nestale različite frakcije u razdoblju Velike čistke, uzimajući u obzir njihove strategije, ideološke pozicije i razloge njihova uspjeha ili neuspjeha. Dijelom ću se osvrnuti na utjecaj vanjskih institucija i

organizacija, poput Kominterne, sovjetske vlade, NKVD-a i drugih komunističkih partija, na frakcijske borbe u KPJ. Na kraju, analizirat će dugoročni utjecaj Velike čistke na samu KPJ, formiranje njene politike i posljedice za predstojeći sukob sa Staljinom 1948. godine.

U knjizi polazim od teze da je pobjeda Titove partijske linije, koja je u jugoslavenskom komunističkom pokretu bila čvrsto na ljevici, bila posljedica njegove proaktivne politike i razumijevanja očekivanja koja je Kominterna imala od KPJ. Iako je Titov uspon, u svjetlu Kominternine politike, bio predvidiv, nipošto nije bio neizbjegjan. Ipak, imenovanje novog generalnog sekretara retrospektivno je postalo ključni formativni trenutak u povijesti Komunističke partije Jugoslavije. U to je vrijeme formirana „titoistička“ partijska linija koja je ostala manje-više nepromijenjena sve do prvih ozbiljnijih pokušaja reforme jugoslavenskog sistema nakon 1948. godine. U tom smislu, korijene partijske politike četrdesetih godina, uključujući i one koji su doveli do sukoba sa Staljinom, moguće je pratiti do ideoloških unutarpartijskih sukoba krajem tridesetih godina.

Historiografija

Postoji malo kvalitetnih historiografskih radova o KPJ u razdoblju kasnih tridesetih godina, i većina tih radova ne analizira detaljno problematiku Velike čistke, unatoč njenom golemom značaju za cjelokupni razvoj KPJ. Iako tema nestanka jugoslavenskih komunista u SSSR-u nije bila naročiti tabu u jugoslavenskim akademskim krugovima, znatan problem predstavlja je nedostatak izvora, pa su se istraživači mogli osloniti jedino na fragmentarne informacije ili iskaze svjedoka i osoba koje su preživjele gulag. Kratkotrajna eksplozija radova krajem osamdesetih godina zaustavila se nakon raspada Jugoslavije. Unatoč visokoj razini kvalitete, ti su radovi zastarjeli i neke od analizâ zahtijevaju reevaluaciju. Jedan takav primjer je knjiga Ive Banca *With Stalin against Tito*,³ koja pruža detaljan pregled frakcijskih borbi u tridesetima, ali pretjerano naglašava važnost nacionalnog pitanja. Općenito govoreći, historiografija o KPJ stavlja je pretjerani fokus na pitanja nacionalnosti, od čega se u ovoj knjizi radi odmak. U istom je razdoblju plodotvorni hrvatski povjesničar Ivan Očak napisao nekoliko biografijâ slavnih jugoslavenskih žrtvi Velike čistke,⁴ iako u vremenu

³ Ivo Banac, *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988).

⁴ Osim biografije Milana Gorkića, Očak je objavio još tri biografije jugoslavenskih komunista stradalih u Velikoj čistki. Prva je biografija Danila Srđića, najistaknutijeg jugoslavenskog komunista u Crvenoj armiji, heroja ruskog građanskog rata koji je sudjelovao u jurišu na Zimsku palaču: Ivan Očak i Mihailo Marić, *Danilo Srđić, crveni general* (Beograd: Sedma sila, 1965). Petnaest godina kasnije, Očak je objavio biografiju Vladimira Čopića, još jednog sudionika boljševičke revolucije, osnivača KPJ i prvog organizacijskog sekretara KPJ, zapovjednika Brigada Abraham Lincoln u

4 PROLOG: POSLJEDNJI PUT U MOSKVU

pisanja nije bio u mogućnosti utvrditi točne okolnosti njihova pada i smrti. Novinar Petar Požar autor je knjige o istaknutijim jugoslavenskim žrtvama staljinizma,⁵ i njegov je prikaz koristan izvor podataka, iako je riječ o djelu popularne historije.

Posljednjih godina nastala su tri djela iznimne historiografske vrijednosti koja se u većoj ili manjoj mjeri bave ovom temom: knjige Nikite Bondareva, Geoffreyja Swaina, te Slavka i Ive Goldsteina.⁶ Disertacija Nikite Bondareva o Titovom vremenu u Moskvi 1935. i 1936. godine pruža vrijedne informacije o stanju u KPJ na samom početku Velike čistke i vremenu pokretanja novih konflikata unutar partijskog vodstva. Odlična Titova biografija Geoffreyja Swaina objavljena 2010. godine obrađuje cijelo razdoblje njegova uspona na vlast, analizirajući njegovu jedinstvenu strategiju u odnosu prema Kominterni. Knjiga Slavka i Ive Goldsteina oslanja se na velik broj sekundarnih izvora i predstavlja najopsežniju Titovu biografiju, pri čemu je razdoblje Velike čistke detaljno obrađeno. Ipak, sva tri djela u fokus istraživanja stavljuju Tita kao ličnost i tretiraju KPJ kao pozadinu priče. Čak i u suvremenim biografijama, poput Swainove ili knjige Jože Pirjevca,⁷ u kojima je Titov uspon prikazan kao neizvjestan, priča se vrti isključivo oko njega, što stvara nepotpunu sliku o KPJ stavljanjem frakcijskih borbi na margine. Posljedica takvog pristupa je, u najboljem slučaju, kriva interpretacija različitih marginaliziranih ideooloških tradicija unutar KPJ,⁸ a u najgorem slučaju, njihov potpuni zaborav.

Unatoč otvaranju sovjetskih arhiva devedestih godina, Kominterna kao cjelovita tema ostaje neistražena, s mnogo prostora za istraživače da pronadu alternativne pristupe razumijevanju povijesti međunarodnog komunizma. Dokumenti koji se odnose na KPJ nisu iznimka, zbog čega je velik dio meduratne partijske povijesti neistražen.

Španjolskom građanskom ratu: Ivan Očak, *Vojnik revolucije: Život i rad Vladimira Ćočića* (Zagreb: Spektar, 1980). Na kraju, 1982. godine objavio je biografiju Đure i Stjepana Cvijića: Ivan Očak, *Braća Cvijići* (Zagreb: Spektar – Globus, 1982). Duro Cvijić je između 1925. i 1926. godine bio sekretar KPJ, dok je njegov mlađi brat Stjepan 1934. godine bio organizacijski sekretar u Internacionalni komunističke omladine.

5 Petar Požar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki* (Beograd: Nova knjiga, 1989).

6 Nikita Bondarev, *Misterija Tito: moskovske godine* (Beograd: Čigoja štampa, 2013); Geoffrey Swain, *Tito: A Biography* (London: I.B. Tauris, 2011); Slavko Goldstein i Ivo Goldstein, *Tito* (Zagreb: Profil, 2015).

7 Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, sv. 1 (Beograd: Laguna, 2013).

8 Radovi koji analiziraju Titove marginalizirane protivnike u KPJ, a koji su većinom pisani u vrijeme socijalizma, obično ih prikazuju kroz prizmu službene partijske linije, opisujući kako su potkopavali jedinstvo partije i oslabili revolucionarni pokret. Za primjere, vidi Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, sv. 1 (Zagreb: Globus, 1981), 115-116, 223-238, i Sibe Kvesić, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi* (Zagreb: Lykos, 1960), 8-9, 21-23. Postjugoslavenska historiografija je daleko suosjećajnija, iako je samo mali broj djela predstavio Titove protivnike kao središnje ličnosti frakcija, što su oni doista i bili. Odličan biografski prikaz koji ide protiv tih tendencija je Jelena Kovačević, „Petko Miletić (1897–1943) – od revolucionara do „frakcionaša““ *Tokovi istorije* 1/2017: 47-73.

Prvi „val“ istraživanja početkom devedesetih fokusirao se na one članove Kominterne koji su postali žrtve Staljinove represije.⁹ U slučaju Jugoslavije, taj „prvi val“ sastojao se samo od jednog članka Ubavke Vujošević i Vere Mujbegović, u kojem je naveden popis jugoslavenskih komunista koji su stradali u čistkama, a koje je bilo moguće identificirati.¹⁰ Ne postoji cjelovita analiza pada Milana Gorkića, iako je bilo nekoliko pokušaja analize,¹¹ pri čemu je najuspješniji onaj Ubavke Vujošević, koja je objavila Gorkićevu autobiografiju, napisanu nekoliko dana prije uhićenja.¹² Vujošević je jedina jugoslavenska povjesničarka koja se ekstenzivno oslanjala na novodostupne dokumente Kominterne, iako je njezino istraživanje povijesti KPJ u tom razdoblju nažalost prekinuto njezinom smrću. Ipak, čak i detaljna analiza zadnje godine Gorkićeva života nije potpuna. Istraživanje Ubavke Vujošević naposljetku je objavljeno 2019. godine. U srži predstavlja biografski leksikon Jugoslavena uhićenih u Sovjetskom Savezu u Staljinovoј eri.¹³ Međutim, u knjizi su izostavljeni detalji koji se odnose na individualne okolnosti istrage pojedinaca, osim datuma uhićenja, puštanja, smrti i optužbi.

Jedino djelo koje proširuje rad Ubavke Vujošević je knjiga Koste Nikolića *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*.¹⁴ Zajedno s ranije spomenutom knjigom Ive Banca, Nikolićev rad predstavlja najdetaljniji pokušaj sinteze povijesti KPJ između 1936. i 1940. godine. Nažalost, Nikolić, kao i Banac, srž unutarpartijskih sukoba smješta upravo oko nacionalnog pitanja. Nije mi namjera negirati važnost nacionalnog pitanja; međutim, u ovoj knjizi polazim od argumenta da je nacionalno pitanje tek jedan od aspekata politike KPJ. Zastupam tezu da je za komuniste nacionalno pitanje bilo taktičko pitanje – da su ga promatrali primarno kao sredstvo za provedbu socijalističke revolucije, a ne kao cilj sam po sebi. Vrijedi spomenuti i da se Nikolić u knjizi oslanja na radeve novinara i povjesničara amatera Pere Simića, koji je prikupio i objavio impresivnu količinu izuzetno važnih primarnih izvora iz ruskih arhiva.¹⁵ Iako je Nikolić tim materijalima dao profesionalnu interpretaciju, nužno je napomenuti da

9 Brigitte Studer i Berthold Unfried, „At the Beginning of a History: Visions of the Comintern After the Opening of the Archives,“ *International Review of Social History* 42 (1997): 425-426.

10 Ubavka Vujošević, Vera Mujbegović, „Die jugoslawischen Kommunisten in den stalinistischen ‘Säuberungen’ 1929 bis 1949,“ u: Richard Lorenz i Siegfried Bahne (ur.), *Kommunisten Verfolgen Kommunisten: Stalinistischer Terror und „Säuberungen“ in Den Kommunistischen Parteien Europas Seit Den 30er Jahren* (Berlin: Akademie-Verlag, 1993): 157-173.

11 Za pionirski rad na ovu temu, vidi Swain, *Tito*, 17-20.

12 Ubavka Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ,“ *Istorija 20. veka* 1/1997: 107-128. Pisanje autobiografija za Kadrovski odsjek Kominterne bila je uobičajena praksa među komunistima.

13 Ubavka Vujošević Cica, *Nestajali netragom: Jugosloveni – žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927-1953*. (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019).

14 Kosta Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2015), 96-183. Nikolić i Vujošević bili su kolege s istog instituta, pa je Nikolić mogao iskoristiti njen rukopis čak i prije njegovog objavljivanja četiri godine kasnije.

15 Pero Simić, *Tito: svetac i magle* (Beograd: Službeni list SCG, 2005).

6 PROLOG: POSLJEDNJI PUT U MOSKVU

je Simićev metodološki pristup upitan, a njegova interpretacija dokumenata tendenciozna, neinformirana i zavaravajuća. Simić je u suradnji sa Zvonimirovom Despotom objavio knjigu u kojoj su autori demonstrirali zapanjujuće amaterske pseudopovijesne teorije.¹⁶ U ovom ču radu citirati primarne izvore koje su prikupili i čija je kvaliteta neosporna, iako su ih Despot i Simić često pogrešno interpretirali. Prema tome, svi citati iz rada Simića i Despota u ovom tekstu odnose se na primarne izvore, osim ako nije drugačije navedeno. U knjizi ču ukazivati i na njihove pogreške u interpretaciji.

Sličan je slučaj i sa Silvinom Eiletzom, slovenskim ekvivalentom Simića i Despota, koji je poput svojih kolega širio pogrešne interpretacije ovoga razdoblja. Treba ipak istaknuti da je Eiletz bio detaljniji u radu od Simića i Despota, pišući o središnjoj ulozi Kamila Horvatina u represiji jugoslavenskih komunista, što je u akademskim krugovima i široj javnosti uglavnom ostalo nezapaženo.¹⁷ Međutim, Eiletz je pretjerano fokusiran na Tita te mu pridaje nadljudsku ulogu proračunatog pojedinca koji je prokazao (u srži, ubio) svakoga tko mu je stajao na putu kao bi utazio žed za moći i postao generalni sekretar male jugoistočnoeuropejske komunističke partije. Posljedično, Eiletz pridaje preveliku važnost Titovim izvješćima Kadrovskom odsjeku Kominterne iz 1935. i 1936.,¹⁸ iako nitko u Kominterni u to vrijeme nije bio uhićen temeljem tih izvješća. Također, Eiletz – kao i Simić i Despot – ignorira činjenicu da su takva izvješća u to vrijeme pisali gotovo svi komunisti u SSSR-u¹⁹ i da je jedina stvar koju ona otkrivaju intenzifikacija „budnosti“ unutar Treće internacionale. Eiletz insinuirala je Tito odgovoran za Horvatinovu smrt, iako je navodno ključno Titovo izvješće o Horvatinu datirano 23. rujna 1938, više od pola godine nakon što je Horvatin strijeljan.²⁰

16 Najistaknutiji primjer toga je njihova tvrdnja da su napokon „dokazali“ Titovu navodnu aktivnost za Kominternu u Španjolskoj. Njihov je dokaz izvještaj o jugoslavenskim dobrovoljcima u internacionalnim brigadama koji je napisao određeni „Sverčevski K.K. (Walter)“. Despot i Simić zaključuju da ne samo da su dokazali da je Tito/Walter bio u Španjolskoj, već da je tamo i preuzeo dosad nepoznati pseudonim, K.K. Sverčevski. Ne treba detaljno poznavati povijest međunarodnog komunizma da bi se znalo da je Karol Świerczewski, pseudonima Walter, bio jedan od najslavnijih poljskih komunista u međuratnom razdoblju te general u Crvenoj armiji i internacionalnim brigadama. Ova očita i lako provjerljiva činjenica je autorima ipak nekako promakla. Pero Simić i Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo: arhivski dokumenti* (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 69.

17 Silvin Eiletz, *Pred sodbo zgodovine: Stalin, Tito in jugoslovanski komunisti v Moskvi* (Celovec: Mohorjeva, 2010), 129-139.

18 Silvin Eiletz, *Titova skrivenostna leta v Moskvi 1935-1940* (Celovec: Mohorjeva, 2008), 34-39.

19 Primjerice, o Ivi Mariću, jednom od Titovih najžešćih protivnika u tom razdoblju, izvještaje su pisali Tito, Blagoje Parović, Ivan Karaivanov, Stjepan Cvijić i Vilim Horvaj. Nijedan od tih izvještaja nije doveo do njegovog pozivanja u Moskvu i uhićenja. Vidi Ruski državni arhiv socio-političke historije (Российский государственный архив социально-политической истории, RGASPI), 495-277-201, „Железар. Беседа с т. Шмитом,“ 5. veljače 1935; Шпинер, „В Отдел кадров ИККИ,“ 28. veljače 1935; „Железар, Сведения т. Вальтера,“ 31. kolovoza 1936; Андреј, „В Отдел кадров ИККИ,“ 13. siječnja 1938; Белич, „О Маричу /Железар/“ 27. siječnja 1938.

20 Eiletz, *Pred sodbo zgodovine*, 137-139.

Povrh toga, Eiletz pristupa ovakvoj interpretaciji iako istovremeno prikazuje puno teže optužbe iz kadrovskih izvješća, koje Horvatina direktno optužuju za trockizam, i to izvješća koja su napisana prije Horvatinovog uhićenja, i koja nije pisao Tito.²¹ Čak i kad priznaje da su drugi Jugoslaveni, a ne Tito, optuživali Horvatina za špijunažu i trockizam, ne razmatra je li to imalo utjecaja na njegovo uhićenje. Umjesto toga, ukazuje da je jedan od najžešćih Horvatinovih kritičara bio Kosta Novaković, nakon čega se ponovno vraća na Tita i tvrdi da je Novaković također ubijen zbog Tita.²²

Eiletz koristi iste dokumente kao i Simić i prezentira iste argumente.²³ Na nekim dijelovima čak koriste iste fraze; i Simić i Eiletz imaju poglavje „Hladan tuš u Moskvī“ / „Hladna prha iz Moskve.“²⁴ Eiletz na kraju zaključuje da je Tita na mjesto generalnog sekretara KPJ postavio NKVD, pri čemu ne citira primarne izvore, iako je na raspola-ganju imao velik broj izvora koji ujedno pokazuju da to nije bio slučaj. Umjesto toga, Eiletz argumentira svoje tvrdnje sjećanjima Milovana Đilasa,²⁵ koji u to vrijeme nijed-nom nije boravio u Moskvi. Kako će pokazati u knjizi, takav postupak nije bio u nad-ležnosti NKVD-a te Eiletz, Simić i Despot pokazuju fundamentalno nerazumijeva-nje funkcioniranja Kominterne i sovjetskih sigurnosnih organa. Na temelju njihovih pogrešnih interpretacija i selektivne upotrebe izvora, vjerujem da je njihov krajnji cilj diskreditacija Tita. Prikaz Tita koji nastoje uspostaviti kao dominantan nije samo ne-profesionalan i ahistorijski, već je i slika u zrcalu Titovog kulta ličnosti u Jugoslaviji. Je-dina je razlika što je u Jugoslaviji svemogući Tito koristio svoje znanje i moć za dobro, dok ga je u njihovu narativu koristio za zlo. Ovaj rad stoga predstavlja odmak od takih crno-bijelih interpretacija Tita. Nastojat će ga prikazati onakvim kakav je doista bio: jedan od kandidata za mjesto generalnog sekretara KPJ, koji se nije isticao svojom izvanrednom sposobnošću ili zlobom i spletarenjem, već ga je izabrala Kominterna zato što je predstavljao ono što se činilo politički optimalnom opcijom za KPJ.

U razmatranju povijesti KPJ tijekom Velike čistke fundamentalni previd u po-stojećim istraživanjima učinjen je isključivanjem stranih komunista iz analiza. Iako postoji opsežna literatura koja obraduje pitanje upliva stranih – naročito bugarskih – komunista u unutarpartijske sukobe u KPJ nakon Gorkićeva uhićenja,²⁶ nije napravljena dublja analiza utjecaja stranih komunista na ishode unutarpartijskih sukoba, niti šire implikacije tih veza za razumijevanje mehanizama funkcioniranja Kominter-

21 Eiletz, *Pred sodbo zgodovine*, 133.

22 Eiletz, *Pred sodbo zgodovine*, 139.

23 Gornji sažetak je gotovo identičan argumentaciji Simića i Despota, *Tito – strogo poverljivo*, 86-90.

24 Eiletz, *Titova skrivnostna leta*, 73 i Simić, *Tito: svetac i magle*, 95.

25 Eiletz, *Titova skrivnostna leta*, 85.

26 Vidi, primjerice, Vjenceslav Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1 (Beograd: Rad, 1983), 84-86; 94-96, Goldstein, *Tito*, 158, 162-163, ili Pirjevec, *Tito i drugovi*, sv. 1, 102-103. *Enigma Kopinić* ostaje kontroverzna knjiga zbog Kopinićeva narativa o vlastitoj ulozi u Drugom svjetskom ratu, ali je iznimno korisna zbog informacija o razdoblju između 1937. i 1940. godine, budući da njegova svjedočanstva odgovaraju rezultatima istraživanja povjesničara.

ne. KPJ je promatrana u vakuumu, a nejugoslavenski akteri predstavljaju tek fusnote čija je uloga u Kominterni i vlastitim nacionalnim partijama nevažna. Titova sabrana djela, primjerice, nekoliko puta spominju opstrukcije njegova rada koje su dolazile iz Komunističke partije Francuske (KPF),²⁷ međutim, ne analizira se zašto je ili kako do toga došlo. Isti izostanak zanimanja vidljiv je i u slučaju djelovanja njemačkih komunista, posebno Wilhelma Piecka i Wilhelma Florina, koji su bili među najutjecajnijim komunistima u Kominterni, ujedno i direktno upleteni u zbivanja u KPJ.²⁸ U knjizi stoga iznosim argument da je razumijevanje unutarpartijskih sukoba u KPJ nemoguće bez detaljne analize upliva stranih komunista, te će nastojati rekonstruirati taj fenomen, što će, nadam se, potaknuti daljnja istraživanja tog pitanja.

Izvori i metodologija

Primarni izvori korišteni u ovom istraživanju su arhivski materijal Arhiva Jugoslavije u Beogradu i Ruskog državnog arhiva društveno-političke historije (RGASPI) u Moskvi te objavljeni memoari sudionika komunističkog pokreta. U Arhivu Jugoslavije pohranjeni su fondovi KPJ i sekcije Kominterne za Jugoslaviju i neobjavljeni memoari organizatora radničkog pokreta iz međuratnog razdoblja. Mnogi od tih memoara i dokumenata nisu dosad bili detaljno analizirani, unatoč tome što se u arhivu nalaze od kraja šezdesetih godina. U Ruskom državnom arhivu nalazi se bivši Arhiv Kominterne, čiji su dijelovi digitalizirani i dostupni online. Istražio sam i digitalni repozitorij i nedigitalizirane izvore u Moskvi. Ti su dokumenti javnosti postali dostupni tek u posljednjih trideset godina zbog čega ih jugoslavenski povjesničari uglavnom nisu koristili u istraživanjima. Digitalizirani materijali, posebno oni iz Sekretarijata Wilhelma Piecka,²⁹ korišteni su kako bih bolje razumio poziciju KPJ unutar Kominterne te stekao novi uvid u tijek frakcijskih borbi. Na kraju, odnedav-

27 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, ur. Pero Damjanović, sv. 4 (Beograd: Komunist, 1981), 60-61, 230, 233.

28 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, ur. Pero Damjanović, sv. 3 (Beograd: Komunist, 1981), 90-91; 93-95; 102; 124-125; Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 105-106.

29 Komunističke partije balkanskih zemalja (Rumunjska, Bugarska, Jugoslavija, Grčka i Turska) organizirane su pod balkanskim zemaljskim sekretarijatom Kominterne 1926. godine. Od kraja 1920-ih sekretarijat je postao beznačajan kako se Kominterna odmaknula od ideje svjetske revolucije i okrenula obrani „prve zemlje socijalizma.“ Balkanski zemaljski sekretarijat službeno je ukinut na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine. Međutim, nastavio je *de facto* djelovati pod Sekretarijatom Wilhelma Piecka, koji je preživio sve do ukidanja Kominterne 1943. godine. U knjizi se povremeno referiram na Pieckov sekretarijat kao na „Balkanski sekretarijat“, budući da je on to u praksi i bio. Za pregled reorganizacije sekretarijata Kominterne 1935. godine vidi Peter Huber, „Structure of the Moscow apparatus of the Comintern and decision-making,“ u: *International Communism and the Communist International, 1919–43*, eds. Tim Rees, Andrew Thorpe. (Manchester: Manchester University Press, 1998), 50-60.

no dostupan popis osoba koje je sovjetski režim uhitio i deportirao, koji je sastavila nevladina udruga Memorial sa sjedištem u Moskvi, pomogao mi je otkriti više podataka o pojedinačnim sudbinama istaknutih komunista te reevaluirati utjecaj Velike čistke na KPJ i jugoslavensku emigrantsku zajednicu u Sovjetskom Savezu.

Po pitanju tiskanih primarnih izvora, najviše sam se oslanjao na sabrana djela Josipa Broza Tita³⁰ te dokumente iz RGASPI-ja koje je prikupio Simić.³¹ Titova sabrana djela, objavljena osamdesetih godina, uredila je skupina istaknutih jugoslavenskih povjesničara toga vremena, uključujući Peru Damjanovića, Ubavku Vujošević, Josipa Mirnića, Dušana Bilandžića, Toneta Ferenca, Peru Moraču, Vladimira Petranovića, Velimira Brezovskog i Dušana Bibera. Djela sadrže komentare, biografske podatke i kronologiju, uključujući ne samo Titove rade, nego i dokumente poput zapisnika sjednica Politbiroa i Izvršnog komiteta Kominterne, što ih čini nezaobilaznim izvorima, relevantnima ne samo za priču o Titu, već i za cijelu partiju. Od objavljenih sjećanja sudionika, korišteni su memoari Rodoljuba Čolakovića i Milovana Đilasa te dnevnički zapisi Georgija Dimitrova,³² kako bi se ispitali različiti individualni pogledi na frakcijske borbe.

Za kontekstualizaciju Velike čistke korištena su djela tzv. revizionističke škole, posebno autora J. Arch Gettyja, Olega Naumova³³ i Sheile Fitzpatrick.³⁴ Tijekom sedamdesetih i osamdesetih revizionistička škola napravila je otklon od zastarjele „totalitarne“ paradigmе, fokusirajući se na funkcioniranje institucija i mehanizme represije umjesto moralne osude staljinističkog režima.³⁵ Za razumijevanje specifične situacije unutar Kominterne u vrijeme Velike čistke posebno mi je korisna bila knjiga Williama J. Chasea *Enemies within the Gates*.³⁶ Proces čistki u partiji i Kominterni promatran je kao istovremeno dio Staljinove „revolucije odozgo“³⁷ i izraz nezadovoljstva odozdo protiv zlouporabe moći iz redova Svesavezne komunističke partije. Međutim, to nasilje odozdo su uvijek kontrolirali Staljin i njegov unutarnji krug, bu-

30 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, ur. Pero Damjanović, sv. 2 do 5 (Beograd: Komunist, 1981).

31 Ponajprije, ranije citirani Simić, *Tito: svetac i magle* i Simić i Despot, *Tito – strogo poverljivo*.

32 Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 2 (Sarajevo: Svjetlost, 1968) i Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3 (Sarajevo: Svjetlost, 1972); Milovan Đilas, *Memoir of a Revolutionary* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973); Ivo Banac (ed.), *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949* (New Haven: Yale University Press, 2003).

33 J. Arch Getty i Oleg Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939* (New Haven and London: Yale University Press, 1999).

34 Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, 3rd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2008), i Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, (New York: Oxford University Press, 1999).

35 O debati između „totalitarističke“ i „revizionističke“ škole, vidi Sheila Fitzpatrick, „Revisionism in Soviet History,“ *History and Theory* 46/4 (2007), 77-91.

36 William J. Chase, *Enemies within the Gates? The Comintern and Stalinist Repression, 1934-1939* (New Haven and London: Yale University Press, 2001).

37 Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, 151, 163-170.

dući da je uvijek postojala opasnost da će situacija izmaći kontroli ako se mase okrenu protiv samog vodstva partije.³⁸ Nadalje, percepcija o predstojećoj vanjskoj prijetnji bila je ključni element staljinističke represije, što je dovelo do porasta ksenofobije i sumnjičavosti prema svim strancima u SSSR-u. To je omogućilo intenzifikaciju represije unutar aparata Kominterne.³⁹

Na temelju rezultata istraživanja revizionističke škole, uzimam u obzir djelovanje i pojedinaca i komunističkih partija kao cjeline tijekom Velike čistke: oni nisu bili niti isključivo pasivni primatelji direktiva, niti bespomoćne žrtve represije.⁴⁰ Polazeći s te točke, želio bih naglasiti da je u meduratnom razdoblju postojala tendencija reduciranja KPJ na marionetu Kominterne.⁴¹ Nasuprot tome, ovo istraživanje ne bi trebalo biti samo korak prema boljem razumijevanju uloge inozemnih partija tijekom Velike čistke, već i ponuditi potpuno novi pogled na KPJ i njeno djelovanje u odnosu prema Kominterni. Komienterna nije nastojala kontrolirati i upravljati svim aspektima djelovanja balkanskih komunističkih partija, već je očekivala da će samo članstvo, posebno oni pojedinci koji nisu nosili stigmu frakcionaštva, preuzeti inicijativu i samostalno razriješiti svoje probleme. Kominterni je, naravno, imala zadnju riječ, ali je interakcija između Kominterne i partija članica bila stalno prisutna i smatrana neophodnom.

Ovakav pristup i fokus na ideološka neslaganja unutar KPJ nužno otvaraju pitanje individualnih uvjerenja upletenih komunista. Jesu li ideološka neslaganja među jugoslavenskim komunistima bila istinska ili ih treba promatrati kao oruđe cinika koji su željeli naprsto izvući živu glavu i zadobiti političku moć? Chase je jezgrovito sažeо i samu dilemu i odgovor na nju:

Retorička homogenost bila je obilježje partijskog diskursa pod Staljinom. Različiti povjesničari tu retoriku interpretiraju na različite načine. Neki je promatralju kao dokaz da su članovi partije, koji su gajili bilo kakve sumnje, ipak bili previše uplašeni da bi ih izrazili te su se stoga pridržavali partijske discipline i upotrebljavali partijsku retoriku kao sredstvo samoobrane. Drugi pak retoričku homogenost promatralju kao dokaz da su članovi partije u potpunosti vjerovali u ono što su govorili, da ta retorika vjerno odražava njihovo razumijevanje stvarnosti. Bez dokaza o naravi privatnih misli osobe, obje nam interpretacije više govore o povjesničarima nego o povjesnoj stvarnosti.⁴²

38 Getty i Naumov, *The Road to Terror*, 14.

39 Chase, *Enemies Within the Gates?*, 102-104. Najnoviji i najbolje argumentirani rad na temu utjecaja vanjskih prijetnji na represiju u SSSR-u je David Shearer, „Stalin at War, 1918–1953: Patterns of Violence and Foreign Threat,” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 66, 2018/2, 188-217.

40 Chase, *Enemies Within the Gates?*, 6-9.

41 Vidi, primjerice, Hilde Katrine Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, the Communist Leadership and the National Question* (London: I.B. Tauris, 2016).

42 Chase, *Enemies Within the Gates?*, 43.

Prema tome, prihvatiću i ispitati teorijske argumente koje iznose različite skupine uključene u frakcijske borbe kao istinite, bez prepostavke da su ti argumenti proizvod zlonamjernih motiva ili straha. Iako ću koristiti velik korpus memoara koji obrađuju ovo razdoblje, dojmovi zapisani nekoliko desetljeća nakon samih događaja ne smiju se smatrati točnim opisima misli i osjećaja pojedinaca 1937. i 1938. godine. To se posebno odnosi na mnoge koji su počeli preispitivati svoju odanost Staljinu nakon sukoba 1948. godine. Čak i ako se privatno nisu slagali sa Staljinovom političkom tridesetih godina (što je prepostavka koju je gotovo nemoguće dokazati), javno izražavanje neslaganja gotovo sigurno bi ih stajalo članstvu u partiji u vrijeme kad je i najmanji iskaz rezerviranosti tretiran kao čin izdaje.⁴³

Fundamentalno teorijsko pitanje kojim ću se baviti jest pitanje frakcionaštva unutar komunističkih partija. Termin „frakcionaštvo“ odnosi se na stvarno ili navodno formiranje skupine unutar partije koja podupire drugačija gledišta od onih koje organizacija službeno zastupa u datom trenutku. Korijeni termina i njegova evolucija važni su za razumijevanje pozicije KPJ tijekom Velike čistke, budući da je „frakcionaštvo“ bilo najčešća optužba kojom se razbacivala svaka strana u sukobima. U tom smislu, evidentno je da je uloga termina primarno bila funkcionalistička, a ne samo teoretska, te da su frakcijske borbe nesumnjivo negativno utjecale na jedinstvo KPJ.⁴⁴ Frakcionaštvo je bilo trajno i prihvatljivo obilježe lijevih političkih organizacija od 19. stoljeća; i boljševizam se razvio upravo iz jednog frakcijskog sukoba 1903. godine. Nakon Oktobarske revolucije, unutar boljševičke partije formirano je nekoliko frakcija, od kojih su najistaknutije bile Radnička opozicija i Demokratski centralisti, s različitim stupnjevima uspjeha. Do tog trenutka frakcije su smatrane normalnim obilježjem partijskog života, koje bi se često raspršile nakon što bi realizirale ili ne bi realizirale svoje ciljeve. Međutim, na Desetom partijskom kongresu u ožujku 1921. godine donesena je rezolucija kojom su frakcije zabranjene. Ta je zabrana trebala biti privremena, međutim nikada nije ukinuta.⁴⁵ Iako u tom trenutku nitko nije bio svjestan posljedica ovakve odluke, zabranom je cijela partija postala podložna isključivo volji Centralnog komiteta (CK). Svaki oblik pobune protiv odluka CK mogao se interpretirati kao frakcionaštvo te posljedično kao napad na samu partiju.⁴⁶ Međutim, tijekom dvadesetih godina frakcije su neformalno opstajale unutar sovjetske partije i drugih sekcija Kominterne. Pojavile su se primarno kao posljedica razočaranja neu-

43 Chase, *Enemies Within the Gates?*, 94.

44 Za detaljnije objašnjenje vidi Banac, *With Stalin against Tito*, 45-116; Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 17-58; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985).

45 Paul Le Blanc, *Lenin and the Revolutionary Party* (Chicago: Haymarket Books, 2015), 276-278. Le Blanc daje detaljan opći pregled boljševičkih pogleda na unutarpartijsku demokraciju i frakcije.

46 Orlando Figes, *A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution* (London: Penguin Books, 1998), 765.

12 PROLOG: POSLJEDNJI PUT U MOSKVU

spjesima revolucija na Zapadu i povezanim pitanjima kako, s obzirom na te neuspjehе, pristupiti izgradnji socijalizma u Sovjetskom Savezu i revolucionarnog pokreta u inozemstvu. Frakcije su s usponom Staljina marginalizirane i politički onesposobljene, a bivši frakcionaši su ili izbačeni iz partije ili premješteni na nebitne pozicije. Generalno gledajući, lijeva frakcija tražila je intenziviranje revolucionarnog radikalizma i izvoz revolucije u inozemstvo, dok je desna frakcija tražila postupnu izgradnju socijalizma i manje agresivnu politiku prema kapitalističkim zemljama. Ipak, važno je naglasiti da je distinkcija između lijeve i desne frakcije uvijek bila relacijska. Jedna je uvijek bila više lijevo ili desno u odnosu na partijski „centar“ i druge frakcije.

Uspjeh Staljinove frakcije počivao je, između ostalog, na njegovoj sposobnosti da svoju grupu predstavi kao partijski centar koji nije ni lijevo ni desno, te je time jedini oblik boljševizma koji ne predstavlja devijaciju.⁴⁷ Jednako je značajna bila i Staljinova pozicija kao generalnog sekretara, što mu je omogućilo imenovanje partijskih kadrova i kreiranje mreže lojalnih ljudi unutar partije i državnog aparata.⁴⁸ Vode svih komunističkih partija unutar Kominterne su primjenjivali ovu taktiku, naročito nakon 1928. godine. Također, i svi kandidati za preuzimanje rukovodstva KPJ nakon Gorkićeva uhićenja su usvojili takav pristup. To je najčešće značilo prezentiranje samoga sebe kao kompromisnog kandidata i naglašavanje pozitivnih i negativnih aspekata djelovanja političkih protivnika, odajući dojam neutralnosti i pomirljivosti.

Međutim, percepcija unutarpartijske opozicije u tridesetim je godinama postajala sve negativnija. Nakon ubojstva Kirova nastupila je fundamentalna promjena. Bivše opozicionare više se nije promatralo kao isključivo političke rivale, već ih se dehumaniziralo kao teroriste i strane elemente koji svjesno rade na potkopavanju sovjetskog socijalizma.⁴⁹ KPJ i druge partije u Kominterni uglavnom su nekritički prihvatile ovu promjenu stava, omogućavajući time nadolazeću represiju vlastitih kadrova. Same frakcijske borbe unutar KPJ, u kombinaciji s dvostrukom izolacijom života u emigraciji i ilegalnog statusa partije, pružile su dodatno opravdanje za uvjerenje da bi unutarpartijski protivnici mogli zapravo gajiti bezocene kontrarevolucionarne motive. Kao što je Ondřej Vojtěchovský pokazao u svojoj studiji jugoslavenske poslijeratne staljinističke emigracije u Čehoslovačkoj, iluzije, gubitak kontakata s trenutnim zbivanjima u domovini, kolektivna frustracija, osobni konflikti i ideološka neslaganja bili su ključna obilježja života zajednicâ političkih emigranata tijekom 19.

47 Robert Wesson, *Lenin's Legacy: The Story of the CPSU* (Stanford, CA: Hoover Press, 2017), 125. Ovaj fenomen primijetila je američka novinarka u Moskvi, Anna Louise Strong, još 1925. godine, kada je Staljina nazvala „Glasom Partije.“ Anna Louise Strong, „Stalin ‘The Voice of the Party’ Breaks Trotsky,“ *Gateway*, mid-December 1925, *Marxists Internet Archive*, https://www.marxists.org/reference/archive/strong-anna-louise/1925/12/stalin_vs_trotsky.htm (posjet 24.4.2020.).

48 Le Blanc, *Lenin and the Revolutionary Party*, xxvii.

49 Chase, *Enemies Within the Gates?*, 43.

i 20. stoljeća u Europi.⁵⁰ Ti čimbenici, u kombinaciji sa staljinizmom, stvorili su uvjet za brutalna i često tragična međusobna optuživanja među partijskim drugovima. Pojačan osjećaj unutarnje prijetnje u SSSR-u tijekom 1935. i 1936. godine mogao je poslužiti jedino utvrđivanju i dalnjem jačanju uzajamnog nepovjerenja među emigrantima. Stvoren je misaoni okvir kojeg su, prema Chaseu, karakterizirali konformizam i poslužnost, osnažen osjećaj pripadnosti zajednici, rigidnost standarda procjene i konspirativni svjetonazor.⁵¹ U ovom će radu frakcijske borbe promatrati upravo u kontekstu tih ključnih faktora.

Osim razvoja frakcionaštva, i druge su političke prakse imale važnu ulogu u određivanju odnosa između članova partije. KPJ je organizirana kao tajna ilegalna organizacija, gotovo u potpunosti na liniji Lenjinova programa iznesena u djelu *Što da se radi?*, koje naglašava važnost stvaranja konspirativne partije u uvjetima ilegalnosti i političkog progona.⁵² Jugoslavenska autoritarna monarchija komunistima je davala dovoljno razloga da projiciraju uvjete Rusije 1902. godine na vlastitu zemlju, posebno nakon uvođenja šestosiječanske diktature 1929. godine. Teško je krivnju za ovakav razvoj događanja pripisati Lenjinu, budući da je boljševička partija pokazivala dinamičnost i poštovanje za demokratske procedure u predrevolucionarnim godinama ilegalnosti.⁵³ Međutim, ilegalno djelovanje u Jugoslaviji, zajedno s rastućim autoritarnim intervencijama Kominterne, stvorili su specifičan proces donošenja *ad hoc* odluka te proizvele atmosferu neformalnosti, ostavljujući malo prostora istinskoj unutarpartijskoj demokraciji. Ovakva situacija je samo proizvela daljnje nesporazume i time pogoršala postojeće konflikte unutar KPJ.

Naposljeku, u razmatranju unutarnjih mehanizama Kominterne, primijenit će distinkciju Brigitte Studer između tri razine Kominterne (internacionalna, transnacionalna i nacionalna) kao okvir za interpretaciju različitih odnosa između članova KPJ i drugih partija u Internacionali. Prema tom modelu, internacionalna razina odnosi se na ultimativni cilj komunista, svjetsku revoluciju; nacionalna razina odnosi se na domaće političke arene u kojima se odvijaju njihove aktivnosti, dok se transnacionalna razina odnosi na poveznice između internacionalne i nacionalne razine, prostor preplitanja i razmjena pojedinaca i ideja.⁵⁴ Pokazat će prepletanje ovih triju razina s posebnim naglaskom na transnacionalni aspekt, koristeći ga za analizu mreže moći i utjecaja u kojima su sudjelovali jugoslavenski komunisti, koje su nadilazile nacionalne okvire. Nastavno na rad Brigitte Studer, ova će knjiga izbjegavati

50 Ondřej Vojtěchovský, *Iz Praga protiv Tita! Jugoslvenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj* (Zagreb: Srednja Europa, 2016), 1.

51 Chase, *Enemies Within the Gates?*, 29-31.

52 Vladimir Lenin, *What Is To Be Done?* (New York: International Publishers, 1969), 86-91.

53 Le Blanc, *Lenin and the Revolutionary Party*, x.

54 Brigitte Studer, *The Transnational World of the Cominternians* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 4.

dihotomiju počinitelj–žrtva, koja je neprimjenjiva u studijama o Kominterni u razdoblju Velike čistke, zamjenjujući je s pristupom koji uvažava duboku isprepletenost međusobnih optužbi i samooptužbi.⁵⁵ Moj zadatak nije osuditi staljinizam i Veliku čistku, već ih razumjeti i objasniti. Po mom mišljenju, to je jedini način da se na ispravan način razumije povijest međunarodnog komunizma i toga vremena uopće, a posebno povijest Komunističke partije Jugoslavije.

Pregled knjige

Knjiga je podijeljena u četiri poglavlja. Prvo poglavlje problematizira pitanje frakcionaštva s posebnim osvrtom na KPJ, u razdoblju od 1919. do 1936. godine. Obradit će rani ideološki razvoj partije i pojavu frakcijskih borbi nakon što je KPJ zabranjena 1921. godine. Nadalje, prikazat će tijek sporova između 1921. i 1928. godine, ukratko prezentirajući glavne argumente partijske ljevice i desnice. Budući da su frakcijske borbe gotovo rastrgale KPJ i izolirale je od političkog života Kraljevine, Kominternom intervencijom 1928. godine frakcijske su borbe prividno okončane. Međutim, podjele su ostale ispod površine, što su odražavale i daljnje Kominternine intervencije u partijskom vodstvu između 1928. i 1935. godine. Jedno potpoglavlje posvećeno je konsolidaciji partije pod Milanom Gorkićem, za kojeg tvrdim da je imao ključnu ulogu u oživljavanju KPJ tridesetih godina. Posljednje potpoglavlje obrađuje pitanje prvih represija nad jugoslavenskim komunistima u SSSR od 1929. godine, što je postavilo opasan presedan za naredno razdoblje.

Druge poglavlje obrađuje razdoblje vrhunca djelovanja Milana Gorkića 1936. i njegov streljiv pad 1937. godine. Dat će odgovor na pitanje zašto je Milan Gorkić – čiji je autoritet u KPJ samo godinu dana ranije učvrstila direktiva Kominterne – tako brzo, već u ljeto 1937. godine, pao u nemilost. U tu će svrhu ispitati pozicije Gorkićevih kritičara na ljevici u partiji, i njihov napad na Travanjskom plenumu 1936. godine. Kominterna je taj događaj protumačila kao oživljavanje frakcionaštva, što ih je potaknulo da i formalno imenuju Gorkića generalnim sekretarom. Analizirat će i čistke jugoslavenskih opozicionista u Sovjetskom Savezu nakon Kirovljeva ubojstva, kao i postupke Jugoslavena koji su bili zaduženi za ispitivanje i izbacivanje dojučerašnjih partijskih drugova. Poglavlje će zaključiti pregledom Gorkićevih osobnih kontakata i politički pogrešnih procjena koje su dovele do njegova uhićenja.

Treće poglavlje donosi pregled najvažnijih frakcija koje su se pojavile nakon Gorkićeva uhićenja u Moskvi, prikazujući strukturu njihova članstva, svjetonazor i strategiju. Poglavlje je podijeljeno u četiri potpoglavlja, pri čemu svako predstavlja jednog od glavnih pretendenata za vodstvo partije. Oni su bili: Josip Broz Tito, čija je grupa bila poznata pod nazivom „Privremeno rukovodstvo“; Ivo Marić, koji je s

⁵⁵ Studer i Unfried, „At the Beginning of a History.“ 426.

Labudom Kusovcem vodio „Paralelni centar“; Petko Miletić, čelnik „Kaznioničkog komiteta“ KPJ u Srijemskoj Mitrovici, i Kamilo Horvatin, predstavnik KPJ u Kominterni, oko kojeg se nije okupila grupacija sljedbenika, ali je vjerojatno upravo on bio glavni kandidat Wilhelma Piecka za generalnog sekretara. Marićeva i Miletićeva grupa međusobno su blisko surađivale, ali će ih se obraditi zasebno budući da su uglavnom pojedinačno djelovali, pri čemu je Marić bio prvi koji je postavio izazov postojećem vodstvu KPJ, dok je Miletić to učinio znatno kasnije, nakon izlaska iz zatvora 1939. godine.

U četvrtom poglavlju predstavit ću tijek samih sukoba u prvim mjesecima 1938. godine između novoformiranih skupina i odgovore Kominterne. Iako se najveći dio sukoba odvijao u Parizu, gdje je partijsko vodstvo ostalo nakon Gorkićeva uhićenja, ispitat ću i okolnosti iza borbenih linija Španjolskog građanskog rata te u okvirima Komunističke partije Hrvatske, koja je predstavljala ozbiljan izazov legitimnosti Titovog takozvanog Privremenog rukovodstva u zemlji. Ispitat ću i stavove Kominterne i okolnosti Titovih i Miletićevih putovanja u Moskvu. Dio potpoglavlja o Titu i Miletiću posvećen je analizi masovnih uhićenja vodećih jugoslavenskih komunista u Sovjetskom Savezu, od kojih je većina pogubljena između 1937. i 1939. godine. Do siječnja 1939. godine Tito je potvrđen kao *de facto* vođa KPJ, iako je njegov zadnji veliki izazivač, Petko Miletić, poražen tek godinu dana kasnije.

Zaključak analizira pobjedu Josipa Broza Tita i razloge zbog kojih je Kominterna upravo njemu dala mandat. Iznosim zaključak da je Titovo preuzimanje inicijative odgovaralo Kominterni te da je on bio jedina osoba koja je najbolje razumjela nužnost održavanja ispravne i konzistentne partijske linije u tom razdoblju. To, međutim, ne implicira da je Tito odigrao dobro proračunatu igru koja ga je od početka predodredila za vodstvo: Tito je imao i sreće, posebno u izbjegavanju ispitivača NKVD-a. Na kraju, prikazat ću Titove zadnje poteze i „čišćenje“ i konsolidiranje partijske organizacije, što ga je pretvorilo u neospornog vladara KPJ. Duhovi frakcijskih borbi nastavili su živjeti i nakon ovog razdoblja te su utjecali na obrasce represije unutarpartijske opozicije nakon sukoba sa Staljinom 1948. godine. Naposljetku, pokazat ću na koji je način pobjeda Titove partijske linije unaprijed odredila kontekst za buduće sukobe u partiji. Titova tendencija da djeluje relativno autonomno od Moskve promatrana je kao poželjna osobina u razdoblju Narodne fronte, zbog čega je i imao potporu Izvršnog komiteta Kominterne. Međutim, već do trenutka kad je izbio rat s nacističkom Njemačkom, Titov stil vodstva postao je problematičan.

„O JEDINSTVU PARTIJE“: FRAKCIJSKE BORBE U KPJ 1919-1936.

Mnogi su se i povukli tada od straha jer na kraju čim je počelo to međusobno objašnjavanje ko je ovo, ko je levičar ko je desničar. Međutim, to objašnjenje je bilo za radnike dole prilično nejasno, nedovoljno. A za nekog bi se reklo da je levičar ili desničar ali time nije rečeno praktično ništa. Ja sam o tome tek docnije i naročito u Moskvi sam potpuno znao o čemu se radi, naročito onda mojim ulaskom u više forume.

Milan Radovanović, metalski radnik i sudionik
Sedmog kongresa Kominterne⁵⁶

Povijest svih dosadašnjih marksističkih organizacija povijest je frakcijskih borbi. Komunistička partija Jugoslavije nije bila nikakva iznimka. Kao i druge komunističke partije, sâmo njezino osnivanje bilo je posljedica razlaza, koji se prvenstveno ticao pitanja potpore socijalista Velikom ratu i participiranja u buržoaskim vladama. Osnivački kongres partije u Beogradu u travnju 1919. godine označio je konačan prekid s desnim krilom socijalističkog pokreta, čiji su dijelovi čak ušli u prvu jugoslavensku vladu nakon ujedinjenja.⁵⁷ To, međutim, nije bilo zadnje neslaganje unutar jugoslavenskog komunističkog pokreta. Kao što je bio slučaj i s komunistima diljem svijeta, jugoslavensko frakcionaštvo bilo je posljedica pokušaja mirenja s neuspjehom revolucijâ izvan Sovjetskog Saveza i potrebom odlučivanja o revolucionarnoj strategiji u novim uvjetima.

U ovom poglavljtu polazim od argumenta da je korijene staljinističke represije i frakcijskih borbi između 1936. i 1940. godine nemoguće razumjeti bez analize sukoba u KPJ u prethodnom razdoblju. Slaba pozicija KPJ u Kominterni velikim je dijelom proizlazila iz uvjerenja da jugoslavenski komunisti nisu sposobni sami uspostaviti i provesti koherentnu partijsku liniju, što je posljedično olakšalo, čak i legitimiralo, represiju.⁵⁸ Nadalje, to je dovelo do stvaranja potrebe za partijskim vodstvom koje bi, u očima Kominterne, bilo sposobno i ujediniti partiju i održavati partijsku disciplinu, odnosno, provesti proces „boljševizacije“ partije.⁵⁹

56 Arhiv Jugoslavije, AJ, Memoarska građa (516 MG), 2919, „Razgovor sa drugom Milanom Radovanovićem“, 11.

57 Banac, *With Stalin against Tito*, 46-47.

58 Ovo je bilo točno čak i unutar partije. Milovan Đilas je kasnije u memoarima tvrdio da su „bili oduševljeni nakon što je Sovjetski Savez zadao konačan udarac emigrantima“ i da je „to bilo posebno točno za Tita i Kardelja, koji su bili bolje upoznati sa situacijom u Moskvi“, iako dodaje da se Tito u početku žalio na preteranost čistki. Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 303-304.

59 Za pregled procesa „boljševizacije“ Kominterne vidi Kevin McDermott i Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (London: MacMillan, 1996), 41-80.

Prvo ću ukratko predstaviti frakcijske borbe između 1919. i 1928. godine, između revolucionara i „centrumaša“ te između lijeve i desne frakcije, nakon čega ću analizirati prvi val boljševizacije sredinom 1920-ih godina, koji je naizgled do kraja proveden nakon Kominterninog „Otvorenog pisma“ 1928. godine. Nadalje, dat ću pregled partijskih „lutanja“ u razdoblju tzv. „trećeg perioda“ Kominterne.⁶⁰ Oslanjanjući se na istraživanja Geoffreyja Swaina, polazim od argumenta da su uspjesi i konsolidacija KPJ u razdoblju od 1932. do 1935. postignuti zahvaljujući vodstvu Milana Gorkića, koji je već u to vrijeme djelomično promicao buduću liniju Narodne fronte. Ukratko ću prikazati i marginalizirane slučajeve izbacivanja, čak i smaknuća, bivših frakcionaša u SSSR-u, što je postavilo presedan za događaje koji su se odvili nakon Gorkićeva uhićenja.

Između ljevice i desnice

Drugi kongres KPJ održao se u lipnju 1920. godine u Vukovaru. Na tom je kongresu Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) (SRPJ(k)) preimenovana u Komunističku partiju Jugoslavije. Pod tim će imenom biti poznata naredne trideset dvije godine.⁶¹ Promjena imena nije bila samo kozmetička, već i znak velikih podjela između prisutnih delegata. Na Drugom kongresu takozvani „centrumaši“ poraženi su s 240 glasova za i 65 protiv, pri čemu se nadmoćna većina partijskih predstavnika opredijelila za revolucionarnu partijsku platformu.⁶² Centrumaši su bili socijalisti koji su zauzeli radikalno lijevi i antiratni stav, ali nisu bili u potpunosti opredijeljeni za lenjinističku revolucionarnu liniju. KPJ je time nagovijestila veći rascjep unutar

60 „Treći period“ Kominterne započeo je pobjedom ultra-ljevice 1928. godine. Kominterna i njeni sastavni dijelovi prihvatali su stav da je slom kapitalizma blizu i da komunisti stoga trebaju radikalizirati svoje aktivnosti, pripremajući oružane ustanke i druge revolucionarne mjere. Kao posljedica, odrekli su se suradnje s drugim snagama na ljevici, smatrajući socijaldemokrate i socijaliste „socijalfašistima.“ Jedine političke organizacije s kojima su komunisti u to vrijeme surađivali bile su tzv. „nacionalno-revolucionarne organizacije“, a potpora njima bila je pravdانا на темељу lenjinističke teze о samoodređenju, ističući da treba podržavati nacionalističke organizacije u vremenima proleterskog revolucionarnog prevrata. Na Balkanu, gdje je socijaldemokracija već bila slaba, fokus nije bio toliko na diskreditiranju socijaldemokrata, koliko na radu s nezadovoljnim etničkim skupinama, gajeći nadu u formiranje Balkanske Sovjetske Federativne Republike. U praksi, ovo je bilo razdoblje iznimnog sektaštva koje je oslabilo ionako slabu poziciju KPJ. Nakon uspostave diktature u siječnju 1929., komunisti su krenuli s pripremama za oružani ustank, koji se na kraju nije dogodio. Međutim, vlasti je dao izgovor za desetkovanje redova KPJ, pri čemu je ubijen i novozabrani partijski sekretar Đuro Đaković.

61 Na Šestom kongresu 1952. godine KPJ je preimenovana u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Promjena imena odražavala je ideološki odmak od staljinizma. Ovo je ime izabrano prema imenu revolucionarne socijalističke partije koju je Karl Marx osnovao 1847., simbolizirajući na taj način povratak marksističkim korijenima.

62 Banac, *With Stalin against Tito*, 48. Banac ističe da je rezultat mogao biti i 242 prema 63.

Komunističke internacionale, koji se na istim linijama dogodio mjesec dana kasnije, na Drugom kongresu Kominterne. Općenito govoreći, komunisti su zahtijevali izbacivanje centrumaša iz pokreta zbog njihova inzistiranja na nastavljanju praksi Druge internacionale, koju su komunisti smatrali diskreditiranom s obzirom na potporu Druge internacionale svjetskom ratu.⁶³ Međutim, mnogi komunisti su bili podijeljeni po pitanju izbacivanja. U slučaju Jugoslavije, predsjednik Kominterne Grigorij Zinovjev inzistirao je da se revolucionari odvoje od centrumaša, ali je partija ostala podijeljena po ovom pitanju narednih nekoliko mjeseci, pri čemu su mnogi vodeći članovi nastojali izbjegći rascjep. Nakon kongresa u Vukovaru uslijedili su izbori za niže partijske pozicije, za koje su se natjecali revolucionari i centrumaši. Potonji su razmišljali o zajedničkoj akciji sa socijaldemokratima s ciljem potpunog preuzimanja SRPJ(k).⁶⁴ Odnosi između dvije struje u partiji brzo su se pogoršali. Unatoč pokušajima Centralnog partijskog vijeća (prethodnika Centralnog komiteta) da se sukob zadrži unutar krugova partije, eskalirao je nakon što su centrumaši u listopadu 1920. godine objavili *Manifest komunističke opozicije*, mjesec dana prije izbora za Ustavotvornu skupštinu. Komunisti su odgovorili izbacivanjem centrumaša iz novonastale KPJ dva mjeseca kasnije.⁶⁵

Unatoč ovim sukobima, KPJ je na izborima u studenom 1920. godine osvojila gotovo 200 000 glasova i time postala četvrta stranka po broju osvojenih glasova, i treća po broju osvojenih mjesta u Narodnoj skupštini. Posljedica ovih ranih političkih uspjeha i militantnih akcija radnika diljem zemlje za KPJ, već i tad pod političkom represijom, bilo je i službeno tjeranje partije u ilegalu. Iako nakon 1920. godine nije bilo većih rascjepa u partiji, KPJ će se tijekom 1920-ih godina još jednom duboko podijeliti, što je bila posljedica neslaganja o načinima nastavka komunističke aktivnosti nakon što je val revolucija prošao, a europske su se države počele stabilizirati i ponovno uspostavljati kontrolu nad svojim teritorijama. Za razliku od sovjetskih komunista, jugoslavenski komunisti nisu bili podijeljeni po pitanju izgradnje socijalizma u SSSR-u, iako je dio jugoslavenskih komunista koji su emigrirali u SSSR postao uplenjen i u te rasprave. Glavna podjela unutar KPJ bila je na lijevo i desno krilo partije. Lijevo krilo smatralo je da će ubrzo nastupiti socijalistička revolucija u Jugoslaviji, dok je desno krilo bilo skeptično prema tom uvjerenju. Ove početne pozicije definirale su njihove poglede na tijek revolucionarnog djelovanja.

Krajem 1920. godine kraljevska vlada je i službeno zabranila KPJ, a njezino vodstvo je uhićeno, izgnano ili otjerano u ilegalu. Ljeva i desna frakcija u početku su formirane oko pitanja odgovora partije na val državne represije: dok je desnica smatrala da je partija postupila pravilno, ljevica je vidjela 1921. godinu kao propuštenu priliku

63 Duncan Hallas, *The Comintern* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2008), 29.

64 Cvetković, *Idejne borbe u KPJ*, 78-79, 82-83.

65 Banac, *With Stalin against Tito*, 50.

za kontraofanzivu radničkog pokreta, formiranje ilegalnih organizacija, i poticanje štrajkova i ustanaka.⁶⁶ U isto vrijeme je postalo jasno da je nacionalno pitanje, za koje su komunisti smatrali da će se riješiti formiranjem centralizirane Jugoslavije,⁶⁷ ostalo predmetom spora, budući da su brojne etničke grupe bile nezadovoljne svojim položajem u monarhiji. Stoga, lijevo i desno krilo KPJ sukobljavalo se oko dva pitanja: kako nastaviti komunističku djelatnost u uvjetima ilegalnosti te kako riješiti nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Lijevo krilo smatralo je da treba stvoriti boljševičku ilegalnu organizaciju, djelujući na principu ilegalnih partijskih cilja podređenih središnjem partijskom vodstvu.⁶⁸ U vezi s nacionalnim pitanjem, smatrali su da su nacionalna i klasna opresija međusobno prepletene, u konačnici usvajajući stav da srpska buržoazija tlači hrvatsku i slovensku buržoaziju,⁶⁹ postavljajući time temelje svoga federalizma i, na trenutke, otvorenog antijugoslavenstva. Ovakav je stav bio u skladu s općom karakteristikom ljevice koja „dolazi iz nacionalno nezadovoljnih dijelova stanovništva“.⁷⁰ Ključne ličnosti ove skupine bili su zagrebački komunisti Đuro Cvijić, Vladimir Čopić i Kamil Horvatin, iako su se na ljevici isticali i beogradski partijski intelektualci Kosta Novaković, Triša Kaclerović i Rajko Jovanović.

Desno krilo, s druge strane, vjerovalo je da je zabrana KPJ samo privremena, smatrajući da partija mora nastaviti djelovati preko još uvijek legalnih Nezavisnih sindikata Jugoslavije pod kontrolom komunista, što će poslužiti kao paravan ilegalne partijske strukture.⁷¹ Smatrali su da nova država neće biti organizirana na etničkom federalnom načelu, već na autonomističkom načelu, što nije bilo pretjerano različito od izvorne potpore centraliziranoj jugoslavenskoj državi, za što se KPJ zalagala prilikom svoga osnivanja 1919. godine. Desno krilo partije smatralo je da u Jugoslaviji još uvijek ne postoji uvjeti za socijalističku revoluciju te da je autonomizam najbolje rješenje za minimaliziranje etničkih podjela unutar zemlje. Predvodnici desnog krila bili su Sima Marković, Života Milojković, Lazar Stefanović i Ljuba Radovanović, svi članovi predratne Srpske socijaldemokratske stranke, sa snažnim vezama sa sindikatima. Pored toga, „desnica“ je bila jaka i u Sloveniji, gdje su je predvodili Lovro Klemenčič i Vladislav Fabijančić.⁷² Ovdje je važno istaknuti

66 Cvetković, *Idejne borbe u KPJ*, 89-135.

67 Ben Fowkes, „To Make the Nation or Break It? Communist Dilemmas in Two Interwar Multinational States,“ u: *Bolshevism, Stalinism and the Comintern: Perspectives on Stalinization, 1917-53*, ed. Norman LaPorte, Kevin Morgan, Matthew Worley (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 209. Zanimljivo je istaknuti da je partija od početka nazvana Komunistička partija Jugoslavije, dok se sama država zvala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a tek je 1929. godine preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju.

68 Banac, *With Stalin against Tito*, 52.

69 Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 25-30.

70 Fowkes, „To Make the Nation or Break It?“, 214.

71 Swain, *Tito*, 10-11.

72 Cvetković, *Idejne borbe u KPJ*, 127; Banac, *With Stalin against Tito*, 54.

da su i lijevo i desno krilo partije nacionalno pitanje primarno smatralo sredstvom za ostvarenje cilja: lijevo krilo smatralo je da će federalizam ubrzati revolucionarni proces, dok je desno krilo očekivalo da će to isto učiniti primjena načela autonomije naroda.⁷³ Ljevica se nadala da će pritisak da se riješi nacionalno pitanje destabilizirati državu i uzrokovati njen pad, dok se desnica bojala da će fokus na nacionalno pitanje zaoštiti podjele među proletarijatom, i stoga zalagala za svojevrsno izbjegavanje rješavanja nacionalnog pitanja. Za obje grupe, cilj je bio potaknuti socijalističku revoluciju.

Uvid u povjesni kontekst ova dva krila KPJ potvrđuje tezu Bena Fowkesa da su istočnoeropske komunističke partije bile podijeljene, općenito govoreći, na socijal-demokrate koje su radikalizirali rat i boljševička revolucija, i bivše ultra-ljevičare⁷⁴ i anarhiste koji su vjerovali da je boljševizam prvi korak u provođenju dugoočekivane revolucije u njihovim zemljama.⁷⁵ Prvi su postali desno krilo KPJ, a drugi njeno lijevo krilo. Dvije su se grupe upale u rastegnuti sukob oko doktrine, koji je službeno okončan 1928. godine. Međutim, do tad je frakcijski sukob uvelike doveo do pretjerane intelektualizacije suvremenih političkih pitanja po cijenu aktivnog djelovanja među radničkom klasom. Ideološki solipsizam dodatno je učvrstio izolaciju KPJ, koja je do tog trenutka zbog državne represije od 1921. godine izgubila status masovne organizacije. Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NRPJ), formirana 1923. godine kao legalna komunistička organizacija, služila je samo pokazivanju javnosti internih sukoba u KPJ, te nije uspjela pridobiti značajniju javnu potporu.⁷⁶ Uspjeh ili neuspjeh ove dvije frakcije uvelike je ovisio o Kominterni – kad su u Kominterni dominirali ljevičari, dominirali su i u KPJ; kad je u Kominterni dominiralo desno krilo, u KPJ je desno krilo imalo vlast. Iako ovaj slučaj ilustrira i dubinu podjela u samoj Kominterni, ona formalno nije odobravala ovakve podjele unutar svojih članica. U svibnju 1926. godine Izvršni komitet Komunističke internacionale (IKKI) okarakterizirao je KPJ kao „paraliziranu i preobraženu u permanentni debatni klub“.⁷⁷ KPJ je stekla reputaciju problematične i neposlušne partije, što ju je progonilo u cijelom razdoblju Velike čistke. Istovremeno, sve je više rasla i ovisnost partije o Moskvi.

73 Banac, *With Stalin against Tito*, 55-56.

74 Kao i povjesni komunistički pokret, koristim termin „ultra-ljevica“ kako bih opisao ono što se smatralo „avanturističkim“ tendencijama u pokretu, poput pojedinačnih činova terora, odbacivanja elektoralizma ili preranih pokušaja revolucionarnog prevrata.

75 Fowkes, „To Make the Nation or Break It?“, 207.

76 Banac, *With Stalin against Tito*, 54.

77 Geoffrey Swain, „Wreckage or Recovery: A Tale of Two Parties,“ u: *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*, ur. Matthew Worley (London: I. B. Tauris, 2004), 130.

Osujećena boljševizacija

Kominterna je prvi puta zatražila „boljševizaciju“ partija na Petom kongresu u ljeto 1924. godine. U praksi, proces boljševizacije značio je ne samo stvaranje ujedinjene i centralizirane organizacijske strukture među svim pojedinačnim komunističkim partijama (što je bio proces koji je zapravo uglavnom okončan u prvim godinama postojanja Kominterne), već i njihovu „rusifikaciju u embrionskoj staljinističkoj formi“.⁷⁸ Iako je godinama pozivala na boljševizaciju, Kominterna ju je istinski uspjela provesti tek u vrijeme Šestog kongresa 1928. godine. Mada neosporno čin rusifikacije, boljševizacija nije bila isključivo posljedica upletanja sovjetske partije. Mladi komunistički radikali, nezadovoljni starom generacijom i uznenireni zbog pogoršavanja globalne situacije, za koju su smatrali da će ubrzati socijalističku revoluciju, odigrali su važnu ulogu u usmjeravanju svojih partija prema većoj disciplini i centralizaciji.⁷⁹ Boljševizacija u KPJ odvijala se upravo na tim linijama.

U veljači 1928. godine dva mlada zagrebačka komunista, Josip Broz i Andrija Hebrang, uvjerili su zagrebačku partijsku organizaciju, najveću u zemlji, da usvoji rezoluciju protiv frakcionaštva i uputi direktan apel Kominterni da okonča frakcijske borbe u KPJ.⁸⁰ Taj je apel rezultirao Otvorenim pismom Balkanskog sekretarijata Kominterne u travnju 1928. godine, koji je podržao „zagrebačku liniju“ i pozvao partiju na djelovanje. U narednih godinu i pol dana partija je prividno uspjela zaustaviti frakcije. U stvarnosti, kao i unutar same Kominterne, ultra-lijeva frakcija prevladala je pod kinkom antifrakcionaštva. Prema tome, vodeći pripadnici lijevog krila mlađe generacije, uključujući Broza i Hebranga, koji su i sami ranije bili bliski ljevici, uspješno su se predstavili kao antifrakcionaši i borci za partijsko jedinstvo.⁸¹

Linija Kominterne u potpunosti je usvojena na Četvrtom kongresu KPJ u Dresdenu u studenom 1928. godine. Broz i Hebrang nisu razmatrani kao kandidati za partijsko vodstvo budući da su obojica uhićeni u razdoblju prije kongresa. Organizacijskim sekretarom postao je Đuro Đaković, a Jovan Martinović-Mališić političkim sekretarom. Obojica su bili kadrovi školovani u Moskvi i pripadnici lijevog krila. Istaknuti pripadnici lijevog krila starije generacije su marginalizirani: Đuro Cvijić izgubio je poziciju političkog sekretara te nije ponovno izabran u Politbiro. Prema pripadnicima desnog krila postupilo se još strože: Sima Marković izbačen je

78 McDermott i Agnew, *The Comintern*, 45.

79 Istaknuti primjeri uključuju Klementa Gottwalda u čehoslovačkoj partiji, Luigija Longa u talijanskoj partiji i Mauricea Thoreza u francuskoj partiji. McDermott i Agnew, *The Comintern*, 72.

80 Swain, *Tito*, 12.

81 Takav stav o ljevičarima kao „antifrakcionašima“ bio je dominantan u jugoslavenskoj historiografiji u razdoblju socijalizma. Vidi Cvetković, *Idejne borbe u KPJ*, 202. Osma konferencija zagrebačkih komunista, koja je predstavljala početak uspona Josipa Broza, opisana je do detalja u knjizi Gordane Vlajčić, *Osma konferencija zagrebačkih komunista, 25. i 26. veljače 1928. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 1976).

iz partije.⁸² Novo vodstvo odbilo je bilo kakvu suradnju s nekomunističkim lijevim organizacijama i počelo pripreme za, u konačnici zlosretnu, revolucionarnu akciju. U skladu s politikom trećeg perioda, usvojen je stav da Jugoslaviju treba silom srušiti revolucionarnim prevratom, s ciljem uspostave ujedinjene Balkanske Sovjetske Federativne Republike. U tom je pravcu pokušana i suradnja s militantnim nacionalističkim organizacijama.⁸³ Kriza jugoslavenske države, koja je kulminirala uvođenjem diktature u siječnju 1929. godine, naizgled je potvrđivala opravdanost konfrontacijskog smjera, budući da su komunisti uvođenje diktature smatrali znakom nestabilnosti režima. Međutim, sukob s još uvijek jakim državnim vlastima pokazao se fatalnim. U travnju 1929. godine Đuru Đakovića ubila je jugoslavenska policija. Veliki broj vodećih kadrova je ubijen ili osuđen na dugogodišnje zatvorske kazne. Do 1930. godine, preživjeli pripadnici partijskog vodstva pobjegli su u Beč. CK KPJ u Jugoslaviju će se vratiti tek 1938. godine. Desetkovana partijska organizacija u državi počet će se oporavljati tek 1932. godine.⁸⁴

Krivnju za ovakav razvoj događaja ne treba svaljivati isključivo na represivni aparat Kraljevine Jugoslavije, s obzirom na to da je evidentno da je politika koju su komunisti usvojili 1928. imala ključnu ulogu u intenzifikaciji represije partije od strane države. Mnogi u partiji pozivali su rukovodstvo izabранo na drezdenском kongresu na odgovornost. U kolovozu 1930. godine Izvršni komitet Kominterne napao je Martinovića-Mališića kao „pučista“, optužujući ga za formiranje „treće skupine“ kao alternative starim partijskim frakcijama, promptno ga izbacivši iz partije. Kominterna je na njegovo mjesto imenovala Antuna Mavraka, dok je Filip Filipović, stari kadaš srpskih socijaldemokrata i sudionik Ruske revolucije 1905. godine, zamijenio preminulog Đakovića. Mavrak, bivši pripadnik lijevog krila i jedan od ključnih saveznika Broza i Hebranga, napravio je oštar zaokret desno za vrijeme svog mandata u partijskom vodstvu.⁸⁵ Njegovi sukobi s drugim partijskim članovima samo su poslužili da Kominterni pokažu da su se frakcijske borbe, iako službeno okončane 1928. godine, i dalje nastavljale. Stanje je stabilizirano tek 1932. godine, kad je Milan Gorkić imenovan vođom u prijelaznom razdoblju. U iduće četiri godine Gorkić je postigao znatne uspjehe u konsolidiranju partije i stvaranju privida jedinstva, iako su se nesuglasice nastavile, naročito u emigrantskoj zajednici, čije je članstvo dramatično brojčano poraslo nakon 1929. godine.

82 Banac, *With Stalin against Tito*, 60.

83 Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 32.

84 Branko Petranović, *Jugoslavija 1918–1988: knj. I: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941* (Beograd: Nolit, 1988), 213.

85 Swain, „Wreckage or Recovery: A Tale of Two Parties,” 133-134.

Konsolidacija pod Gorkićem

Milan Gorkić rođen je kao Josip Čižinsky u Sarajevu 1904. godine, u češkoj obitelji koja je u Bosnu doselila pet godina ranije. Prezime Gorkić bila je adaptirana „jugoslavenska“ verzija prezimena Maksima Gorkog, a etnički se identificirao kao Bosanac.⁸⁶ U mladosti je Gorkić bio jedan od najaktivnijih organizatora KPJ. U dobi od 19 godina, 1923. godine, morao je emigrirati u SSSR. Od tada je slijedio put tipičan za stranog komunista. Nakon što je završio obrazovanje u Moskvi, radio je u organizacijama Kominterne te 1928. godine postao sekretar Komunističke omladinske internacionale (KIM). Sposoban teoretičar, brzo se uspinjao u strukturama zahvaljujući prijateljstvu s Nikolajem Buharinom i pokroviteljstvu Dimitrija Manuilskog.⁸⁷ Kao jedan od sudionika sastanka na kojem je sastavljen Otvoreno pismo, došao je u fokus kao vodeći antifrakcionaš u KPJ; u stvarnosti su njegovi stavovi bili bliži ranijem desnom krilu, iako Gorkić nikada nije bio dio desnog krila, što je postalo evidentno u njegovim postupcima kada je postao član privremenog rukovodstva partije. Velikim dijelom zahvaljujući Gorkiću, KPJ je već u kasnijoj fazi trećeg perioda provodila liniju sličnu politici Narodne fronte.

Ivo Banac Gorkića je nazvao „po predispoziciji, čovjekom Narodne fronte.“⁸⁸ Od samog početka, Gorkićeve djelovanje predstavljalo je jasan prekid s ranijim isključivim stavovima prema reformskoj ljevici. Gorkić je poticao djelovanje unutar postojećih nekomunističkih sindikata radije no formiranje alternativnih revolucionarnih sindikata te je izmijenio politiku KPJ prema socijalistima. Sada se od komunista očekivalo da surađuju sa socijalistima, ali istovremeno i dalje osuđujući njihovo reformno vodstvo, što se već nazivalo „ujedinjenim frontom odozdo“. Posljedično, KPJ je postala neka vrsta oprezne avangarde političke linije koju će Sedmi kongres Kominterne odobriti u kolovozu 1935. godine.

Nadalje, Gorkić je inzistirao na neovisnosti KPJ, što je išlo toliko daleko da je (s pravom) kritizirao Kominternu kao glavnog krivca prolongirane krize u partiji koja je trajala od 1929. godine.⁹⁰ Iako disciplinirani sljedbenik Kominternine linije, Gorkić nije okljevao kritizirati Internacionalu kad je smatrao da se prema njegovoj partiji odnosi snishodljivo.⁹¹ Bilo je teško previdjeti da je Kominterna bila ta koja je aktivno ohrabrilala pripreme za oružani ustank u Jugoslaviji, te krivica za pogibiju Đakovića i drugih drugarica i drugova nije mogla biti svaljena isključivo na staro

86 Požar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*, 192.

87 Očak, *Gorkić*, 82, 335.

88 Banac, *With Stalin against Tito*, 64.

89 Swain, *Tito*, 15. Nasuprot tome, „ujedinjena fronta odozgo“ podrazumijevala bi suradnju s reformističkim lijevim vodstvom.

90 Očak, *Gorkić*, 170.

91 Nadežda Jovanović, „Milan Gorkić (prilog za biografiju),“ *Istorija 20. veka* 1/1983, 39.

rukovodstvo. Gorkićovo odstupanje od linije trećeg perioda po pitanju socijalista i sindikata bilo je, na njegovu sreću, u potpunosti u skladu s fleksibilnošću same Kominterne po istom pitanju, te je u konačnici pomoglo oporavku partije.⁹² Iako mnoge analize, posebno starije, iznose tvrdnju da je oporavak KPJ između 1932. i 1934. godine bio neovisan o partijskoj politici,⁹³ taj oporavak je poštenije pripisati Gorkićevom uspješnom izbjegavanju sektaštva.

Gorkićevi potezi nisu bili nekontroverzni. Vladimir Čopić, veteran Ruske revolucije i pripadnik starije generacije lijevog krila koji se pridružio privremenom rukovodstvu uspostavljenom 1932. godine, već je iduće godine kritizirao Gorkićeve „desne greške.“ U narednim godinama njihovo je neslaganje eskaliralo do te mjere da ga je Kominterna protumačila kao obnovu frakcijskih borbi. Na Čopićevu nesreću, Gorkićeve navodne „devijacije“ legitimizirane su zajedničkom odlukom Kominterne i Profinterne, kojom je odobrena aktivnost u reformističkim sindikatima 1931. godine.⁹⁴ Gorkićev cjelokupni odnos prema neistomišljenicima u partiji, ipak, bio je uglavnom pomirljiv. Gorkić je godinama nastojao pridobiti Đuru Cvijića, jednog od bivših vođa lijevog krila, natrag u partijsko rukovodstvo,⁹⁵ argumentirajući da ranija pripadnost frakcijama nije mjeru nečije odanosti ili sposobnosti.⁹⁶ Najžešći ultra-lijevi izazov Gorkiću i liniji Narodne fronte došao je od skupine u kaznionici u Srijemskoj Mitrovici, koja će od tada nadalje zadavati brojne probleme partijskom rukovodstvu.⁹⁷ Ipak, u tom je trenutku postojanje problematičnih skupina unutar partije bilo sekundarno pitanje.

Od 1932. godine Gorkić je postupno okupio rukovodstvo u kojem je bio prvi među jednakima. U početku, Gorkić je partiju vodio u trijumviratu s Blagojem Parovićem i Vladimirom Čopićem, kasnije postupno proširujući svoj unutarnji krug suradnika. Njegove je najbliže suradnike pratila reputacija antifrakcionaša: sindikalni organizator Parović je 1928. godine bio član zagrebačke partijske organizacije, blizak Brozu, Hebrangu i Đakoviću,⁹⁸ dok je Čopić, ranije pripadnik lijevog krila, prošao ideološko obrazovanje u SSSR-u te je kasnije posлан u Prag kako bi pomogao „boljševizirati“ Komunističku partiju Čehoslovačke u skladu s linijom trećeg perioda

92 Swain, „Wreckage or Recovery: A Tale of Two Parties,“ 148-149.

93 Primjerice, Avgust Lešnik, „The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period,“ *The International Newsletter of Communist Studies* XI/18 (2005), 53-54 i Petranović, *Jugoslavija 1918–1988: knj. 1: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, 214.

94 Nadalje, ove su odluke pomogle učvrstiti Gorkićevog zaštitnika, Manuilskog, kao vodeću ličnost u Kominterni. Swain, „Wreckage or Recovery: A Tale of Two Parties,“ 140-142.

95 Za detaljan pregled Gorkićevog odnosa s Cvijićem i napora da ga se vrati u rukovodstvo vidi Očak, *Gorkić*, 174-179.

96 Jovanović, „Milan Gorkić (prilog za biografiju),“ 38-39.

97 Banac, *With Stalin against Tito*, 65-66.

98 Goldstein, *Tito*, 53.

Kominterne.⁹⁹ Gorkićev je tim u potpunosti sastavljen do prosinca 1934. godine, kad je na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji u Ljubljani formiran novi Politbiro. Osim Gorkića, članovi Politbiroa bili su Blagoje Parović, Adolf Muk, Josip Broz i Kamilo Horvatin.¹⁰⁰ Vladimir Ćopić, čiji je odnos s Gorkićem u tom trenutku bio izrazito neprijateljski, zauzeo je utjecajnu poziciju partijskog predstavnika u Kominterni, koju je zadržao do Sedmog kongresa Kominterne 1935. godine.¹⁰¹ Četiri godine kasnije, od navedene šestorice jedino je Josip Broz bio i živ i član partije.

U to vrijeme rukovodstvo partije djelovalo je manje-više skladno, odražavajući Gorkićev pristup „velikog šatora.“ Muk je bio jedina osoba koju se moglo opisati kao Gorkićevog čovjeka, dok je Parović bio najdosljedniji u provođenju Gorkićeve politike prema sindikatima i Narodnoj fronti.¹⁰² Broz je netom izašao iz zatvora u ožujku 1934. te stoga nije bio upleten u skorije ideološke sukobe. Gorkić ga se jasno sjećao kao jednog od inicijatora antifrakcionaške linije 1928. godine.¹⁰³ Ćopić je s vremenom postao sve više neprijateljski nastrojen prema Gorkiću, dok Horvatin, još jedan pripadnik starog lijevog krila, naizgled nije imao neslaganja s Gorkićem. Iako je Gorkićeva politika u praksi, zbog odnosa prema sindikatima i socijalistima, djelovala „desno“, nijedan od njegovih izbora za partijsko rukovodstvo nije sugerirao preferiranje bivših pripadnika desnog krila.

Najvažnija promjena partijske linije koja je uslijedila nakon Četvrte zemaljske konferencije bila je revizija stava KPJ prema Jugoslaviji. S porastom fašističke prijetnje nakon nacističkog preuzimanja vlasti u Njemačkoj, KPJ je postepeno počela zagovarati teritorijalno jedinstvo Jugoslavije, što je bila pozicija koju je partija napustila gotovo deset godina ranije. U zaključima konferencije naglašena je potreba oružanog ustanka protiv „fašističke“ jugoslavenske diktature, ali bez eksplicitnog pozivanja na raspad Jugoslavije i formiranje Balkanske federacije.¹⁰⁴ Iako oprezna, to je bila prva ekspresija potrebe formiranja antifašističkog fronta u zemlji. Očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta države smatrano je neophodnim zarad uspješnijeg pružanja otpora rastućem fašizmu. Na konferenciji je također odlučeno o organiziranju komunističkih partija u Hrvatskoj i Sloveniji unutar KPJ, što je finalizirano tek 1937. godine. Ta je odluka također predstavljala početak reorientacije KPJ prema liniji koju će Kominterna usvojiti tek pola godine kasnije na Sedmom kongresu.

99 Očak, *Vojnik revolucije*, 208-211.

100 Petranović, *Jugoslavija 1918–1988: knj. 1: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, 237.

101 Očak, *Vojnik revolucije*, 231. Prema ovom izvoru, Ćopić je, a ne Horvatin, bio peti član Politbiroa, što je netočno. Očak, *Vojnik revolucije*, 237.

102 Za detaljnju analizu Parovićeve aktivnosti, vidi Đorđe O. Piljević, *Čovek ideja i akcije* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001), posebno str. 297-504.

103 Swain, *Tito*, 14, i Jovanović, „Milan Gorkić (prilog za biografiju)“, 41.

104 Desanka Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje* (Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1983), 264-265.

Prvi stvarni i izmišljeni neprijatelji

Paralelno s Gorkićevim radom na stabilizaciji krhke i marginalizirane partijske organizacije odvijao se zloslutni proces među jugoslavenskom emigrantskom zajednicom u Sovjetskom Savezu. Prva pogubljenja komunista u SSSR-u dogodila su se već 1930. godine, potvrđujući pretpostavke dijela emigranata da u svojim redovima imaju policijske špijune, ali postavljajući istovremeno i vrlo opasan presedan. Do 1937. godine zabrinutost zbog izdaje i špijunaže obuzela je cijelu partiju. Iskustvo 1930. godine potvrdilo je proglašenje sovjetskog partijskog vodstva – ako u partijskim redovima postoje izdajice, nije li moguće da su neki od njih godinama prolazili nezamijećeno te zauzeli vodeće partijske pozicije? Ili su neki, toliko zaslijepljeni vlastitim frakcionaštvom, odlučili surađivati s klasnim neprijateljem kako bi ostvarili svoje ciljeve? Nadalje, treći period bio je razdoblje prvih antifrakcionaških kampanja i čistki, legitimirajući potpuno izbacivanje partijske opozicije, što se nije dogodilo od ranih 1920-ih godina, kad se jugoslavenska partija rješavala centrumaša.

Prosinačko izdanje *Proletera* iz 1931. godine objavilo je članak Filipa Filipovića, tada organizacijskog sekretara partije, pod naslovom „Razgoličeni provokatori.“ Članak je identificirao čak deset lica koja su u prethodnih dvije godine izbačena iz KPJ zbog suradnje s policijom. To su bili Nikola Petković – Seljak, Matija Brezović, Stefan Popivanov, stanoviti Poljanski ili Poljanac i njegova supruga, Feliks Deutschbauer, Žiga Engelman, Alma Sonnenschein, Ilija Šumanovac i Josip Belonček.¹⁰⁵ Identitet Poljanskog i njegove supruge nije poznat. Od preostalih osam osoba, svi osim jedne potvrđeni su u jugoslavenskoj historiografiji kao policijski provokatori. Pritom, ni njihovi prijestupi nisu bili nimalo beznačajni: to su bili ljudi čija je suradnja s policijom dovela do masovnih uhićenja nakon uvođenja šestosiječanske dikture, te do policijskih ubojstava organizacijskog sekretara partije, Đure Đakovića, i sedam sekretara SKOJ-a.

Feliks Deutschbauer isključen je iz partije i osramoćen, ali nije snosio nikakve teže posljedice, jer njegova izdaja nije dovela do ubojstava, nego samo do uhićenja manjeg broja ljudi. Žiga Engelman i Alma Sonnenschein, koji su policiji pomogli pronaći i ubiti sekretare SKOJ-a Janka Mišića i Miju Oreškog, te Mijinog brata Slavka, bojeći se odmazde komunista i uz pomoć policije, pobjegli su u Latinsku Ameriku; Iliju Šumanovca, koji je bio špijun u redovima političke emigracije, ubio je u Parizu komunist Ivan Srebrenjak – Antonov.¹⁰⁶ Preostala četvorica namamljena

¹⁰⁵ Filip Filipović, *Sabrana dela*, ur. Stojan Kesić i Toma Milenković, sv. 12 (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), 30-31.

¹⁰⁶ O Feliksu Deutschbaueru, vidi France Klopčič, *Desetletja preizkušenj: spomini* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980), 370-371. O Engelmanu i Sonnenschein, vidi Slobodan Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a* (Beograd: Rad, 1962), 233-240, 245, kao i sjećanja Agate Oreški, supruge Mije Oreškog, koja je ranjena u pucnjavi s policijom: Agata Oreški, *Sibirski pečat* (Zagreb:

su u Sovjetski Savez, gdje su izvedeni pred sud i strijeljani. Svi koji su se našli u SSSR-u su bili, ako ne visoko rangirani u partiji, svakako na pozicijama od velike odgovornosti.

Glavni razlog za otkrivanje izdajnika u redovima KPJ bio je bijeg žandara Šimuna Brčića u SSSR u kolovozu 1929. godine. Brčić, koji je od prije bio simpatizer i suradnik KPJ, komunistima je potvrđio neke ranije sumnje i otkrio nove agente provokatore.¹⁰⁷ Već iste godine u SSSR-u je uhićen i strijeljan Nikola Petković – Seljak, član CK SKOJ-a, koji je policiji potkazao sekretara SKOJ-a Josipa Debeljaka i njegovu suprugu Baricu.¹⁰⁸ Nedugo potom uhićen je Mate Brezović, član Svesavezne komunističke partije (boljševika) od 1920. godine, koji je sedam godina živio u Jugoslaviji kao profesionalni revolucionar nakon završetka građanskog rata u Rusiji. Prema jugoslavenskim izvorima, prvo je uhićen u Zagrebu, razotkrivši policiji cijelu zagrebačku partijsku organizaciju, nakon čega je postao policijski doušnik. Iako član CK KPJ i sekretar Pokrajinskog komiteta za Hrvatsku i Slavoniju, Brezović je policiji izdao Đuru Đakovića i sekretara Crvene pomoći Nikolu Hećimovića, kao i ilegalnu partijsku tiskaru u Zagrebu. U Sovjetski Savez je poslan kako bi špijunirao komuniste. Nakon što je otkriven, rukovodstvo KPJ ga je prijavilo sovjetskoj policiji, nakon čega je slijedilo njegovo uhićenje i smaknuće. Po povratku u Sovjetski Savez, Brezović je uhićen u Moskvi u rujnu 1929. i strijeljan kao špijun 13. travnja 1930. godine.¹⁰⁹ Godinu dana kasnije u Moskvi je uhićen i Josip Belonček, sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Beogradu.¹¹⁰ Iako jugoslavenska historiografija priznaje suradnju Brezovića, Belončeka i Petkovića s policijom, a sam incident potvrđuje da „budnost“ po pitanju emigranata nije bila samo izraz paranoje, posljednji slučaj je znatno kontroverzni.

Slučaj makedonskog revolucionara Stefana Popivanova je vjerojatno najintrigantniji od svih. Popivanov je bio aktivnan u socijalističkom pokretu od kraja devetnaestog stoljeća i jedan je od osnivača KPJ te jedan od najistaknutijih vođa njenog ljevog krila. Bio je prva osoba iz Makedonije koja je 1923. godine izabrana u CK KPJ,

Sveučilišna naklada Liber, 1983), 64-81. O ubojstvu Šumanovca, vidi Aleš Bebler, *Čez drn in strn: spomini* (Koper: Lipa, 1981), 29.

107 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, ur. Pero Damjanović, sv. 2 (Beograd: Komunist, 1981), 56-57. Sa Brčićem je bio blizak i Josip Broz, koji mu je 1935. godine napisao pozitivnu karakteristiku da bi mogao stupiti u članstvo Svesavezne komunističke partije (boljševika). Uprkos tome, Brčić se, kao bivši policijac, našao pod sumnjom tijekom Velike čistke, te je strijeljan u kolovozu 1938. godine. Za njegovu kratku biografiju, vidi Vujošević, *Nestajali netragom*, 37-38.

108 Tito, *Sabrana djela*, sv. 2, 356.

109 Tito, *Sabrana djela*, sv. 2, 265-266; Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 303; „Брезович-Егер Матвей Матвеевич“ и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d5/f268.htm> (posjet 8.4.2018.).

110 „Белончик Иосиф Андреевич“ и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d4/f88.htm> (posjet 28.4.2020.).

a 1924. godine predstavljao je partiju na Petom kongresu Komunističke internacionale. Ipak, Popivanov je 1928. godine navodno postao agent provokator, nakon gotovo četvrt desetljeća aktivnosti na radikalnoj ljevici. Uhićen je pod optužbom da je špijun, tjedan dana nakon Brezovića, i strijeljan 6. ožujka 1930. godine.¹¹¹ Zanimljivo je da je Popivanov, za razliku od Brezovića, rehabilitiran 1963. godine¹¹² za vrijeme revizija staljinskih procesa pod Hruščovim, što baca dodatno svjetlo sumnje na Popivanovljevu krivicu. Nova istraživanja Nikite Bondareva upućuju da je ubojstvo Popivanova povezano sa sovjetskim obavještajnim službama za koje je radio. Međutim, činjenica da je njegov osobni dosje u arhivu Kominterne i dalje nedostupan istovremeno upućuje na to da je on zaista bio agent, ali i sprječava otkrivanje istine o njegovoj pogibiji.¹¹³

Gotovo je sigurno da Popivanov nije bio policijski agent, što ga čini prvim jugoslavenskim komunistom koji je u SSSR-u pogrešno optužen i smaknut. Pravi razlozi njegova uhićenja i pogibije, u vrijeme kad čak ni progon otvorenih opozicionara nije bio toliko ekstreman, ostaju nepoznati. U svakom slučaju, sudbine komunista poput Brezovića i Popivanova, od kojih je jedan zasigurno bio kriv, a drugi nevin, potvrđivale su uvjerenje da među emigrantima djeluju špijuni. Obojica su se, kao uostalom i Belonček i Nikola Petković, nalazili na veoma visokim pozicijama u partiji i znali su mnogo o suborcima koje su lako kompromitirali i do čijih su uhićenja i smrti doveli. S nastupom Velike čistke eksplicitno se pozivalo upravo na ove slučajeve kako bi se opravdala potreba budnosti te kako bi se potvrdilo da među komunistima uistinu mogu postojati provokatori.¹¹⁴ Uprkos tome, situacija je 1930. godine bila bitno drugačija od ozračja straha i strepnje koje je prožimalo sovjetsko društvo sedam godina kasnije. Popivanovljeva kći Malina, unatoč tome što je bila dijete navodnog izdajnika, zadržala je svoju utjecajnu poziciju u partiji, igrajući ključnu ulogu u propagiranju Otvorenog pisma Kominterne među članovima partije u Jugoslaviji.¹¹⁵ Nekoliko godina kasnije takva bi obiteljska veza bila dovoljna da izazove sumnje i učini je krijom samo zbog povezanosti s osuđenim izdajnikom.¹¹⁶

111 „Поп-Иванов Стефан Македонович“ у: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d27/f35.htm> (posjet 8.4.2018.).

112 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 303.

113 Nikita Viktorovič Bondarev, „Rol' semeystva Pop-Ivanovyh v mirovoy revolyuции“, у: *Stoletie dvuh emigraciy. 1919-2019*, ur. Aleksej Jurevič Timofejev (Moskva: Institut slavyanovedeniya, 2019), 88-89.

114 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 207 i RGASPI, 495-11-357, Б.Н.Петровский, „О задачах борьбы с троцкизмом в Югославии“, 17. listopada 1937, 6-7.

115 Očak, *Braća Cijijići*, 254. Popivanova je na kraju uhićena tijekom Velike čistke 1937. godine. Godine 1939. puštena je iz zatvora i oslobođena svih optužbi; nakon toga je radila kao profesorica povijesti, ali se nikad nije vratila aktivnom partijskom radu.

116 Malina će zaista biti uhićena 1937. godine, u tijeku Velike čistke. Provela je dvije godine u zatvoru, a potom je puštena na slobodu. O epopeji obitelji Popivanov, pored već navedenog članka Bonda-

Znatno češći oblik političkog kažnjavanja u ovom je periodu bilo izbacivanje opozicije koja je dolazila i s ljevice i s desnice. Iako su neki pojedinci s partijske ljevice, posebno Vojislav Vujović¹¹⁷ i Ante Ciliga¹¹⁸ često bili predmetom istraživanja, ne postoje znanstveni radovi o jugoslavenskoj lijevoj opoziciji kao politički organiziranoj skupini u Sovjetskom Savezu. Nažalost, budući da je fokus ovoga rada primarno na kasnijem razdoblju, ovo potpoglavlje neće biti originalan doprinos tom pitanju. Umjesto toga fokusirat će se na određene istaknute pojedince kao studije slučaja frakcionaštva i političke represije Jugoslavena u Sovjetskom Savezu prije 1936. godine. U tu će svrhu ispitati slučajeve dvojice najpoznatijih „otpadnika“ na prijelazu desetljeća, već spomenutog pripadnika lijevog krila Ante Cilige i vođe desnog krila, Sime Markovića.

Ante Ciliga, jedan od osnivača KPJ, tijekom 1920-ih bio je jedan od najglasnijih pripadnika lijevog krila. U svojim se polemikama najviše fokusirao na nacionalno pi- tanje,¹¹⁹ što je značajno s obzirom na njegovu kasniju reorijentaciju prema radikalnom hrvatskom nacionalizmu. Nakon što je 1926. godine emigrirao u SSSR, Ciliga je postao profesor Jugoslavenske sekcije Komunističkog univerziteta nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ). Do 1929. Ciliga je otvoreno podržavao Trockog, formirajući trockističku skupinu na KUNMZ-u.¹²⁰ Uz to, Ciliga i drugi trockisti bili su članovi skupine jugoslavenskih ljevičara nazvanih „Grupa 41,“ koja je dobila ime prema broju potpisnika otvorena pisma Izvršnom komitetu Kominterne, u kojem su kritizirali i vodstvo KPJ i KUNMZ zbog navodnih desničarskih devijacija. Međutim, drugi su se ljevičari postupno distancirali od potpisnika koji su bili otvoreni trockisti.¹²¹ Ciliga i njegova skupina ubrzo su izbačeni iz KUNMZ-a, KPJ-a i SKP(b)-a te prisiljeni preseliti u Lenjingrad. U Lenjingradu su 1930. godine uhićeni nakon što su osnovali trockističku organizaciju. Petorica su osudena na trogodišnju kaznu zatvora, a preostala dvadesetorka poslana su u izgnanstvo u sovjetske provincije.¹²² U to vrijeme, ovakav obrazac kazni zatvora i izgnanstva bio je puno češći od smrtne kazne.

revu, vidi i Kuzman Georgievski i Saša Markus, *Makedonskata revolucionerka Malina Popivanova* (Skopje: Studentski zbor, 1985) i Bane Čadikovski, „Semejstvoto Pop Ivanovi i negovata revolucionerna dejnost vo periodot megu dvete vojni,“ u: *Kočani i Kočansko vo NOV 1941-1945* (Kočani: Opštinski odbor na sojuzot na združenijata na borcite od NOV, 1985), 87-97.

¹¹⁷ Branislav Gligorijević, *Između revolucije i dogme: Voja (Vojislav) Vujović u Kominterni* (Zagreb: Spektar, 1983), i Milisav Milenković (ur.), *Revolucionarna misao i delo braće Vujović* (Požarevac: Braničevo, 1981).

¹¹⁸ Ivan Očak, „Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke,“ *Radovi* 22 (1989): 267-296, i Stephen Schwartz, „Ante Ciliga (1898–1992): A Life at History’s Crossroads,“ *Journal of Croatian Studies* 34/35 (1993/1994): 181-206.

¹¹⁹ Banac, *With Stalin against Tito*, 56-57.

¹²⁰ Očak, „Ante Ciliga,“ 276.

¹²¹ Za najdetaljniji postojeći pregled kontroverze, vidi Očak, *Gorkić*, 109-111.

¹²² Očak, „Ante Ciliga,“ 279.

Kad je pismo Cilagine skupine stiglo u Izvršni komitet Kominterne, odgovor je bio osuda ne samo ljevice, već i desnice. Pismo je naizgled poslužilo kao izlika za veći obračun s jugoslavenskim frakcionašima. Međutim, Mirko Marković, jedan od ljevičara kažnjenih 1929. godine, istaknuo je da nitko od ljevičara nije u to vrijeme izbačen iz partije, dok „siminovci“ (sljedbenici Sime Markovića) jesu.¹²³ Sima Marković u nekoliko je navrata već bio meta Kominterne, najviše 1924. i 1925. godine, kad se nije slagao sa Staljinom oko nacionalnog pitanja. Dok je Staljin nastojao provesti Kominterninu liniju poticanja nacionalnih sukoba pod svaku cijenu, Marković je smatrao da treba raditi na smirivanju nacionalnih napetosti, te da bi pokušaj povezivanja nacionalnog pitanja s proleterskim internacionalizmom bio štetan za jedinstvo komunističkog pokreta.¹²⁴ Marković je napisljetu prihvatio partijsku liniju, ali ga je na Četvrtom kongresu KPJ u Dresdenu 1928. godine napao delegat Kominterne Palmiro Togliatti,¹²⁵ i Marković je izbačen iz partijskog rukovodstva. Do 1929. godine KPJ je inzistirala da Marković napusti Jugoslaviju kako bi izbjegao uhićenje. Marković je to odbio, nakon čega je izbačen iz partije.¹²⁶ Kasnije je tvrdio da je odbio poslušati naredbe rukovodstva jer je vjerovao da su neki članovi rukovodstva policijski doušnici; tu je tvrdnju potvrdilo Brezovićevo uhićenje u SSSR-u.¹²⁷ Marković nije obaviješten o svome izbacivanju iz partije, već je za to saznao tek prilikom uhićenja u Beogradu 1930. godine. Ostao je izoliran od KPJ sve do 1934. godine.¹²⁸

Slučajevi Sime Markovića i Ante Cilige pokazuju da su na početku trećeg perioda samo najglasniji protivnici kažnjavani izbacivanjem iz partije. Desno krilo kažnjeno je oštire od lijevog budući da se Kominterna kao cjelina u to vrijeme okrenula protiv „desnih“ komunista. Do 1936. godine, međutim, situacija se promijenila, kada je ljevica podvrgnuta žešćoj represiji,¹²⁹ što je bila posljedica straha od njene potencijalne povezanosti s trockizmom.

Čistke 1932-1933. godine postavile su novi presedan za upletanje Kominterne u unutarnja pitanja KPJ. Ove čistke nije slijedila masovna politička represija, ali riječ

123 Očak, *Gorkić*, 110.

124 Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton: Princeton University Press, 1984), 136-141.

125 Požar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*, 158-159.

126 Nikita V. Bondarev, „Sima Marković – moskovske godine (1935–1938),“ u: *Društveno-politička i naučna misao i delo Sime Markovića*, ur. Aleksandar Kostić (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2013), 47.

127 Požar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*, 160.

128 Bondarev, „Sima Marković – moskovske godine (1935–1938),“ 47.

129 To bi moglo objasniti zašto je Lazar Stefanović, jedan od najbližih suradnika Sime Markovića, 1929. godine izbačen iz partije i KUNMZ-a, preživio Veliku čistku i živio u Sovjetskom Savezu do 1944. godine, kada se vratio u Jugoslaviju i postao vodeći organizator u sindikatima, dok su svi članovi „Grupe 41,“ iako kažnjeni samo ukorima 1929. godine, strijeljani tijekom Velike čistke. Izuzetak su bili samo oni koji u to vrijeme više nisu bili u SSSR-u.

je bila o jasnom znaku stalno rastuće kontrole Kominterne nad pojedinim sekcijama. Kominterna je od Kontrolne komisije KPJ očekivala da, pod vodstvom člana partijskog rukovodstva Blagoja Parovića, izbaci četvrtinu partijskog članstva.¹³⁰ Ta-kvo nametanje bilo je kontroverzno. Đuro Cvijić, kojeg je Gorkić nastojao vratiti u partijsko rukovodstvo, protivio se, po svom mišljenju potpuno neopravdanom, upletanju Kominterne u unutarnje poslove KPJ, napadajući i rukovodstvo partije i Kominternu zbog njihova odbijanja da preuzmu odgovornost za pogreške počinjene tijekom 1929. i 1930. godine.¹³¹ Ovakvi su stavovi u konačnici doveli do Cvijićeva izbacivanja iz partije.

Gorkić je bio veći pragmatik od Cvijića. Iako je prihvatio čistke, nije se nekritički postavio prema njima, uspješno se pozicionirajući na umjerenu poziciju kao posrednik.¹³² Gorkiću je u konačnici uspjelo vratiti Cvijića u partiju, iako Cvijić zbog svoje tvrdoglavosti nije više razmatran za partijsko rukovodstvo. Slično kao i s Cvijićem, Gorkiću je uspjelo poništiti izbacivanja istaknutih pripadnika lijevog krila Antuna Mavraka i Koste Novakovića te ublažiti kazne Filipa Filipovića i Kamila Horvatina.¹³³ Svi osim Filipa Filipovića bili su pripadnici lijevog krila. Jedini koje Gorkić nikada nije pokušao spasiti su bili već stigmatizirani kao trockisti i protjerani, poput Cilige i bivšeg predsjednika Komunističke omladinske internacionale Vojislava Vujovića, koji je već protjeran u središnju Aziju zbog svoje potpore Zinovjevu i Ujedinjenoj lijevoj opoziciji.

Ipak, Gorkićeva umjerena pozicija nije ga zaštitila od napada sa svih strana. Nakon Otvorenog pisma 1928., kada je počeo njegov uspon u hijerarhiji KPJ, Gorkić je optuživan ili za „desničarenje“ ili za formiranje „treće skupine.“ Optužbe za formiranje „treće skupine“ pojavile su se neposredno nakon pobjede antifrakcionaške linije, a izvor im je najvjerojatnije bio Đuro Cvijić. Nova je „frakcija“ navodno precijenila opasnost ljevice, ignorirajući borbu protiv desnice i ulazeći preduboko u „intelektualizam.“¹³⁴ Gorkić je optužen za „desne greške“ ili jednostavno da je desničar.¹³⁵ Značajno je da su ove optužbe došle od Čopića, jednog od Gorkićevih najbližih suradnika. Kao posljedica ovih optužbi, Gorkić je tijekom čistki 1932. godine izvršio samokritiku i u potpunosti prihvatio optužbe da je njegov rad predstavljaо formiranje treće skupine,¹³⁶ što je najvjerojatnije učinio kako bi minimizirao potencijalnu štetu koju bi izazvala obnova frakcijskih borbi kao posljedica direktnog sukoba sa svojim protivnicima. Parović je nastavio podržavati Gorkića, što je, unatoč rezerva-

130 Piljević, *Čovek ideja i akcije*, 201.

131 Ivan Očak, *Braća Cvijići*, 367-372.

132 Jovanović, „Milan Gorkić (prilog za biografiju),“ 39-40.

133 Piljević, *Čovek ideja i akcije*, 207, 211-212.

134 Očak, *Gorkić*, 124.

135 Piljević, *Čovek ideja i akcije*, 206-207.

136 Očak, *Gorkić*, 141.

ma, odlučio učiniti i Čopić,¹³⁷ vjerojatno jer je kao i Gorkić bio zabrinut za jedinstvo partije. Bauk frakcijskih borbi i ponovnog paraliziranja rada partije bio je učinkovit te je poticao komuniste na strpljenje i kompromise.

Frakcionaštvo je bilo istaknuto obilježje marksističkih partija od samog početka. U tom je aspektu priča o KPJ bila tipična za komunističku partiju 1920-ih godina. Prvo na čelu uspješnog masovnog pokreta, KPJ je postala mala ilegalna sekta rastrgana unutarnjim napetostima nakon što je zabranjena krajem 1920. godine. KPJ je bila podijeljena između radikalnog „lijevog“ i umjerenog „desnog“ krila; otvoreno neprijateljstvo između dva krila postalo je definirajuća odlika partijskog života. Loše stanje u KPJ navelo je Kominternu da 1928. godine intervenira, prividno stajući na kraj frakcijama. Međutim, ultra-ljevo sekta trećeg perioda partiju je samo gurnulo dublje u izolaciju, istovremeno dajući jugoslavenskoj vlasti izliku da desetkuje KPJ nakon uvođenja diktature u siječnju 1929. godine. KPJ se naredne tri godine nalazila u neredu, dok je Kominterna svakih nekoliko mjeseci imenovala i smjenjivala partijsko rukovodstvo. Ovakvo je stanje zaustavljeno nakon što je 1932. godine Gorkić imenovan rukovodiocem privremenog rukovodstva partije.

Do Sedmog kongresa Kominterne u kolovozu 1935. KPJ se nalazila u znatno boljem stanju od onog u kojem je bila kad je na čelo došao Gorkić tri godine ranije. Kao partijska zvijezda u usponu, Gorkić je igrao ključnu ulogu u preobrazbi KPJ od ultra-ljeve sekte opterećene frakcijskim borbama u rastuću masovnu organizaciju. Štoviše, KPJ je pod njegovim vodstvom postala avangarda Narodne fronte unutar Kominterne, s rastućim utjecajem među jugoslavenskim radničkim sindikatima. Napuštanje avanturizma i antijugoslavenstva učinilo je KPJ privlačnjom nekomunistima. Frakcijske borbe koje su toliko naštetile partiji tijekom 1920-ih naizgled su okončane. Ipak, postojali su brojni znakovi unutarnjeg nezadovoljstva koji su pokazivali da stanje nije savršeno. Duhovi ranijih frakcijskih borbi i dalje su opsjedali KPJ. Unatoč grandioznim proklamacijama o „boljševizaciji,“ partija je bila daleko od jedinstva, i okupljala je različite ideološke tendencije. Većina bivših pripadnika i lijevog i desnog krila i dalje je zastupala iste stavove kao i prije 1928. godine, uključujući i Gorkića. Neki od njegovih najbližih suradnika, napose Vladimir Čopić, su mu se pod utjecajem svojih ranijih lijevih stavova odupirali.

Najviše je zabrinjavao trend rastuće kontrole Kominterne nad partijom, čemu se najglasnije protivio Đuro Cvijić. Taj je trend podrazumijevao ne samo prva izbacivanja unutarpartijske opozicije, već i njihovo smaknuće, što je potencijalno bio slučaj sa Stefanom Popivanovim. Bez sumnje, policijska infiltracija u višim partijskim organima bila je veoma realan problem tijekom 1929. i 1930. godine i stoga su smaknuta bivših partijskih drugova koji su počinili izdaju razumljiva. Međutim, slučajevi u kojima je krivica bila veoma upitna, poput Popivanovljevog, kao i novouspostavljene

¹³⁷ Piljević, *Čovek ideja i akcije*, 208.

kominternovske „čistke“ iz 1932. godine, predstavljali su opasan presedan, otvarajući u konačnici mogućnost da se čak i političko neslaganje protumači kao čin izdaje. Do 1937. godine taj je presedan znatno više opterećivao partiju od ranijih frakcijskih borbi, dovodeći do uhićenja i smaknuća gotovo cijele generacije vodećih jugoslavenskih komunista, uključujući i generalnog sekretara. Ipak, zasad je KPJ bila relativno stabilna pod Gorkićevim vodstvom. Njegova je dominacija u partiji prvi put ozbiljno ugrožena nakon što je izgubio potporu Vladimira Čopića.

VRHUNAC I PAD MILANA GORKIĆA

Moram priznati da sam se nedavno zapitao bi li Gorkić mogao biti provokator. Nakon pažljivog razmatranja, došao sam do zaključka da su sva ova pitanja o kojima sam pisao karakteristična za Gorkićev stil rada. Sama po sebi ne upućuju na provokacije.

Kamilo Horvatin, Izvješće Wilhelmu Piecku
datirano 5. kolovoza 1937.¹³⁸

U razdoblju revolucionarne napetosti ili vanjske prijetnje ne postoji jasna granica između političkih razlika i objektivne izdaje.

Maurice Merleau-Ponty, *Humanism and Terror*¹³⁹

Dana 5. kolovoza 1937. godine Kamilo Horvatin, jedan od predstavnika KPJ u Kominterni, stigao je u Sekretarijat Wilhelma Piecka, člana Izvršnog komiteta Kominterne zaduženog za balkanske poslove. Horvatin je Piecku podnio dva izvještaja: jedan, kraći, o uhićenju Betty Glan, generalne direktorice Gorkog parka, i duži, o stanju unutarnjih poslova KPJ. Oba su izvještaja imala zajednički nazivnik: Milana Gorkića, supruga Betty Glan i generalnog sekretara KPJ. Devet dana kasnije Gorkića je uhitio NKVD, zajedno s Ivanom Gržetićem-Fleischerom, glavnim predstavnikom KPJ u Kominterni. Fleischer je strijeljan 3. listopada, a Gorkić 1. studenog 1937. godine. U vrijeme Gorkićeva smaknuća, Horvatin je još uvijek Piecku podnosio izvještaje o nedjelima sada smijenjenog partijskog rukovodstva. Čistka KPJ bila je u punom zamahu. Samo godinu dana ranije Gorkić je bio na vrhuncu karijere: uz pomoć saveznika u Kominterni, gotovo svi njegovi protivnici su izbačeni iz partijskog rukovodstva, a Gorkić i službeno imenovan generalnim sekretarom Centralnog komiteta. U ovom će poglavljtu razjasniti okolnosti koje su dovele do Gorkićevog nagnog, iako ne i neočekivanog, pada. Poglavlje počinje ispitivanjem okolnosti i posljedica Travanjskog plenuma 1936, kojeg je Kominterna protumačila kao oživljavanje frakcijskih borbi. Nakon toga će prikazati čistke jugoslavenskih komunista koji su se otvoreno suprotstavljali Staljinu, od kojih je većina uhićena ili smaknuta do proljeća 1937, kad je Gorkić još uvijek bio na vlasti, često uz znanje i odobrenje partijskog rukovodstva. Na kraju, predstavit će razloge koji su naveli Kominternu da povjeruje da bi Gorkić mogao biti nepouzdan, te koji su u konačnici doveli do njegova uhićenja u kolovozu 1937. godine.

138 RGASPI, 495-11-335, Izvješće Petrowskog [Kamila Horvatina] Wilhelmu Piecku, 5. kolovoza 1937, 14.

139 Maurice Merleau-Ponty, *Humanism and Terror: An Essay on the Communist Problem* (Boston: Beacon Press, 1969), 34.

Travanjski plenum 1936. godine

Prva ozbiljna prijetnja Gorkićevu vodstvu KPJ izrasla je iz sukoba s nekadašnjim suradnikom Vladimirom Čopićem. U travnju 1936. godine Centralni komitet KPJ održao je plenarni sastanak u Beču. Odnosi među članovima rukovodstva bili su toliko zategnuti da je jedan od prisutnih članova, Rodoljub Čolaković, zabilježio da Gorkić po dolasku čak nije ni pozdravio neke članove Centralnog komiteta.¹⁴⁰ Taj je sastanak označio kulminaciju nezadovoljstva Gorkićem. Međutim, događaji koji su uslijedili označili su Gorkićevu najveću pobjedu: službeno imenovanje generalnim sekretarom KPJ. Na plenumu su se Gorkić i njegov tadašnji najbliži suradnik, Adolf Muk, sada nazivani *gorkićevci*, sukobili s „lijevim krilom“ pod vodstvom Čopića. Čopića su podržavali Stjepan Cvijić, brat Đure Cvijića, i vodeći mladi slovenski komunisti, Karlo Hudomalj i sekretar SKOJ-a Boris Kidrič. Među prisutnima na plenumu bio je i Ivo Marić, radnik iz Splita koji je dugo bio u sukobu s Gorkićem,¹⁴¹ iako nema dokaza da je sudjelovao u napadu, što sugerira da nije imao bliske odnose sa skupinom oko Čopića i Cvijića. Plenum je održan bez prisutnosti predstavnika Kominterne, što je kasnije iskorišteno kako bi se napalo obje strane i dovelo u pitanje legitimnost samog plenuma.¹⁴²

Neposredni povod za napad na Gorkića bio je niz masovnih uhićenja koja su potresla partiju u jesen 1935. godine. Čak su i Gorkićevi lojalisti, poput Blagoja Parovića, izrazili zabrinutost zbog manjkavosti konspirativnog rada partijskih članova u zemlji, što je Gorkić bio prisiljen prihvati.¹⁴³ To je vjerojatno ohrabrilo protivnike u vrhu partije da pokrenu unaprijed pripremljeni napad. Stvarni razlog nezadovoljstva bila je Gorkićeva implementacija politike Narodne fronte, koju je lijevo krilo partije smatralo desnim skretanjem. Gorkić je počeo „legalizirati“ partiju odmičući fokus od ilegalnog djelovanja i promičući savez ne samo s nekomunističkom ljevicom, nego i sa svim snagama unutar države koje su se protivile kraljevoj diktaturi. To je označeno kao likvidacionizam, odnosno napuštanje ili „likvidiranje“ podzemne komitetske strukture partije u pokušaju da se partiju legalizira i time olakša sklapanje saveza s liberalima, te držanjem distance prema radikalnom vodstvu u emigraciji.¹⁴⁴

140 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 2, 516.

141 Sindikalist Marić bio je među vodećim dalmatinskim ljevičarima od osnutka partije, u sukobu s Gorkićem od kraja 1920-ih, kad su Gorkićevi suradnici pokušavali uspostaviti antifrakcijsku liniju u Dalmaciji. Marić je kasnije tvrdio da je od 1928. godine znao da je Gorkić „špijun.“ AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231, Ivo Marić, *Iz istorijata radničkog pokreta Dalmacije*, 209.

142 Očak, *Gorkić*, 244.

143 Piljević, *Čovek ideja i akcije*, 539. Još gore za Gorkića, Parović je ubrzo smijenjen sa svih pozicija zbog kršenja načela konspirativnosti, nakon što je imao aferu s djelatnicom sovjetskog veleposlanstva u Budimpešti, čime je Gorkić ostao bez jednog od najspasobnijih bliskih suradnika. Piljević, *Čovek ideja i akcije*, 543.

144 Swain, *Tito*, 17.

Budući da je to bila pozicija menševika koju je Lenjin kritizirao tijekom 1900-ih, Gorkićeva je politika napadnuta kao suštinski antilenjinistička. Nadalje, ljevičari u partiji smatrali su da je glavni razlog masovnih uhićenja nastojanje da se partija legalizira. Jedina promjena politike koju je Gorkić uveo, a koju je članstvo u većini podržavalo, bila je potpora teritorijalnom jedinstvu Jugoslavije, što su prihvatali čak i ljevičari, poput Stjepana Cvijića.¹⁴⁵

Tijek plenuma obilježio je obrazac tipičan za komunističke unutarpartijske puceve. Čopić je govorio prvi, dajući kritički izvještaj o stanju u partiji. Nakon njega za riječ se javio Stjepan Cvijić, koji je dao potporu Čopiću.¹⁴⁶ Ljevičari su tvrdili da Gorkić i dalje promiće formiranje „treće skupine“ unutar partije, nastavljući trend pretendenata na vlast koji svoje protivnike optužuju za devijacije, dok sami sebe predstavljaju kao centar. Iako to na plenumu nije eksplicitno rečeno, ljevičari su Gorkića namjeravali zamijeniti Karлом Hudomaljem.¹⁴⁷ Hudomalj je bio logičan izbor – istinski proletер, po zanimanju bravar, nije bio upleten u frakcijske borbe prije 1928. godine, iako je jasno stajao na lijevim pozicijama. Cvijić i Čopić su znali da, ukoliko bi nominirali sami sebe ili nekoga iz svoje skupine, to bi dovelo do obnove optužbi za frakcionaštvo, budući da su bili intelektualci s pozadinom u lijevoj frakciji i time nelegitimni kao kandidati. Nadalje, Hudomalj je bio član privremenog rukovodstva 1930. godine, nakon izbacivanja Jovana Martinovića-Mališića, koji je bio blizak Gorkiću.¹⁴⁸ Ukratko, Hudomalj je trebao postati novi Đuro Đaković, nepristrani i autoritativni proleterski vođa partije; sličnosti između njih dvojice bile su brojne, uključujući i činjenicu da su obojica bili bravari.

145 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 2, 518-519, i Banac, *With Stalin against Tito*, 64.

146 Očak, *Gorkić*, 241.

147 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 2, 524-526.

148 Požar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*, 148. Ljevičari su stalno isticali činjenicu da je Gorkić podržavao Martinovića-Mališića, ali se oportunistički okrenuo protiv njega nakon što ga je Kominiterna denuncirala. Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 2, 524-525.

Frakcije u KPJ, 1936.

Frakcije u KPJ od Travanjskog plenuma do konzultacija u Moskvi

Gorkić je još jednom bio prisiljen popustiti i izvršiti samokritiku. U novi Politbiro ušli su njegovi protivnici Mavrak, Čopić i Hudomalj, dok su Cvijić i Marić, obojica neprijateljski nastrojeni prema Gorkiću, postali kandidati za članstvo. Jedini članovi Politbiroa na koje je Gorkić mogao računati bili su Broz i Muk.¹⁴⁹

Ovo je trebao biti početak kraja Milana Gorkića, i tako bi i bilo da Gorkić, za razliku od ljevičara, nije imao svog čovjeka u Izvršnom komitetu Kominterne, Dimitrija Manuilskog.¹⁵⁰ Kominterna je žestoko reagirala na odluke Travanjskog plenuma, i to ne samo zato što o njemu nije bila obavijestena. Gorkićevi zaštitnici u Kominterni bili su odlučni u očuvanju njegove dominacije u KPJ, budući da je uživao apsolutno povjerenje, za razliku od većine komunista s kojima je radio. Kominterna je zato sazvala niz sastanaka Izvršnog komiteta u Moskvi u kolovozu i rujnu, na kojima je trebalo kritički preispitati odluke Travanjskog plenuma.

Iako je službena linija bila okriviljavanje obje strane u sukobu, konzultacije u Moskvi bile su evidentno naklonjene Gorkiću. Na konzultacije su pozvani i Cvijić i Čopić, ali nijedan na kraju nije došao: navodno nisu uspjeli na vrijeme dobiti vize.¹⁵¹ To je bilo neobično, budući da je bila riječ o službenom pozivu Kominterne. Jedna-

149 Očak, *Gorkić*, 243-245.

150 Bondarev, *Misterija Tito*, 174.

151 Očak, *Vojnik revolucije*, 294.

ko je sumnjiva sudbina drugih Gorkićevih protivnika – Marić, Hudomalj i Kidrič uhićeni su u Beču u policijskoj akciji u srpnju,¹⁵² zbog čega nijedan od njih nije mogao prisustvovati konzultacijama u Moskvi. Iako ne postoje dokazi da su Gorkić ili njegovi suradnici imali veze s uhićenjima, neki ljevičari nisu tako mislili; Marić je bio uvjeren da ih Gorkić nije naprsto izdao policiji kako bi ih politički neutralizirao, već zato što je i sam bio policijski agent.¹⁵³ Komunisti bliski Gorkiću su pak uhićenja pripisivali Marićevom nedostatku opreza.¹⁵⁴

Do održavanja sastanka Izvršnog komiteta Kominterne, Gorkić je ponovno dominiraо partijom. Svi istaknuti jugoslavenski komunisti na sastanku bili su mu odani, poput Broza, Ivana Gržetića-Fleischera, Blagoja Parovića, Sime Miljuša i Božidara Maslarića.¹⁵⁵ Sastanku su prisustvovali i bivši ljevičari koji su mogli osporiti Gorkićev politički kurs, poput Vilima Horvaja, jednog od voda SKOJ-a 1920-ih godina. Oni su, međutim, u to vrijeme već bili politički marginalizirani, te nisu imali poveznica s Čopićem i Cvijićem. U tom svojstvu više su poslužili kao figure koje će odluci Kominterne dati auru demokratičnosti i uvažavanja različitih mišljenja nego kao stvarni predstavnici unutarpartijske opozicije.

Jedina kritika kojoj je Gorkić podvrgnut u Moskvi ticala se održavanja plenuma bez konzultacija s Kominternom, te njegovim neuspjehom da se suoči s kritikom Cvijića i Čopića, prihvaćajući umjesto toga kompromis.¹⁵⁶ S druge strane, Kominterna je potez ljevice protumačila kao ozivljavanje frakcijskih borbi. Izvršni komitet Kominterne predložio je da se KPJ vrati na liniju koju je zastupala prije travnja 1936. godine, što je podrazumijevalo promicanje Narodne fronte „odozdo“ umjesto „odozgo“, vraćanje partijskog rukovodstva u Jugoslaviju i stvaranje temelja za formiranje komunističkih partija Hrvatske i Slovenije.¹⁵⁷ Odbačene su optužbe da je Gorkićeva linija oportunistička. Međutim, neutemeljena je bila optužba da su ljevičari promicali Narodnu frontu „odozgo.“ Narodna fronta odozgo je ponajprije značila direktnu suradnju s reformnim socijalistima i liberalnim vodstvom, nasuprot zajedničkoj političkoj akciji, što je podrazumijevala Narodna fronta odozdo.¹⁵⁸ Rasprava se vodila oko toga treba li KPJ djelovati kao dio Ujedinjene opozicije, pri čemu je ljevica tvrdila da ne treba.¹⁵⁹ Gorkić

152 AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem u Splitu 27. XI 1963,“ 39.

153 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokolenju*, sv. 3, 126.

154 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokolenju*, sv. 2, 616.

155 Očak, *Gorkić*, 246. Božidar Maslarić, učitelj srpskog podrijetla iz Osijeka, podržavao je Gorkića od 1928. godine, kad se svrstao na stranu antifrakcionaša za vrijeme školovanja na KUNMZ-u. U posljednjim mjesecima Gorkićevog života postao je jedan od njegovih najbližih suradnika u Španjolskoj. Milan Radanović, „Jugoslovenski interbrigadisti pred Kontrolnom komisijom CK KPJ 1945–1949.“ (Diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, 2016), 56.

156 Bondarev, *Misterija Tito*, 182.

157 Očak, *Gorkić*, 246-247.

158 McDermott i Agnew, *The Comintern*, 123-126.

159 Očak, *Vojnik revolucije*, 270.

se s time nije slagao, što je značilo da je situacija dijametralno suprotna onome što je Kominterna tvrdila: ljevičari su zagovarali Narodnu frontu odozdo, dok su *gorkićevci* zagovorali narodnu frontu odozgo. Međutim, pojmovi „odozgo“ i „odozdo“ uvelike su bili dio komunističkog žargona, gdje je potonji označavao nešto pozitivno, tako da je taj epitet automatski pridodan Gorkićevom pristupu. Stoga je Gorkić nastavio voditi svoju politiku narednih godina dana, opasno se približavajući onome što je Lenjin nazivao „likvidacionizmom.“ Razlika između Narodne fronte odozgo i odozdo u fokusu se ponovno našla nakon srpnja 1937. godine, kad je Broz svoj pristup Narodnoj fronti predstavio kao Narodnu frontu odozdo. Štoviše, činilo se da je Narodna fronta odozgo postala anatema zbog percipiranih pogreški u implementaciji, što je posebno ironično s obzirom na to da su najpoznatiji suvremeni primjeri Narodne fronte, u Španjolskoj i Francuskoj, počivali upravo na ideji političke koalicije i potpori vladama onih buržoaskih političkih stranaka koje su percipirane kao antifašističke.¹⁶⁰

Pod okriljem Komintene formiran je novi Politbiro, čiji su članovi bili Gorkić, Broz, Čolaković, stari srpski partijski aktivist Sreten Žuvović i slovenski radnik Franc Leskošek. Dotad su jedino Gorkić i Broz bili članovi Politbiroa, ali i preostala trojica bili su odani Gorkiću. Ipak, Kominterna je preporučila da Gorkić trajno ostane u inozemstvu, a ostali trajno u Jugoslaviji, te da bi dvije grupe imale pravo veta jedna nad drugom. Ovakav prijedlog nije osigurao dominaciju Gorkića, već je značajno oslabio KPJ, dovodeći je pod direktnu kontrolu Izvršnog komiteta Kominterne.¹⁶¹ Iako je jugoslavenska historiografija tvrdila da je u to vrijeme Broz imenovan organizacijskim sekretarom,¹⁶² takva pozicija nije postojala 1936. godine, te je Broz bio ravnopravan ostalim članovima Politbiroa. Ruski povjesničar Nikita Bondarev smatra da je nova podjela vlasti bila štetna za KPJ te da je upravo to, a ne Gorkićeva nesposobnost, bio uzrok velikim neuspjesima KPJ u narednoj godini, budući da je „prouzrokovalo formalizam, nemar i nezdravu konkurenčiju unutar partije.“¹⁶³

Jedan aspekt na koji Gorkić jest mogao utjecati, ali nije, bilo je odmicanje od stava da je Ujedinjena opozicija oblik Narodne fronte koju bi komunisti trebali poduprijeti. Gorkić je nastavio inzistirati na tom stavu, uporno tvrdeći da nije riječ o likvidacionizmu. Potpora Manuilskog i pobjeda nad protivnicima samo ga je dodatno ohrabrla, što je u konačnici dovelo do sukoba s Brozom, koji se od kraja 1936. godine počeo distancirati od Gorkića i kritizirati likvidacionizam.¹⁶⁴ Kao jedini član Politbiroa koji je prisustvovao konzultacijama u Moskvi, Broz je zacijelo pažljivo pra-

¹⁶⁰ Za pregled pristupa francuskih i španjolskih komunista Narodnoj fronti, vidi McDermott i Agnew, *The Comintern*, 135-142.

¹⁶¹ Bondarev, *Misterija Tito*, 188-189.

¹⁶² Ovu je tvrdnju nekritički prihvatala i historiografija o Titu na engleskom jeziku. Vidi Phyllis Auty, *Tito* (London: Penguin, 1974), 136.

¹⁶³ Bondarev, *Misterija Tito*, 189.

¹⁶⁴ Swain, *Tito*, 19, i AJ, 516 MG, 2013/3, 88.

tio političke prijedloge Kominterne, budući da su oni *de facto* postali njegov politički odgovor za spašavanje partije nakon Gorkićeva pada. Iako je i Broz kasnije ušao u savez s liberalnom opozicijom, uvijek je to pokušavao izvesti pod uvjetima komunista i pod komunističkim vodstvom, za razliku od Gorkića, koji je bio zadovoljan samo s komunističkom potporom liberalnoj opoziciji.¹⁶⁵ Konzultacije u Moskvi u kolovozu i rujnu 1936. godine su, prema tome, postavile okvir za naredne tri godine ideooloških i političkih debata unutar KPJ.

S Gorkićevom pobjedom poražena je frakcija raštrkana po svijetu. U listopadu je Kominterna naredila Stjepanu Cvijiću da odseli u Sjedinjene Američke Države, gdje je bio zadužen za regrutiranje jugoslavenskih volontera za internacionalne brigade.¹⁶⁶ Iako je inicijalno ostao kritički nastrojen prema Gorkiću,¹⁶⁷ ubrzo je u potpunosti pristao uz novu partijsku liniju te otisao toliko daleko da je 1937. godine ustvrdio da „svi znaju da je Narodna fronta bez buržoaskih stranaka besmislica.“¹⁶⁸ Ćopić nije bio do te mjere poslušan, ali svoje nezadovoljstvo nije javno izražavao, zadržavajući boljševičku disciplinu.¹⁶⁹ Umjesto toga, Ćopić se u Španjolskoj pridružio internacionalnim brigadama, distancirajući se tako od partijske politike koju nije odobravao. U Španjolsku je stigao krajem siječnja 1937. godine i postao prvi politički komesar novoformirane 15. internacionalne brigade, popularno zvane Brigada Abraham Lincoln; dva tjedna kasnije postao je njenim zapovjednikom.¹⁷⁰ Prije Ćopićeve odlaska u Španjolsku, zahladio je i njegov odnos s Cvijićem,¹⁷¹ što je bio posljednji čavao u lijesu Gorkićeve opozicije. Ipak, u to je vrijeme Gorkić bio zabrinutiji zbog drugačije opozicije, one za koju se vjerovalo da je pokušala ubiti Staljina i zbaciti sovjetsko vodstvo kako bi ponovno uspostavila kapitalizam.

165 Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 43.

166 Očak, *Braća Cvijići*, 426.

167 RGASPI, 495-11-300, André (Stjepan Cvijić), „Bemerkungen zu dem Brief der Genossen Gorkic, Fleischer, Petrowski, Schmidt und Walter an die Genossen Manuilski, Pieck und Waletzky“, 10. studenog 1937.

168 Banac, *With Stalin against Tito*, 64.

169 Ćopićev posljednji pokušaj kritiziranja partijskog rukovodstva bilo je obraćanje Sekretarijatu Wilhelma Piecka oko pogrešaka KPJ u nacionalnom pitanju. Iako je sadržaj njegovog pisma nepoznat, izvještaj Sekretarijata od 23. ožujka 1937. godine, koji je evidentno napisan kao odgovor na Ćopićevo pismo, ističe da je bilo pogrešno što Ćopić nije bio na sjednici IKKI te da pitanje njegove nemogućnosti dobivanja vize za SSSR treba istražiti. Nadalje, nepoznati autor tvrdi da su bile ispravne Ćopićeve kritike partijskih pogrešaka u Srbiji te da je s pravom istaknuo da je partijska organizacija u Hrvatskoj oslabljena, što rukovodstvo nije željelo priznati. Istovremeno, autor adresira Ćopićev antijugoslavenski stav, kojeg njegov suopozicionist Cvijić nije izražavao. RGASPI, 495-11-20, „Записка о Сенько“, 20. ožujka 1937.

170 Očak, *Vojnik revolucije*, 312.

171 Očak, *Vojnik revolucije*, 303.

Čistke opozicionista

Kad je NKVD otkrio navodnu upletenost Zinovjeva i Kamenjeva u zavjedu da s Trockim ubiju Staljina, boljševički opozicionisti su iz političkih oponenata transformirani u dvolične zle ubojice. U to vrijeme većina sovjetskih građana i političkih emigranata nije imala razloga vjerovati da su optužbe protiv opozicionista izmišljene, što je dovelo do rasta straha i napetosti među komunistima diljem svijeta, pa tako ni jugoslavenski komunisti nisu bili iznimka. Počeli su tražiti špijune u svojim redovima, kojih je, prema Kominterni, bilo oko 500 u Sovjetskom Savezu, od toga 180 u Moskvi.¹⁷²

Unutar KPJ čistku je provodio Ivan Gržetić-Fleischer, partijski predstavnik u Kominterni. Drvosječa iz Karlovca, Gržetić je bio aktivni sindikalist koji se partiji priključio 1920. godine, ubrzo nakon osnivanja. Uspon do partijskog rukovodstva započeo je 1932. godine te je postao jedan od Gorkićevih najodanijih pobočnika. Gržetić je surađivao sa Zigmasonom Angarietisom, litvanskim boljševikom koji je radio u Međunarodnoj kontrolnoj komisiji Kominterne i Gorkiću podnosio izvještaje o izbačenim članovima.¹⁷³ Međunarodna kontrolna komisija je u početku bila prizivna komisija kojoj su izbačeni članovi mogli podnijeti žalbu na odluku svojih partija, ali je i istraživala strane komuniste za koje se sumnjalo da su počinili osobne ili političke pogreške. Komisija je zato postala jedno od glavnih oruđa represije Kominterne nakon Prvog moskovskog procesa u kolovozu 1936. godine. Druga važna institucija represije postao je Kadrovski odsjek, koji je pohranjivao informacije o članovima Kominterne unatrag petnaest godina. Kako se pojačavao progon potencijalnih „neprijatelja naroda“, tako je Kadrovski odsjek NVKD-u davao ogromne količine informacija, značajno olakšavajući represiju kadrova Kominterne.¹⁷⁴

Jedini dokaz Gorkićeve direktnе upletenosti u čistke unutar aparata Kominterne naizgled je bilo njegovo prisustvo sastanku Izvršnog komiteta Kominterne 5. rujna 1936, na kojem je Béli Kunu zabranjen rad u Kominterni i Komunističkoj partiji Mađarske, čime je započeo njegov pad.¹⁷⁵ Međutim, Kun je u nemilosti bio dvije godine,¹⁷⁶ pa Gorkić nije mogao imati ključnu ulogu u toj priči, budući da je bio samo kandidat za člana Izvršnog komiteta Kominterne. Osim toga, izgledno je da nije bio

172 RGASPI, 495-11-6, „О работе представителей партий“, 20. siječnja 1936.

173 Branko Lazitch, Milorad M. Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern* (Stanford: The Hoover Institution Press, 1986), 157-158.

174 Chase, *Enemies Within the Gates?*, 22.

175 RGASPI, 495-18-1112, „Protokoll (A) Nr. 70 der Sitzung des Sekretariats des EKKI am 5.Sept.1936.“

176 Za zanimljiv mikrohistorijski prikaz Kunova pada, vidi William J. Chase, „Microhistory and Mass Repression: Politics, Personalities, and Revenge in the Fall of Béla Kun“, *The Russian Review*, 67/3 (2008): 454-483.

direktno upleten u čistke, iako je bio svjestan zbivanja te ih je javno podržavao. Odgovarajući kritičarima čistke i suđenja, Gorkić je napisao:

Neki naivni drugovi postavljaju ovo pitanje: kako je moguće da su se takvi ljudi koji su desetke godina proveli u radničkom pokretu tako nisko srozali.

To je neizbjegnuta logika frakcijske borbe partije. Tko se bori protiv partije i njenog vodstva, taj ne može željeti partiji uspjeha. Nasuprot, oni rade sve da te uspjehe uspore ili onemoguće i na tom poslu, htio on to ili ne, on se obavezno sreće s klasnim neprijateljem, i ako je zasljepljen svojim frakcijskim interesima, onda se s njima povezuje i u stvari postaje njegovim oružjem. Slučaj s trockistima nije prvi slučaj u historiji radničkog pokreta.¹⁷⁷

Gorkić je, dakle, eksplicitno povezao frakcionaštvo s izdajom. S te pozicije nije bilo teško opravdati progon prividno nevinih osoba, koje se smatralo prikrivenim neprijateljima. Početkom rujna Gorkić je napisao okružnicu članovima KPJ u kojoj je u potpunosti podržao presudu prvog moskovskog suđenja da smakne optužene te napao poznate jugoslavenske opozicioniste, Vojislava Vujovića i Antu Ciligu, tražeći smrtnu kaznu za Vujovića i ostracizam za Ciligu.¹⁷⁸ Ciliga je 1935. godine pušten iz zatvora te je kao talijanski državljanin napustio SSSR i preselio u Francusku, gdje je pokušao utjecati na jugoslavenske emigrante. Komunisti su vjerovali da je iskoristio veze s talijanskim veleposlanstvom u Moskvi kako bi napustio SSSR, što je samo potvrđivalo vjerovanje da je najzloglasniji jugoslavenski trockist bio fašistički špijun. Vujović je bio u izgnanstvu u Taškentu, gdje je uhićen u srpnju u vezi s prvim moskovskim suđenjem. Smaknut je 3. listopada 1936. godine.¹⁷⁹ Unatoč bombastičnim najavama u partijskim novinama, Vujovićev je slučaj bio u ingerenciji sovjetske države, a ne KPJ. U svakom slučaju, Vujović je bio dobro integriran u sovjetsko društvo i znatno aktivniji u poslovima Kominterne i boljevičke partije nego u poslove KPJ – bio je bivši predsjednik Komunističke omladinske internacionale i član Ujedinjene lijeve opozicije. Prema tome, malo je vjerojatno da je Gorkić imao veze s njegovim smaknućem.

Razdoblje do kraja 1936. godine bilo je doba izbacivanja iz partije i uhićenja bivših lijevih opozicionista, ali od siječnja 1937. godine situacija u Kominterni, samim time i u KPJ, naglo se pogoršala. Nakon što je suđenje tzv. „Paralelnom antisovjetskom trockističkom centru“ Karla Radeka, Georgija Pjatakova i Grigorija Sokolnjikova optužilo za sudjelovanje u zavjeri Nikolaja Buharina i Alekseja Rikova, Centralni komitet SKP(b)-a održao je od 23. veljače do 4. ožujka plenum, na kojem je glavna tema bila politika kadrova, pozivajući na pojačanu budnost i iskorjenjivanje navodnih neprijatelja. Do početka travnja donesena je zajednička rezolucija Prezidija

¹⁷⁷ Ivan Očak, „Staljinski obračun s jugoslovenskim partijskim rukovodstvom u SSSR-u,“ *Radovi* 21 (1988), 98.

¹⁷⁸ Očak, „Staljinski obračun s jugoslovenskim partijskim rukovodstvom u SSSR-u,“ 87.

¹⁷⁹ „Вујовић Войислав Дмитриевич,“ u: „Списки жртава,“ *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d7/f354.htm> (posjet 8.4.2018.).

Izvršnog komiteta Kominterne i Ureda Međunarodne kontrolne komisije u kojoj je istaknuto da „Međunarodna kontrolna komisija mora podvesti pod strogu partijsku kontrolu one partijske članove koji su krivi za preporučivanje u redove Kominterne agenata klasnog neprijatelja.“¹⁸⁰ Budući da je definicija „agenata klasnog neprijatelja“ bila vrlo općenita, gotovo je svatko mogao biti osumnjičen, što je gotovo trenutačno dovelo do porasta uhićenja stranih komunista.

U to vrijeme KPJ je postala direktno upletena u Veliku čistku. Jugoslavensku emigrantsku zajednicu, sastavljenu od ogorčenih frakcionaša opterećenih dugotrajnim sukobima, brzo je preplavio val uzajamnih optuživanja. Gorkićeva tadašnja korespondencija s Fleischerom pokazuje da je zbijao redove sa svojim pristašama u Sovjetskom Savezu, koji su bili pod pojačanim kritikama emigranata.¹⁸¹ Gorkić je eksplicitno identificirao tri pojedinca koje su njegovi protivnici smatrali pripadnicima njegove „klike“: Fleischera, Horvatina i Grgura Vujovića,¹⁸² brata uhićenog trockista Vojislava Vujovića. Grgur Vujović bio je bivši sekretar SKOJ-a i Gorkićev partijski predstavnik u Kominterni prije Fleischera. U narednim mjesecima istrage ovih pojedinaca postale su mračno predviđanje sudbine koja je u Moskvi čekala Gorkića. Horvatin je bio jedini čija se aktivnost nije detaljno istraživala u vrijeme Gorkićeva pada.

Prije no što su započele istrage Gorkića i „gorkićevaca“, KPJ je pokušavala iz Sovjetskoga Saveza iseliti što je moguće više političkih emigranata.¹⁸³ To je bila praksa i drugih partija Kominterne, ali nije bila riječ o svjesnom naporu da se od represije spase strani komunisti (budući da se nije sumnjalo u kredibilitet sovjetskog sigurnosnog aparata), već o nuždi koja se pojavila iz straha da bi u partijskim redovima moglo biti špijuna.¹⁸⁴ Uisto vrijeme, Međunarodna kontrolna komisija je ispitivala pripadnike frakcija KPJ iz razdoblja prije 1928. godine. Osim Angarietisa, u kontaktu s Fleischerom je bila i osoba koju se naziva Crnogubec ili Gubček. Gorkić je povremeno tražio od Fleischera da toj osobi ili pošalje informacije o određenim pojedincima, ili zatraži dopuštenje da se objave pojedini identiteti jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskoj koji su stigli iz Sovjetskog Saveza.¹⁸⁵ Na temelju tih informacija, ta je osoba vjerojatno bio Mojsej Černomordik, zamjenik šefa Kadrovskog odsjeka.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Chase, *Enemies within the Gates?*, 223. Za sažetak plenuma, vidi Chase, *Enemies within the Gates?*, 217-221.

¹⁸¹ RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischeru br. 34, 29. travnja 1937.

¹⁸² RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischeru br. 2, 21. siječnja 1937. RGASPI, 495-277-191 (I), В. Чопич, „О моих отношениях с бывшими членами руководства К.П.Ю.“ 28. rujna 1938, 9.

¹⁸³ RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischeru br. 22, 5. travnja 1937, 3.

¹⁸⁴ Chase, *Enemies within the Gates?*, 105-107.

¹⁸⁵ Vidi RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischeru br. 22, ili RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischeru br. 8, 5. veljače 1937.

¹⁸⁶ Očak je aludirao da se „Crnogubec“ odnosi na samu Kominternu, iako se to čini neuvjerljivim objašnjenjem. Očak, *Braća Cvijići*, 464. Ruska riječ *morda* (njuška) može se prevesti kao *gubica*. Prema tome, Černomordik bi u doslovnom prijevodu bio Crnogubec.

Najpoznatiji komunisti koje je Angarietis ispitivao u proljeće 1937. godine bili su Đuro Cvijić, Kosta Novaković i Radomir Vujović (treći od braće Vujović, također bivši partijski predstavnik u Kominterni).¹⁸⁷ Prema Fleischеру, Cvijić je bio uvjeren da nije učinio ništa loše, čak koristeći istragu za napad na Fleischera i Gorkića.¹⁸⁸ Cvijić i Novaković bili su pod istragom kao pripadnici iste lijeve frakcije, a Cvijić je u srpnju 1937. godine izbačen iz partije.¹⁸⁹ Novaković, koji je iz partije izbačen još 1932. godine, nikad nije vraćen u članstvo,¹⁹⁰ ali je unatoč tome bio pod istragom. Do tog trenutka nijedan nije bio uhićen, ali su obojica u potpunosti izopćeni iz sovjetskog društva.¹⁹¹ Iako su jasno optuživali Gorkića i Fleischera za splet prijestupa, u to vrijeme njihova svjedočanstva nisu puno značila, jer su i sami bili diskreditirani. Prvi znak da je partijsko rukovodstvo pod sumnjom bilo je stavljanje samog Fleischera pod istragu.

Fleischer i konstrukcija krivnje

Dokumenti Kominterne pokazuju da je Fleischer nesumnjivo bio jedna od problematičnih osoba u Gorkićevom krugu. Na udaru se našao posebno tijekom 1935. i 1936. godine. Prva kritika došla je od Parovića, koji ga je optužio za nedostatak budnosti i otkrivanje povjerljivih partijskih informacija nečlanovima,¹⁹² te od Broza, koji je Fleischera optužio da je alkoholičar.¹⁹³ Ove su optužbe bile utoliko ozbiljnije i politički značajnije ako se uzme u obzir da su dolazile od ljudi koji su u debatama najčešće stajali na Gorkićevu stranu. Iz optužbi nije izgledno da su Broz ili Parović nastojali napasti Gorkića napadanjem Fleischera. Obojica su ispitani o partijskom drugu kao dio procedure verifikacije partijskih kadrova, što je do 1936. godine bila normalna praksa u Kominterni. U slučaju Broza, izvještaj je stigao mjesec dana prije početka konzultacija u Moskvi, gdje je potvrđeno Brozovo mjesto u Politbirou. Ako

187 Očak, „Staljinski obračun s jugoslovenskim partijskim rukovodstvom u SSSR-u,“ 92.

188 RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischera br. 7, 27. travnja 1937, 2-3.

189 RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischera, 17. srpnja 1937.

190 RGASPI, 495-277-181 (I), Ангаретис, „ЦКВКП(б) Отдел Руководящих Парторганов тов. Васильеву. СЛУШАЛИ: о тов. Драгачевце.“ 23. svibnja 1932. Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ,“ 122.

191 Obojica su bili nezaposleni i praktički beskućnici. Očak, „Staljinski obračun s jugoslovenskim partijskim rukovodstvom u SSSR-u,“ 93-94.

192 RGASPI, 495-277-207, „Беседа с т. Шмидт,“ 5. ožujka 1935.

193 RGASPI, 495-277-207, Шпинер, „В отдеље кадров ИККИ, тов. Черномордику,“ 10. srpnja 1936. „Spinner“ je bio pseudonim Ivana Karaivanova, bugarskog komunista bliskog Titu, koji je 1945. emigrirao u Jugoslaviju i postao jedan od partijskih antisovjetskih propagandista nakon 1948. godine. Bio je vrlo blizak Titu tijekom tridesetih, ali njegova točna uloga u događajima u vrijeme Velike čistke nije razjašnjena. Ovaj izvještaj nije indikativan za opseg njihove suradnje, budući da je Karaivanov općenito bio zadužen za jugoslavenske kadrove, pa i razgovor s Brozom nije u tom pogledu bio neobičan.

je Broz u to vrijeme planirao napad na Gorkića, bilo bi to iznimno politički naivno, i gotovo je sigurno da ne bi bio izabran u novi Politbiro. Gorkić je nastavio braniti Fleischera, priznajući da Fleischer ima problem s alkoholom, da je bivši frakcionaš i ženskaroš, ali je tvrdio da Fleischer kontrolira svoje poroke te da se u potpunosti odrekao svoje prošlosti u frakcijama.¹⁹⁴

Jedan od pojedinaca koji jest pokušao srušiti Gorkića povezujući ga s Fleischerom bio je Vladimir Čopić. Čopić, sada politički marginaliziran pripadnik poražene frakcije, nalazio se u Pragu čekajući dopuštenje da oputuje u Španjolsku, iskoristivši to vrijeme kako bi obavijestio Kadrovski odsjek i Međunarodnu kontrolnu komisiju o Fleischерovim nedjelima. Fleischer je Kadrovskom odsjeku priznao brojne seksualne veze, ali Čopić je na vidjelo iznio onu koju je Fleischer nastojao sakriti: vezu sa šesnaestogodišnjom Slovenkom, pripadnicom komunističke omladine.¹⁹⁵ Osim toga, Čopić je Fleischera optužio za seksualno zlostavljanje nekoliko drugarica, ponavljajući ranije Parovićeve optužbe za odavanje povjerljivih informacija nečlanovima.¹⁹⁶ Iako Čopić nipošto nije najobjektivniji izvor po pitanju pogrešaka u partiji, nije bio jedini koji je iznosio ovakve optužbe, zbog čega je Kominterna odlučila reagirati.

Fleischer je pred Međunarodnom kontrolnom komisijom ispitana 26. ožujka 1937. godine. Kritiziran je zbog ulaska u niz ljubavnih veza, čime je narušio svoju reputaciju partijskog predstavnika, te zbog „trulog liberalizma.“¹⁹⁷ Priznao je vezu sa šesnaestogodišnjom pripadnicom SKOJ-a, što je značilo da je prije toga lagao kontrolnoj komisiji. Seksualni odnos s maloljetnom osobom je, u najboljem slučaju, smatran zlouporabom moći. Posebno ga se kritiziralo zbog toga što je svoju ljubavnicu doveo u Moskvu na studij na Međunarodnu lenjinsku školu, iako nije zadovoljavala uvjete za upis.¹⁹⁸ Ovakva je perspektiva bila uobičajena u Sovjetskom Savezu u to vrijeme, gdje su se promiskuitet i zlouporaba moći promatrali ne kao kršenje univerzalnog moralnog zakona, već izdaja ciljeva revolucije i nemogućnost ispunjenja boljševičkog etosa.¹⁹⁹ Izgledno je da optužbe za seksualni napad koje je iznio Čopić nisu bile razmatrane, dok izvori ne ukazuju na to da je Fleischeroval seksualni odnos sa šesnaestogodišnjakinjom razmatran kao seksualni napad. Ako su ženske članice partije podnijele tužbe, one nisu sačuvane. Ipak, šutnja kontrolne komisije po pitanju seksualnog zlostavljanja sugerira da nitko osim Čopića nije iznio taj tip optužbi. Optužbe za seksualni napad, koje su iznijele žene, uvijek su se shvaćale ozbiljno te nije zabilježen nijedan slučaj u Kominterni da Međunarodna kontrolna komisija nije presudila u

¹⁹⁴ RGASPI, 495-277-207, „Характеристика на тов. Флейшер, данная тов. Горкич,“ 15. studenog 1936.

¹⁹⁵ RGASPI, 495-277-207, „ФЛЕЙШЕР Стеван Петрович,“ 22. ožujka 1937, 2.

¹⁹⁶ RGASPI, 495-277-207, Сенъко, „В Отдел Кадров,“ 22. siječnja 1937, 2.

¹⁹⁷ RGASPI, 495-11-337, „Auszug aus dem Protokoll der Sitzung der IKK vom 26. III-37.“

¹⁹⁸ RGASPI, 495-277-207, „ФЛЕЙШЕР Стеван Петрович,“ 22. ožujka 1937, 2.

¹⁹⁹ Studer, *The Transnational World of the Cominternians*, 114-115.

korist žene koja je iznijela optužbu.²⁰⁰ Prema tome, Fleischerova suspenzija bila je posljedica njegovih osobnih nedostataka, promatrana kao sramotan neuspjeh da se pridržava standarda koje je zahtijevala komunistička revolucionarna borba.

S druge strane, optužba za „liberalizam“ značila je da je Fleischer bio previše pustljiv i nedovoljno na oprezu po pitanju unutarpartijskih opozicionista. Međutim, kao što je Fleischer opravdano istaknuo, to nije bila njegova krivica, već Gorkićeva.²⁰¹ Kako je u ranijem poglavlju prikazano, iako je Gorkić sve snage usmjerio na provođenje jedinstva partije, to nije učinjeno izbacivanjem bivših frakcionaša iz partije, već aktivnim nastojanjima da ih se ponovno uključi u partijsku politiku. Tijekom 1937. godine takva se politika mogla protumačiti kao otvorena neprijateljska aktivnost. Istovremeno, Kominterni nije krivila Gorkića, već Fleischera. Zbog navedenih je pogrešaka Međunarodna kontrolna komisija smijenila Fleischera kao partijskog predstavnika u Kominterni.²⁰² Fleischerova samokritika nije bila dovoljna; komisija je bila nezadovoljna Fleischerom zbog toga što je bio preblag, dok su mu jugoslavenski emigranti zamjerali da je bio prestrog. Pritisak koji je dolazio sa svih strana nije popuštao, te je Fleischer postajao sve više frustriran. Požalio se Gorkiću da ga emigrantska zajednica mrzi te da je suočen s neugodnim zadatkom potpisivanja izbacivanja iz partije, što je trebao biti Gorkićev zadatak.²⁰³ Na Fleischerovo olakšanje, odluka komisije o njegovu izbacivanju iz KPJ omogućila mu je da se priključi ostatku partijskog rukovodstva u Parizu. Fleischer je već početkom svibnja obavijestio Gorkića da su Međunarodna kontrolna komisija, Kadrovski odsjek i Pieckov Sekretarijat odobrili njegovo premještanje.²⁰⁴

Iz nepoznatih razloga, do tog transfera nikada nije došlo. U srpnju je Fleischer još uvijek bio partijski predstavnik, zadužen za nadgledanje izbacivanja članova iz KPJ.²⁰⁵ U međuvremenu, nije gubio vrijeme te je redovito Černomordiku slao op-

200 Studer, *The Transnational World of the Cominternians*, 114.

201 RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischera br. 7, 2.

202 RGASPI, 495-11-337, „Auszug aus dem Protokoll der Sitzung der IKK vom 26. III-37.“

203 Očak, „Staljinski obračun s jugoslovenskim partijskim rukovodstvom u SSSR-u,“ 98.

204 RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischera br. 38, 12. svibnja 1937.

205 RGASPI, 495-277-207, „Дело Маринковича Н. (Югославия),“ 21. srpnja 1937. Ovaj dokument o slučaju Nebojša Marinkovića, jednog od zavjerenika u ubojstvu ministra unutarnjih poslova Milorada Draškovića 1921. godine, trenutno je jedini dostupan izvor koji rasvjetljava proces izbacivanja. Proveo ga je odbor koji su činili Wilhelm Pieck, sekretar IKKI zadužen za balkanske poslove, Fleischer kao partijski predstavnik, Janko Jovanović (Drenovski) kao jugoslavenski šef Kadrovskog odsjeka, i Maria Wilde (Mertens) kao prevoditeljica. Odbor je iznio slučaj optuženom, koji nije imao priliku dati svoje viđenje, mada treba imati na umu da je to bio samo zadnji u seriji brojnih sastanaka. Odbor je potom donio odluku o izbacivanju Marinkovića i pokretanju istrage protiv Fleischera, koji je ranije preporučio Marinkovića kao zaposlenika Međunarodne lenjinske škole. Marinković je uhićen 23. ožujka 1938. i strijeljan 9. kolovoza iste godine. „Маринкович Небајша Савић,“ u: „Списки жртвЂ,“ *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d21/f427.htm> (posjet 12.2.2019.).

tužbe, uglavnom protiv bivših članova lijevog krila partije, koji su zauzvrat i sami njega optuživali.²⁰⁶ Fleischer je istovremeno bio i žrtva i počinitelj; njegove zlouporebne moći i pozicije nisu bile izmišljene, te je Kominterna u svjetlu tih dokaza morala reagirati. Odluka o sankcioniranju Fleischera za kršenje pravila konspirativnosti i seksualno zlostavljanje činila se razumnom i opravdanom. Međutim, daljnji razvoj Fleischerova slučaja graniči s nadrealnim. Dana 11. lipnja 1937. godine novoimenovani šef Kadrovskog odsjeka, Georgi Damjanov-Bjelov, poslao je Fleischerove dokumente Levu Mihajloviću Poljačeku, šefu 9. specijalne divizije glavnog direktorata državne sigurnosti (GUGB), tajnog policijskog odjela NKVD-a.²⁰⁷ To je najraniji poznati dokaz istrage NKVD-a nad KPJ. Istraga koju je Poljaček provodio tijekom 1937. godine u suštini je cijelu KPJ stavila pod sumnju i dovela do smrti brojnih vodećih komunista. Sam Fleischer je uhićen 14. kolovoza 1937. godine. Od toga je dana nadalje Damjanov prosljeđivao svu Fleischerovu korespondenciju Poljačeku, tražeći zauzvrat pisma koja NKVD više ne treba. Ta korespondencija, međutim, nije sačuvana, što znači da je ili uništena ili se čuva u arhivu bivše tajne policije.

Optužbe koje je protiv Fleischera iznio NKVD isle su bitno dalje od ranijih optužbi za kršenje konspirativnosti i seksualno zlostavljanje žena. Njegov je slučaj odlična ilustracija metoda konstrukcije krivnje u ono vrijeme, zbog čega će biti analiziran u detalje. Fleischerov je slučaj istovremeno i paradigmatski, zbog načina na koji je slučaj konstruiran, i značajan, jer je riječ o jednom od prvih visokorangiranih partijskih dužnosnika koji je suočen s ovakvim optužbama.

U ožujku 1938. godine, gotovo godinu dana nakon Fleischerova pogubljenja, Damjanov je kod Černomordika, koji je u međuvremenu također uhićen i strijeljan, otkrio nedatirani dokument, nastao gotovo sigurno nakon Fleischerova uhićenja, koji pokazuje eskalaciju optužbi. Blagoje Parović je 1935. godine tvrdio da je 1928. Fleischer imao „određene fluktuacije“ te da je simpatizirao s lijevim krilom partije, ali da je ubrzo stao na stranu antifrakcionaša te ostao vjerni pobornik partijskog rukovodstva.²⁰⁸ Do ljeta 1937. godine ova je tvrdnja preformulirana (što nije učinio Parović, već Černomordik) u: „1928. (...) otvoreno je zauzimao trockističke pozicije.“²⁰⁹

206 RGASPI, 495-277-207, Флейшер, „В Отдел Кадров ИККИ - тов. Черномордiku“, 10. lipnja 1937.

207 RGASPI, 495-277-207, Poruka Bjelova Poljačeku, 11. lipnja 1937. Lev Mihajlović Poljaček (1901-1939) bio je član mnogih inkarnacija sovjetskog sigurnosnog aparata od 1918. Najvjerojatnije je bio glavni službenik NKVD-a zadužen za čistku u Kominterni. Na kraju ježovštine je uhićen i smaknut 20. veljače 1939. Rusija je 2013. odbacila zahtjev za njegovom rehabilitacijom. Vidi „Полячек, Лев Михайлович“ u: Mihail Tumshis, Vadim Zolotaryov, *Evrei v NKVD SSSR 1936-1938. gg. Opyt biograficheskogo slovarya* (Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2017), i Huber, „Structure of the Moscow apparatus of the Comintern and decision-making“, 59-60.

208 RGASPI, 495-277-207, „Беседа с т. Шмидт“, 5. ožujka 1935.

209 RGASPI, 495-277-207, Черномордик, „Флейшер Лео Александрович, он же Гржетич Иван,“ nedatirano.

Fleischer je optužen i da je tajno radio za Matu Brezovića, koji je 1930. godine smaknut kao policijski provokator, isključivo na temelju činjenice da su Fleischer i Brezović bili pripadnici iste partijske ćelije. Iako je Parović samo istaknuo da je Fleischer u Dalmaciji razgovarao o partijskim poslovima sa svojim stanodavcem (koji nije bio član KPJ),²¹⁰ izvještaj iz 1937. godine zaključio je da je taj stanodavac bio „istaknuti fašist.“ Fleischerova šesnaestogodišnja ljubavnica postala je talijanska špijunka, a činjenica da Fleischer nikad nije uhićen u Jugoslaviji dodatan razlog za sumnju. Iako su i Broz i Gorkić priznali da Fleischer ima problema s alkoholom, Černomordik je sada pisao kako Gorkić i Fleischer organiziraju „svakodnevne zabave na kojima se opijaju.“ Naposljetu, Fleischer je optužen za pokušaj napuštanja SSSR-a jer se bojao NKVD-a,²¹¹ iako mu je, prema ranijem pismu Gorkiću, očigledno bilo odobreno napuštanje SSSR-a. Prema dokumentu iz 1963. godine kojim je Fleischer rehabilitiran, Gorkić i Černomordik su priznali svoje navodno sudjelovanje u „kontrarevolucionarnoj trockističkoj terorističkoj organizaciji“ s Fleischerom, što je trajalo od 1929. godine.²¹² Fleischer je kao članove te organizacije optužio i Jovana Martinovića-Mališića i Filipa Filipovića, s kojima je 1930.-ih bio u partijskom rukovodstvu. Obojica su uhićena tijekom 1938. godine i strijeljana.

Fleischerov kafkijanski slučaj pokazuje na koji se način krivnja retroaktivno konstruirala od naizgled nebitnih neslaganja unutar partije, ali i kroz traćeve i nepotvrđene informacije. Slučajni susreti postali su dijelovi velikog plana izdaje, a nesporazumi dobro promišljeni činovi sabotaže. Naizgled bezazljene izvještaje za Kadrovski odsjek (u Kominterninom žargonu poznate kao „karakteristike“), koji su se prije 1936. godine slali kao dio redovite procedure, NKVD je iskoristio na opak način. Parović, Broz, pa čak i Gorkić, kritizirali su partijskog druga, ali prije Velike čistke nisu mogli ni sanjati da će njihova kritika dovesti do zaključka da je izdajnik kojeg treba strijeljati. Neki autori, međutim, pretpostavljaju upravo to – da su izvještaji nastali prije no što je čistka uopće započela trebali poslužiti kao manipulativno oruđe ubojstva. Ili, u najmanju ruku, da je to bila namjera pojedinih autora tih izvještaja. Pero Simić i Zvonimir Despot u svom svesrdnom nastojanju da demoniziraju Tita iznose nevjerljivne tvrdnje, primjerice da je Gorkić uhićen i strijeljan „trideset mjeseci“ nakon što je Broz napisao izvještaj o njemu,²¹³ ili da je Fleischer uhićen „samo godinu dana“ nakon što je Broz Kadrovskom odsjeku napisao da se Fleischer „ne zna prilagoditi masama.“²¹⁴ Osim smiješnog i neosnovanog kauzalnog skoka od trideset mjeseci, Simić i Despot napravili su i banalnu metodološku pogrešku čitanja povijesti.

210 RGASPI, 495-277-207, „Беседа с т. Шмидт,“ 5. ožujka 1935.

211 RGASPI, 495-277-207, Черномордик, „Флайшер Лео Александрович,“ nedatirano.

212 RGASPI, 495-277-207, „Верховный Суд Союза ССР, Определение по. 4н-1298/63 Военная Коллегия Верховного Суда СССР,“ 1963.

213 Simić i Despot, *Tito – strogo poverljivo*, 59.

214 Simić, *Tito: svetac i magle*, 71.

sti unatrag, pretpostavljajući da su ljudi koji su pisali izvještaje 1935. godine znali što će se dogoditi 1937. godine, iako nije postojao historijski presedan gdje je NKVD koristio izvještaje Kadrovskog odsjeka za masovnu represiju. Usto, autori ne odgovaraju na pitanje zašto je, ako su Brozovi izvještaji bili tobože ključni, Gorkiću dopušteno da vodi partiju naredne dvije i pol godine, ili zašto je opaska da se Fleischer „ne zna prilagoditi masama“ dovela do njegova uhićenja i strijeljanja. Pretpostavke koje Simić i Despot iznose o staljinističkoj represiji su jednako neosnovane kao i izvorne optužbe protiv žrtava.

Eiletz u svojim otpužbama ide još dalje od Simića i Despota. On je također analizirao izvještaj o Fleischera te zaključio da autor tog osuđujućeg izvještaja nije Černomordik, već Tito. Prema vlastitim riječima, Eiletz ističe da je izvještaj „bez potpisa, ali sasvim sigurno Brozov, što se može zaključiti iz drugih dokumenata.“²¹⁵ Eiletz zaključuje da je Fleischer bio autoritet u Kominterni, a Tito u NKVD-u, zbog čega je Tito dao ukloniti Fleischera. Eiletz ne objašnjava koji su to „drugi dokumenti“ na temelju kojih zaključuje da je bila riječ o Titu, niti uzima u obzir činjenicu da Tito između listopada 1936. i kolovoza 1938. godine nije bio u Sovjetskom Savezu. Kad je Tito mogao napisati taj izvještaj? Do kolovoza 1938. godine Fleischer je bio mrtav. Naravno, Tito je izvještaj mogao napisati prije listopada 1936, ali gotovo je nemoguće da bi se osoba optužena za takav niz zločina za koje je optužen Fleischer slobodno kretala gotovo godinu dana a da je NKVD ne uhiti. Dokument je sam po sebi jasna optužnica, amalgam drugih izvještaja, a ne dokument koji je netko samostalno stavio. Na kraju krajeva, sam izvor navodi da je autor Černomordik. Eiletz je posao odradio šokantno traljavo i nije se potrudio provjeriti autora izvora, iako se dokaz o autorstvu nalazi u istom fasciklu, samo dvije stranice nakon samog izvještaja.²¹⁶ Čini se da se Eiletzova „metodologija“ sastojala u tome da je izvještaj bio inkriminirajući za Fleischera, pa ga je prema tome mogao napisati samo Tito.

U tom kontekstu, slučaj Fleischera tragičnog kraja pokazuje još jedan slučaj konstrukcije krivnje, koji se u ovom slučaju odnosi na historijsku ulogu Tita. Autori poput Simića, Despota i Eilezta koristili su kauzalno upitne dokaze kako bi dokazali Titovu navodnu ulogu u čistkama KPJ. Nekritički su se odnosili prema izvorima, ili selektivno uzimali iz njih ono što je odgovaralo njihovu narativu. Na taj su način prezentirali ahistorijsku i netočnu sliku o Titu, koja je, kao što je ranije spomenuto, samo inverzija kulta ličnosti Tita u Jugoslaviji, gdje je ovaj put Tito prikazan kao svemoćući zlikovac, a ne kao svetačka figura. Istovremeno, Fleischera sudska pokazuje da osnove istražâ u SSSR-u tijekom 1930-ih nisu uvijek bile izmišljene. Fleischer je u

215 Eiletz, *Titova skrivnostna leta*, 43.

216 Izvještaj je Eiletz označio kao stranicu br. 93 u fasciklu, dok je bilješka Bjelova u kojoj objašnjava porijeklo dokumenta označena kao stranica br. 95. RGASPI, 495-277-207, Белов, „При разработке“, 7. ožujka 1938.

svom radu počinio pogreške, evidentno zloupotrebljavajući svoju poziciju, posebno u slučaju šesnaestogodišnjakinje koja mu je bila podređena. Istraga je bila opravdana, ali u uvjetima sveobuhvatnog lova na unutarnje neprijatelje, otišla je predaleko. Čovjek koji je neupitno zasluživao smjenu koju mu je Međunarodna kontrolna komisija namijenila nije zaslužio smaknuće pred prijekim sudom. Riječima Davida Shearera, „Staljin je bio diktator koji je spajao točkice, povremeno i previše točkica.“²¹⁷ Velika čistka je slučaj partijskog suicida, kad je cijelo partijsko rukovodstvo, na čelu s njenim vođom, počelo povezivati previše točkica. U ovom pogledu, slučaj Fleischerova šefa i pokrovitelja Gorkića, još je tragičniji.

Uhićenje generalnog sekretara

Sekretarijat Izvršnog komiteta Kominterne sastao se 23. srpnja 1937. godine kako bi raspravio pitanje generalnog sekretara KPJ, Milana Gorkića. Gorkić je već pozvan u Moskvu, bez puno detalja, kako je to i bio običaj u to vrijeme. Njegov zaštitnik Manuilski nije bio u Moskvi jer mu je odobren odmor od mjesec dana.²¹⁸ Za istraživanje Gorkićeva slučaja formirana je posebna komisija na čijem je čelu bio Wilhelm Pieck. Članovi komisije bili su Georgi Damjanov (Bjelov), Mihail Trilisser (Moskvin) i Trajčo Kostov (Spiridonov). Sastanak 23. srpnja baca dodatno svjetlo na neke od glavnih razloga Gorkićeva uhićenja: ponajprije, ranije uhićenje njegove supruge i neuspjeh u transportu dobrovoljaca u Španjolsku.²¹⁹ Međutim, postojalo je znatno više razloga za njegovo uhićenje. Na određen način, generalni sekretar KPJ bio je tragična žrtva niza nesretnih okolnosti. U nekom drugom vremenu te bi okolnosti dovele do njegovog (opravdanog) smjenjivanja, ali tijekom Velike čistke upućivale su na izdaju, što je dovelo do njegova smaknuća.

Sam čin formiranja posebne komisije predstavljaо je priznanje postojanja duboke krize u KPJ. Logično, komisiju je predvodio Pieck, sekretar Izvršnog komiteta Kominterne zadužen za balkanske zemlje. Bugarski komunist Damjanov, kao novi šef Kadrovskog odsjeka, također je bio član komisije. U to su vrijeme dokumenti Kadrovskog odsjeka o Jugoslaviji već prosljeđivani NKVD-u; ta veza dodatno potvrđuje nepovoljni položaj KPJ u to vrijeme. Ipak, posebno je zloslutna bila odluka o imenovanju Trilissera u komisuju. Stari boljševik Mihail Trilisser, koji je za Kominternu radio pod pseudonimom Mihail Aleksandrovič Moskvin, bio je iskusan obavještajac,

217 Shearer, „Stalin at War.“ 214.

218 RGASPI, 495-18-1213, „Protokoll Nr. 172 (A) des Sekretariats des EKKI, zusammengestellt auf Grund fliegenden Abstimmung unter den Mitgliedern des Sekretariats des EKKI, vom 1.8.37.“ Prema Vladimiru Dedijeru, Gorkić je odsjeo u stanu Manuilskog u hotelu Lux, gdje ga je uhitio NKVD. Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito: Prilozi za biografiju* (Zagreb: Kultura, 1953), 257.

219 RGASPI, 495-18-1211, „Protokoll (B) Nr. 167 zusammengestellt auf Grund fliegenden Abstimmung unter den Mitgliedern des Sekretariats des EKKI am 23. Juli 1937.“

šef Inozemnog odjela Čeke i OGPU-a, prethodnika NKVD-a u 1920-ima. Staljin ga je 1935. godine imenovao članom Prezidija Izvršnog komiteta Kominterne. Trilisser je blisko surađivao s Odjelom za međunarodne veze (OMS), Kominternom obavještajnom agencijom, te je osobno vodio komisije za provjeru radnika u aparatu Kominterne 1936. i 1937.²²⁰ Trajčo Kostov je u to vrijeme bio djelatnik Pieckova sekretarijata.²²¹ Nije do kraja jasno zašto je Kostov izabran u ovu komisiju. On je u to vrijeme bio član Politbiroa Komunističke partije Bugarske, te je imao ulogu u unutarpartijskim pitanjima u KPJ u vezi Španjolskog građanskog rata.²²² Ipak, izbor drugog bugarskog komunista ukazuje da je postojala određena neformalna hijerarhija unutar Kominterne. Partije koje su uživale visoko poštovanje, poput Komunističke partije Bugarske, bile su superiorne u odnosu na manje partije poput KPJ. O ovom će fenomenu više govora biti kasnije; ono što je ovdje potrebno istaknuti jest da je KPJ nesumnjivo bila predmetom kriminalističke istrage koju su provodile i Kominterna i NKVD, te da je cijela partija bila pod sumnjom. Srž problema, u očima komunističkih institucija, bio je generalni sekretar.

Tri su ključna faktora Gorkićeva pada: opći kontekst intenzifikacije političke represije unutar Kominterne; političke pogreške i nedostatak budnosti, te Gorkićeve veze s određenim kompromitiranim i uhićenim komunistima. Gorkićeve pogreške na sva tri plana mogla su navesti NKVD na zaključak da je trockist, ili u najmanjem slučaju simpatizer Trockog. Najčešće objašnjenje u literaturi jest da je Gorkić uhićen i smaknut jer je bio britanski špijun.²²³ U ovom će potpoglavlju pokazati da su optužbe protiv Gorkića bile daleko opsežnije i kompleksnije.

Prvi uzrok Gorkićeva pada bila je intenzifikacija istraga i represije unutar Kominterne i sovjetske države kao cjeline. Da nije bilo masovne represije, Gorkić bi vjerojatno bio samo smijenjen, kao i njegovi brojni prethodnici. Činjenica da je bio stranac je vjerojatno dodatno otežala njegovu poziciju, s obzirom na ksenofobiju koja je na vrhuncu bila sredinom 1936. godine. Nadalje, u svibnju i lipnju uhićeni su članovi Kadrovskog odsjeka zaduženi za strane partije, Anton Krajewski i

220 Chase, *Enemies within the Gates?*, 26. Za prikaz rada tzv. „Moskvinove komisije“ unutar Kominterne, vidi Leonid Babicenko, „Die Moskvin-Kommission. Neue Einzelheiten zur politischorganisatorischen Struktur der Komintern in der Repressionsphase,“ *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*, Sv. II, No. 5/6 (1994/95), 35-39.

221 Huber, „Structure of the Moscow apparatus of the Comintern and decision-making,“ 51.

222 RGASPI, 495-277-192, Спиридонов (Kostov), „тov. Димитрову и Мануильскому,“ 15. travnja 1937, 2. Kostov je vjerojatno imao savjetodavnu ulogu u pitanju politike KPJ u Španjolskoj i slanju kadrova u inozemstvo. Pritom je važno napomenuti da je smaknut 1949. u Bugarskoj pod optužbom da je „titoist.“ Ipak, čini se da ne postoje poveznice između toga i njegova rada u KPJ 1937. godine.

223 Geoffrey Swain, „Tito and the Twilight of the Comintern,“ u: *International Communism and the Communist International, 1919-43*, ur. Tim Rees i Andrew Thorpe (Manchester: Manchester University Press, 1998), 210.

Černomordik.²²⁴ Njihova su svjedočanstva imala ključnu ulogu u uhićenjima inozemnih komunista u narednim mjesecima. Osim toga, Černomordik i Gorkić bili su bliski prijatelji, što je zabilježeno još u izvještaju o Gorkiću s kraja srpnja.²²⁵

Konkretnije Gorkićeve pogreške odnosile su se na partijsku politiku i nedostatak budnosti; nakon ubojstva Kirova, budnost je bila glavna parola komunista. Smatrala se glavnom boljševičkom vrlinom, a njeno odsustvo je boljševičku partiju, Kominternu i cijeli komunistički pokret dovodilo u smrtnu opasnost.²²⁶ Gorkićeva glavna pogreška bila je što je zamisljao Komunističku partiju Jugoslavije kao široku organizaciju, inkorporirajući različite poglеде na revolucionarni put partije te suradujući s različitim političkim organizacijama unutar antifašističkog fronta. Tu su zamisao osnažile i preporuke Sedmog kongresa Kominterne. Gorkićeva je pogreška bila što nije shvatio ograničenja otvorenosti, posebno u stavu prema buržoaskim strankama i unutarpartijskoj opoziciji. Neke od posljedica ovog nerazumijevanja bile su beznačajne, te su samo djelovale ozbiljnije uslijed napetosti koju je proizvela Velika čistka. Druge su, pak, predstavljale ozbiljnu prijetnju za KPJ.

Benignije pogreške odnosile su se na Gorkićevu politiku prema stvarnim i navodnim frakcionašima. Kako je već istaknuto, Gorkićeva ideja partijskog jedinstva nije bila zasnovana na izbacivanju disidenata, nego na njihovom ponovnom uključivanju u partiju. Gorkić je naizgled imao vrlo demokratski pogled na odnose unutar komunističke partije, što objašnjava njegove pokušaje da uvjeri Đuru Cvijića u ispravnost vlastite linije tijekom 1932. i 1933. godine, kompromis sa Stjepanom Cvijićem i Čopićem na Travanskom plenumu, i odluku o prepuštanju izbacivanja iz partije 1937. godine Fleischeru. Iako je Gorkićev odnos prema unutarpartijskoj opoziciji pohvalan, istovremeno je potpuno oprečan tadašnjoj staljinističkoj viziji partije. Do trenutka kad je stigao u Moskvu 1937. godine, Gorkić je bio svjestan svojih pogrešaka, sada pogubnih po život. U zadnjoj partijskoj autobiografiji koju je napisao 3. kolovoza 1937. godine kritizirao je svoj popustljiv stav prema pojedincima poput Čopića i Stjepana Cvijića, pravdujući to pokušajem da „spasi unutarpartijski mir i partiju od obnove frakcijskih borbi.“²²⁷

Drugi problem koji je proizlazio iz Gorkićeve popustljivosti prema frakcionašima i opozicionarima bio je njegov navodno blagi stav prema trockizmu. Krajem tridesetih godina trockisti više nisu smatrani jednom strujom u međunarodnom komunističkom pokretu, već grupom izdajnika i kriminalaca koji su radili za kapitalističke sile. Gorkić to nije shvaćao; izvještaj Kamila Horvatina napisan nakon Gorkićeva uhićenja ukazuje na to da su pod Gorkićem partijske novine bile uključene u

²²⁴ Chase, *Enemies within the Gates?*, 237. O fenomenu pojačane ksenofobije u sovjetskom društvu, vidi Chase, *Enemies within the Gates?*, 102-216.

²²⁵ Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ“, 128.

²²⁶ Chase, *Enemies within the Gates?*, 5-7.

²²⁷ Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ“, 120.

intelektualne polemike s trockistima, umjesto da su ih samo prokazivale kao izdajnike i ubojice.²²⁸ Takav je stav bio dovoljan da se Gorkića optuži za simpatije prema trockistima. Uz to, Gorkić je stao u obranu Čolakovićeve knjige *ABC lenjinizma*,²²⁹ koja je kasnije proglašena trockističkim teorijskim djelom.

Ozbiljnije optužbe protiv Gorkića odnosile su se na njegovu interpretaciju Narodne fronte. Gorkić je već 1933. optužen za „desne greške“, a posebno za likvidacionizam 1935. godine. Njegov stav prema izborima u Jugoslaviji 1935. godine bio je da komunisti trebaju poduprijeti Ujedinjenu opoziciju neovisno o tome što nisu dobili nikakve ustupke. Voda opozicije Vladko Maček ispravno je ocijenio da će i bez ustupaka dobiti glasove komunističkih birača.²³⁰ Prema Gorkićevoj viziji Narodne fronte, komunisti su bili samo potpora demokratskim strankama u borbi protiv diktature, čime su postali gotovo nerazlučivi u odnosu na buržoasku opoziciju. Kako bi omogućio suradnju, Gorkić se fokusirao na legaliziranje rada članova partije, smatrajući to načinom na koji se mogu zaustaviti masovna uhićenja komunista u zemlji, dok je Kominterna upravo takav rad smatrala uzrokom masovnih uhićenja komunista.²³¹ Kominterna je bila u pravu: pokušaji legalizacije rada aktivistkinja i aktivista ilegalne partije samo su doprinijeli njihovom lakšem otkrivanju od strane policije. Gorkićevi postupci su tako doveli do desetkovavanja partitske organizacije u Jugoslaviji. Policijske provale odrazile su se i na Gorkićevu kontinuiranu nemogućnost da osigura povratak partijskog rukovodstva u zemlju, gdje se trebalo posvetiti ponovnom pretvaranju KPJ u masovnu organizaciju. Iz te perspektive, bilo je lako zaključiti da masovna uhićenja nisu bila posljedica individualnih neuspjeha, već sistemskih problema unutar partije ili značajnije policijske infiltracije u najviše partitske organe.²³² Iako je ovaj posljednji zaključak više bio posljedica pretjeranog straha, Gorkićev likvidacionizam je nesumnjivo naškodio partiji i, u konačnici, njegovoj vlastitoj reputaciji.

Treći faktor Gorkićeva pada bile su njegove veze s već denunciranim i uhićenim pojedincima. To je bilo tipično za žrtve Velike čistke, iako su ljudi iz Gorkićevog unutarnjeg kruga u to vrijeme činili sramotno neoprezne pogreške koje su samo dodatno učvrstile uvjerenje da su i on i oni provokatori. Znatno ranije no što je i

228 RGASPI, 495-11-357, Петровский, „О задачах борьбы с троцкизмом в Югославии“, 2, 17. listopada 1937. Više govora o Horvatinovoj radikalnoj promjeni stava prema Gorkiću bit će na kraju poglavљa.

229 RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischeru br. 20, 26. ožujka 1937, 3. Ovo je, međutim, još jedan primjer cjeplidlačenja u procesu traženja „špijuna“ unutar Kominterne. Ono što je Čolakovićevu knjigu, prema izvještaju Vilima Horvaja, činilo trockističkom, jest to što je Čolaković napisao da je Lenjin došao do zaključka da je socijalizam moguć u jednoj zemlji *nakon* Oktobarske revolucije, a ne *prije* nje. RGASPI, 495-277-192, Белич, „По вопросу Горкича“, 4. kolovoza 1937, 5-6.

230 Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 43-45.

231 Swain, *Tito*, 18-19.

232 Posljednju je optužbu iznio Kamilo Horvatin, koji je tog trenutka okrenuo leđa Gorkiću. RGASPI, 495-11-335, Izvještaj Petrowskog, 5. kolovoza 1937, 2-3.

sam dospio u fokus NKVD-a, Gorkićevu su poziciju uzdrmala uhićenja sovjetskih i jugoslavenskih komunista. Buharin, Gorkićev saveznik iz 1920-ih i njegov zaštitnik prije Manuilskog, uhićen je u veljači 1937. godine. Gorkićeva supruga Betty Glan, direktorica Parka Gorki, iako nije bila direktno upletena u jugoslavensku partiju politiku, uhićena je u lipnju.²³³ Gorkić je zanijekao bliske odnose s Glan, ističući da su od kraja 1930. godine rastavljeni, te da nije s njom razgovarao o partijskim poslovima. Priznao je nedostatak budnosti u njenom slučaju, ispričavajući se što se nije razveo od nje i pronašao drugu partnericu, što je smatrao etičkim, ali ne i političkim propustom.²³⁴ Čak je priložio i posljednje pismo koje je dobio od Glan, kako bi dokazao da nisu razgovarali o političkim pitanjima. To ipak nije uvjerilo Kadrovski odsjek, koji je na temelju izvještaja drugih jugoslavenskih komunista zaključio da je Glan bila vrlo bliska Gorkiću, da je živio s njom prilikom boravaka u Moskvu, da je bila upućena u poslove KPJ, te da Gorkiću nisu smetale njene veze s osobama koje su uhićene kao neprijatelji i špijuni.²³⁵ Sve je to značilo da je Gorkić lagao partiji i Kominterni.

Omča se istinski počela stezati nakon što su krajem srpnja 1937. godine uhićeni bliski Gorkićevi suradnici u KPJ, Simo Miljuš i Grgur Vujović.²³⁶ Gorkić je u Moskvu otputovao svjestan njihova uhićenja, što zasigurno nije oslabilo njegov strah za vlastiti život.²³⁷ Njihova, i svjedočanstva Đure Cvijića i Koste Novakovića, iskorištena su za prikupljanje dosjea o Gorkićevim stvarnim i izmišljenim pogreškama.²³⁸ Nakon što je Gorkić dospio u fokus NKVD-a, ranija popustljivost prema frakcionašima nije mu mogla pomoći. Do kolovoza 1937, osobe koje su ranije bile neutralne ili prijateljski nastrojene prema Gorkiću, također su pisale izvještaje, iako je to vjerojatno bilo na inzistiranje komisije, a ne na vlastitu inicijativu. Među onima koji su negativno pisali o Gorkiću bili su Vilim Horvaj, jugoslavenski predstavnik u Kadrovskom odsjeku Janko Jovanović, i najznačajnije, Kamilo Horvatin.²³⁹

233 Očak, *Gorkić*, 335.

234 RGASPI, 495-277-192, М. Горкич, „Тов. Белову. Заявление Горкича по вопросу Глан Б.Н.“ 4. kolovoza 1937, 1-2, 5.

235 RGASPI, 495-277-192, Белов, „Заключение по делу Горкича“, 16. kolovoza 1937, 2-3.

236 „Кубурич Илья Георгиевич“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d18/f349.htm> (posjet 10.4.2018.); „Вуйович-Митрович-Грекор Григорий Дмитриевич“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d7/f354.htm> (posjet 10.4.2018.).

237 Vujošević pokazuje da je njegova autobiografija napisana kao detaljan pokušaj da iskupi samog sebe, istovremeno vršeći samokritiku, što sugerira da je bio svjestan da je situacija teška i da mu prijeti uhićenje. Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ“, 109.

238 Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ“, 126-128.

239 Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ“, 126-128; RGASPI, 495-277-192, Белич, „По вопросу Горкича“, 4. kolovoza 1937; Дреновский, „Зав. Отделом Кацров“, 27. lipnja 1937, Дреновский Душан, „Заявление“, 18. kolovoza 1937. Horvatini i Pieckovi zapisi potvrđuju da su izvještaji nastali na zahtjev specijalne komisije. RGASPI, 495-11-335, B.N. Petrowski, „Ueber die Belgrader Sache aus dem Jahre 1935“, 14. kolovoza 1937, 1;

Najveće probleme predstavljali su komunisti iz Gorkićeva nazužeg kruga: partijski predstavnik u Kominterni Ivan Gržetić-Fleischer, šef partijskog tiska Živojin Pavlović i članovi Politbiroa Rodoljub Čolaković i Adolf Muk. Fleischerov je slučaj već objašnjen, iako još jednom treba ukazati na evidentan nedostatak opreza i Fleischera i Gorkića u to vrijeme, jer je za obojicu utvrđeno da su imali ljubavnice. Budući da je i Blagoje Parović, njihov bliski suradnik, samo godinu dana ranije maknut sa svih partijskih pozicija zbog istog razloga, trebali su biti svjesni potencijalne opasnosti za svoje karijere (a u tom trenutku, i za svoje živote). Živojin Pavlović, Gorkićev osobni tajnik i šef partijskog tiska, pod paljbom se našao već u siječnju 1937, nakon što ga je posebna partijska komisija ukorila i smijenila s većine dužnosti.²⁴⁰ Iako nije specificirano zašto je bio pod istragom, vjerojatno je povezano s činjenicom da se Pavlović kao novinar u Turskoj susreo s Trockim i intervjuirao ga.²⁴¹ Pavlović je kasnije izbačen iz partije, a 1940. godine objavio je knjigu *Bilans sovjetskog termidora*,²⁴² kao jedan od prvih kritičkih prikaza Velike čistke na svijetu. To, zajedno s činjenicom da je počeo raditi u Centralnom presbirou Predsjedništva ministarskog savjeta,²⁴³ koji je u suštini bio obavještajna agencija, samo je potvrdilo sumnje komunista da je Pavlović, kao i Gorkić, bio policijski špijun. Partizani su ga strijeljali 1941. godine u Užicu.

Još je veći problem za Gorkića bio novi član Politbiroa, Rodoljub Čolaković. Obojica Bosanci, poznavali su se od 1919, te su gotovo cijelu karijeru proveli zajedno u komunističkom pokretu. Čolaković je 1921. godine uhićen kao član komunističke terorističke organizacije Crvena pravda te osuđen na 12 godina zatvora kao sudionik u ubojstvu ministra unutarnjih poslova Milorada Draškovića. Ta ga je činjenica vjerojatno spasila od upletenosti u frakcijske borbe. Od 1933. godine Čolaković je bio emigrant u Sovjetskom Savezu i student na Medunarodnoj lenjinskoj školi. Bio je predstavnik Centralnog komiteta u Jugoslaviji i jedan od glavnih pisaca za partijske novine, sve dok u kolovozu 1936. godine nije kooptiran u Politbiro. Ipak, do sredine 1937. godine pojavile su se ozbiljne sumnje u njega. Izvor tih sumnji je nepoznat, ali je Čolaković već uvelike označen kao „provokator i izdajnik od 1921.“²⁴⁴ Uzrok takvoj dezignaciji je vjerojatno bio sam atentat na Draškovića, koji je tumačen kao ultra-ljevi teroristički čin koji je naštetio partiji.

RGASPI, 495-11-343, B.N. Petrowski, „Ueber Gorkics Verhältnis zu den Frauen,“ 5. kolovoza 1937; RGASPI, 495-20-647, Wilhelm Pieck, „An die Genossen Manuilski und Kolarow,“ 28. siječnja 1938.

²⁴⁰ RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischeru br. 8, 5. veljače 1937.

²⁴¹ Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ,“ 127.

²⁴² Živojin Pavlović, *Bilans sovjetskog termidora* (Užice: Kadinjača, 2001).

²⁴³ Očak, *Gorkić*, 332.

²⁴⁴ Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ,“ 127.

Nadalje, Horvaj i Horvatin su Čolakovića eksplisitno optužili da je trockist.²⁴⁵ Da je u to vrijeme boravio u Sovjetskom Savezu, nema sumnje da se Čolaković ne bi izvukao živ.²⁴⁶

Međutim, čak ni Čolakovićevo nije bilo najviše kompromitirajuće od svih Gorkićevih imenovanja. Neosporno najslabija karika bio je Adolf Muk, partijski organizator iz crnogorskog primorja, koji je tijekom međuratnog perioda bio iznimno popularan u svom zavičaju, iako nikad nije pokazivao ambiciju za sudjelovanjem u višim partijskim krugovima. Unatoč tome, brzo je napredovao u partiji od 1934. godine kao jedan od Gorkićevih štićenika, te je krajem 1934. ušao u Politbiro. Mnogi suradnici opisivali su ga kao blijedog, sivog aparatčika, a Čolaković je kasnije rekao da je Muk „spadao među one ljude koji, kad sticajem okolnosti dođu na neki položaj, odjednom uobraze da su i pametniji, i hrabriji, i u svakom pogledu bolji od onih koji su u hijerarhiji na nekoj nižoj stepenici i nastoje da to u svakoj prilici pokažu.“²⁴⁷

Muk je prvu naivnu pogrešku napravio u ljeto 1936. godine, kad je otvoreno iskazao neslaganje s odlukom o pogubljenju Zinovjeva i Kamenjeva, što je smatrao štetnim za reputaciju SSSR-a, iako nikada nije doveo u pitanje njihovu krivicu. Ovakva izjava člana Politbiroa bila je dovoljna da izazove skandal među komunistima. Četiri mjeseca kasnije napisao je kratku izjavu u kojoj je istaknuo da nikad nije i nikad neće iznijeti samokritiku, jer bi time samo pomogao Čopićevom i Cvijićevom frakcionaštvu u partiji.²⁴⁸ Protiv Muka nisu poduzete nikakve daljnje mjere te je ostao član Politbiroa. Štoviše, Gorkić ga je predložio za predstavnika KPJ u internacionalnim brigadama,²⁴⁹ iako je na tu poziciju na kraju imenovan Parović. Muk je, međutim, dobio potencijalno još značajniji zadatak vezan za Španjolski građanski rat, koji je uspio u potpunosti upropastiti.

Muk je bio zadužen za organiziranje transporta 500 jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolsku brodom *La Corse* u ožujku 1937. godine. Jugoslavenska policija saznala je za taj plan i Muk je, kao glavni organizator, uhićen. Pod torturom je sve priznao, odajući jugoslavenskoj policiji detaljne informacije o svakom pojedinom članu Centralnog komiteta, od kojih je većina policiji u tom trenutku bila poznata samo pod pseudonimima.²⁵⁰ To je bio najveći čin izdaje u povijesti KPJ. Gorkić, koji je inicijalno dobio pogrešne informacije o Mukovom navodno herojskom držanju, inzistirao je da se organizira međunarodna kampanja za njegovo puštanje iz zatvora.

245 RGASPI, 495-277-192, Белич, „По вопросу Горкича“, 4. kolovoza 1937, 5-6; RGASPI, 495-11-343, Izvještaj Petrowskog Wilhelmu Piecku, 2. listopada 1937, 1-2.

246 Njegov suurotnik iz 1921, Rudolf Hercigonja, uhićen je 22. kolovoza 1937. i strijeljan četiri mjeseca kasnije. „Миронов Сергей Николаевич“ и: „Списки жертв“, MEMORIAL, <http://lists.memo.ru/d23/f1.htm> (posjet 16.4.2018.).

247 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 2, 622.

248 RGASPI, 495-11-335, Izvještaj Petrowskog, 5. kolovoza 1937, 10.

249 AJ, Fond Komunističke internationale – Sekcija KPJ (790/1 KI), 1937/5, „Protokol sednice PBCK 12.I.1937“.

250 Očak, *Gorkić*, 285-288.

Iz perspektive Kominterne, situacija je bila alarmantna. Ne samo da je Gorkić za svog najbližeg suradnika imenovao osobu koja je propitivala ishod prvog moskovskog sudećenja, ne samo da je toj osobi povjerio dva vrlo osjetljiva i važna zadatka vezana uz španjolske dobrovoljce, i ne samo da je ta osoba doživjela neuspjeh i izdala partiju tijekom obavljanja svoga zadatka, već je ujedno imala i Gorkićevu nepokolebljivu potporu cijelo to vrijeme. Kadrovski odsjek mogao je jedino zaključiti da je cijela odgovornost za neuspjeh pothvata na Gorkiću.²⁵¹

Posljednji čavao u lijisu za Milana Gorkića bio je gubitak potpore Kamila Horvatina. Identificiran kao član Gorkićeve „klike“ u posljednjoj godini njegova vodstva, Horvatin je do 1937. godine postao Gorkićev glavni kritičar. Od lipnja, na zahtjev Wilhelma Piecka, Horvatin je počeo redovito slati izvještaje o nedjelima Gorkića i ostatka Politbiroa, ponajprije Muka i Čolakovića. U izvještaju 5. kolovoza Horvatin je otišao toliko daleko da je predložio da bi Gorkića trebalo smijeniti s pozicije generalnog sekretara.²⁵² Kako je vidljivo na slučaju Travanijskog plenuma samo godinu dana ranije, to je bio iznimno hrabar i opasan potez. Međutim, do kolovoza 1937. godine Gorkićeve su pogreške bile prevelike da bi se mogle ignorirati, i čak su ga se i njegovi zaštitnici u Kominterni počeli odricati. Horvatin je paralelno lansirao kampanju za vlastito uzdizanje u vodstvo, o čemu će riječi biti u sljedećem poglavljju.

Gorkić se nije predao bez borbe. U posljednjoj partijskoj autobiografiji predanoj Kadrovskom odsjeku iznio je detaljno odbacivanje optužbi, naglašavajući svoj anti-frakcionaški kredibilitet, nastojeći se predstaviti kao budan i oprezan član partije, ističući svoje dugogodišnje političko protivljenje već uhićenim pojedincima u Kominterni kao što su Osip Pjatnicki, Henryk Walecki, Béla Kun i Vojislav Vujošević.²⁵³ Međutim, u tom je trenutku to bilo prekasno: njegove su pogreške upućivale ne samo na nesposobnost, već i na potencijalnu izdaju. U okolnostima 1937. godine, to je bilo sve što je potrebno da Gorkić zaradi pozornost NKVD-a. Osim toga, Černomordik, koji je uhićen u lipnju, već je bio provodio istragu nad Gorkićem. U toj je istrazi „dokazano“ da je tajno radio sa Zinovjevom, Buharinom i Vojislavom Vujoševićem,²⁵⁴ što je značilo da mu je sudbina bila zapečaćena i prije no što je stigao u Moskvu.

Dokumenti iz Staljinova osobnog arhiva dodatno osvjetljavaju Gorkićeve izmišljene zločine. Njegova je navodna kontrarevolucionarna aktivnost započela 1923. godine. Od 1927. je „po nalogu Buharina, stvorio antisovjetsku organizaciju unutar KIM-a, na čijem je čelu bio do 1930,“ nakon čega se nalazio na čelu

251 RGASPI, 495-277-192, Белов, „Заключение по делу Горкича,“ 4-6.

252 RGASPI, 495-11-335, Izvještaj Petrowskog, 5. kolovoza 1937, 13.

253 Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ,“ 119, 123-125.

254 RGASPI, 495-277-192, Черномордик, „Справка о югославской политемиграции в СССР,“ nedatirano.

kontrarevolucionarne organizacije unutar KPJ.²⁵⁵ Nadalje, na temelju dokumenata iz Federalnog arhiva sigurnosti koje je prikupila Ubavka Vujošević, Gorkićeva „kontrarevolucionarna organizacija“ unutar KPJ „dokazano“ je imala veze s anti-kominternskom grupom Osipa Pjatnickog i Wilhelma Knorina, što je direktno povezivalo Gorkića s čistkama unutar aparata Kominterne.²⁵⁶ Proglašen je i krivim za namjerno nanošenje štete KPJ dovođenjem u partiju trockista i policijskih provokatora. Sve su ove informacije prikupljene iz priznanja Fleischera, koji je uhićen istog dana, te priznanja Gorkićevih suradnika iz Kominterne, Černomordika i Krajewskog.²⁵⁷ Izvještaj Poljačeku, NKVD-ovcu koji je istraživao Gorkića i Fleischera, aludirao je da su partijski tisak u Beču, kojeg je organizirao Gorkić, vodili trockisti i špijuni Gestapa.²⁵⁸ Riječ je bila o iznimno teškoj optužbi jer partijski tisak nije samo tiskao novine, već je bio zadužen i za krivotvorene dokumente potrebnih za djelovanje u ilegalu. Nakon dugog razdoblja istrage (koje je iskorišteno za opservaciju drugih jugoslovenskih komunista)²⁵⁹ Gorkić je izведен pred sud, pred kojim se izjasnio nevinim i povukao priznanja krivnje koja je dao tijekom istrage.²⁶⁰ Dana 1. studenog 1937. godine proglašen je krivim i smaknut.

Tragičan pad Milana Gorkića bio je posljedica i nesretnih okolnosti i njegovih osobnih grešaka i mana. Njegova vizija KPJ kao široke organizacije nije odgovarala svima, a njegov pristup Narodnoj fronti njegovi su protivnici smatrali desnom devijacijom. Njegovi rivali, Vladimir Ćopić i Stjepan Cvijić, bili su predvodnici neuspješnog napada na plenumu u travnju 1936. godine, koji je samo učvrstio Gorkićevu poziciju, što je i formalno potvrđeno time što ga je Kominterna u jesen 1936. godine imenovala generalnim sekretarom KPJ. Bio je na vrhuncu moći, ali preostala mu je samo godina dana života. Kominterna je napade na Gorkića tumačila kao obnovu frakcijskih borbi, zbog čega ga je podržavala, smatrajući ga jedinom osobom koja može održati partijsko jedinstvo. Međutim, situacija u samoj Kominterni se pogoršavala. Do proljeća 1937. godine redovi Kominterne desetkovani su Velikom čistkom.

255 „ГОРКИЧ Милан Миланович,“ и: „Сталинские списки,“ *MEMORIAL*, <http://stalin.memo.ru/spravki/4-68.htm> (posjet 16.4.2018.).

256 Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ,“ 111. Za fascinantan prikaz uhićenja Pjatnickog i propalog pokušaja javnog suđenja vodstvu Kominterne vidi Boris A. Starkov, „The Trial that Was Not Held,“ *Europe-Asia Studies* 46/8 (1994): 1297-1315.

257 „ГОРКИЧ Милан Миланович,“ и: „Сталинские списки,“ *MEMORIAL*, <http://stalin.memo.ru/spravki/4-68.htm> (posjet 16.4.2018.).

258 RGASPI, 495-277-192, „Тов. Полячек, О Горкиче/Югославия/“.

259 U začaranom krugu uzajamnih optuživanja, Fleischer je također „otkriven“ kao špijun u prisilnom priznanju Gorkića. „ФЛЕЙШЕР Стеван Петрович,“ и: „Сталинские списки,“ *MEMORIAL*, <http://stalin.memo.ru/spravki/3-135.htm> (posjet 16.4.2018.).

260 RGASPI, 495-277-192, „Верховный Суд Союза ССР, Определение №. 4н-03634/56 Военная Коллегия Верховного Суда СССР,“ 31. ožujka 1956.

Isti je proces pomeo samu KPJ: svatko tko je prije 1928. godine bio upleten u frakcijske borbe bio je sumnjiv. Da je ostalo samo na tome, Gorkić bi bio oslobođen sumnje, no počinio je kardinalne greške. Iako mu intenzifikacija represije u Kominterni nikako nije pomogla, daleko pogubnije za njega bilo je stanje u KPJ. Njegov ne-pokolebljiv stav prema Narodnoj fronti ne samo da je bio likvidacionistički, nego je i direktno utjecao na masovna uhićenja mnogih istaknutih jugoslavenskih komunista. Ljudi u vrhu partije bili su tamo ne zato što su imali sposobnosti za dane dužnosti, već zato što su bili prije svega osobno odani Gorkiću. Ključne se pogreške previđalo, sve dok nisu postale toliko velike da su ih primijetili i Kominterna i NKVD. Neuspjeh transporta 500 jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolsku u organizaciji Gorkićeva najbližeg suradnika, koji je postao policijski suradnik, zapečatio mu je sudbinu. I dok Gorkić zasigurno nije bio izdajnik, u febrilnoj atmosferi 1937. godine činilo se da jest. Njegovo uhićenje i smrt rezultirali su onime čega se najviše bojao, i što je Kominterna ispravno predviđala: obnovom frakcijskih borbi, mnogo žešćih od onih u travnju 1936. godine.

FRAKCIJE

Ponekad izgleda da frakcionaš više mrzi frakcionaša iz druge frakcije nego klanog neprijatelja.

Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*²⁶¹

Politički krajolik Komunističke partije Jugoslavije između 1937. i 1939. godine oblikovala su dva glavna faktora. Jedan je bio stav prema Gorkičevim stvarnim i navodnim podržavateljima (*gorkičevcima*), a drugi smjer u kojem je partija trebala krenuti u okolnostima sve teže međunarodne situacije. Emigrantska zajednica živjela je u neizvjesnosti, dok je većina članstva u Jugoslaviji (osim onih koji su imali doticaja s emigrantima) bila nesvesna razmjera rastućih sukoba. U ovom će poglavlju predstaviti četiri frakcije koje su se od kolovoza 1937. godine natjecale za prevlast u KPJ, polazeći od argumenta da se svaka od tih frakcija, na svoj način, pokušavala predstaviti kao „centar“, dok su svi koji su im se suprotstavljali percipirani kao devijanti s ljevice ili s desnice. Tu je taktku primjenjivao i Staljin u obračunu s neprijateljima unutar SKP(b)-a. Paralelno, vode frakcija u KPJ nastojali su stvoriti (ili barem ostaviti dojam stvaranja) široke nesektaške političke organizacije. Prije analize samih frakcija i njihovih politika i taktika, valja ukratko analizirati utjecaj stranih komunista na sukobe.

Imena pojedinih skupina unutar KPJ u ovom periodu potječu iz postojeće historiografske prakse te ne predstavljaju vrijednosni sud o njihovim političkim pozicijama: frakcije nisu same smislile imena koja su im dodijeljena, jer bi to impliciralo da su same sebe prepoznavale kao frakcije, što nitko nije bio spreman priznati. Svaka od četiri frakcije imala je svoga kandidata za mjesto generalnog sekretara, iako točno članstvo frakcija i njihovo brojčano stanje, uslijed njihova neformalnog karaktera, nije do kraja poznato. Sa Staljinovim usponom, mjesto generalnog sekretara je postalo (i ostalo) vrhunac moći²⁶² te su frakcijske borbe zapravo bile borbe pojedinaca za mjesto generalnog sekretara, pri čemu su pažljivo birani pojedinci (najčešće bliski suradnici pobjednika) postajali članovi novog Politbiroa nakon što je imenovan novi generalni sekretar. Posebno je znakovito da je čak i Kominterna eksplicitno identificirala frakcije prema pojedincima koji su ih predvodili.²⁶³

Prva frakcija bila je Privremeno rukovodstvo na čelu s Josipom Brozom, koji je tijekom ovog razdoblja počeo koristiti pseudonim Tito. Iako je ova skupina potvrđena

261 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 2, 526.

262 Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (London: Vintage Books, 2010), 107.

263 Privremeno rukovodstvo nazivano je „Walterovom grupom“, a Paralelni centar „Željezarovom grupom“, po Titovom i Marićevom pseudonimu. RGASPI, 495-20-647, „тov. Димитрову (сводка по югославским материалам)“, 29. ožujka 1938, 1.

kao Privremeno rukovodstvo tek u siječnju 1939. godine,²⁶⁴ ime se zadržalo u historiografiji, kao još jedan podsjetnik klišaja da povijest pišu pobjednici. Drugu frakciju, Paralelni centar, predvodili su Ivo Marić i Labud Kusovac. Ime je bilo pejorativno, a nadjenuli su ga protivnici, evocirajući „Paralelni antisovjetski trockistički centar“ Karla Radeka, Georgija Pjatakova i Grigorija Sokolnjikova, kojima je suđeno u siječnju 1937. godine. Treću frakciju vodio je Kamilo Horvatin, jedini od moskovskih komunista koji je bio uključen u frakcijske borbe, i čiji je pokušaj preuzimanja vlasti u partiji do sad bio nepoznanica. Horvatin je pokušao osvojiti mjesto generalnog sekretara, iako nema dokaza da je formirao frakciju sličnu Titovoj i Marićevoj (u Moskvi bi takav potez bio puno opasniji nego u Parizu ili Jugoslaviji). Posljednja frakcija bili su vahabiti, sljedbenici legendarnog političkog zatvorenika Petka Miletića. Nazvani prema islamskom ekstremističkom pokretu, ovi predani sljedbenici svog vođe bili su ultra-ljevičari koji su odbijali suradnju s nekomunističkom ljevicom. Marić i Kusovac bili su dobro povezani s Miletićem te su ga s vremenom počeli smatrati potencijalnim budućim generalnim sekretarom KPJ; usprkos tome, Paralelni centar i vahabiti su bili zasebne frakcije, zato što su, s jedne strane, imali različite političke ideje, a s druge, djelovali su u različito vrijeme. Marić i Kusovac su politički neutralizirani početkom 1939. godine, dok je Miletić tek u lipnju 1939. godine izašao iz zatvora, predstavljajući posljednji ozbiljan izazov Titovom vodstvu. Marić i Kusovac nisu Miletića smatrali potencijalnim kandidatom za generalnog sekretara sve dok sami nisu bili poraženi.

Sukobi između ovih frakcija nisu bili isključivo unutarpartijsko pitanje. Brojni djelatnici Kominterne i inozemni komunisti bili su direktno uključeni u sukobe, formirajući transnacionalne mreže koje su nadilazile ne samo okvire nacionalnih partija, nego su veoma često i okretale članove iste partije jedne protiv drugih. Najpoznatiji slučaj je onaj potpore Georgija Dimitrova Titu,²⁶⁵ iako je Dimitrovljeva potpora bila znatno neizvjesnija no što se to činilo. Kamilo Horvatin imao je potporu Wilhelma Piecka, šefa Sekretarijata za balkanske poslove, koji je od Horvatina redovito naručivao izvještaje tijekom pola godine kada nije odgovarao na Titove telegramе iz Pariza.²⁶⁶ To odražava neslaganja i različite preferencije čak i u najvišim razinama Kominterne. Nadalje, jedan od ključnih aktera u jugoslavenskim frakcijskim borbama bio je Georgi Damjanov, bugarski ministar obrane i predsjednik Narodne skupštine nakon Drugog svjetskog rata. Od lipnja 1937. godine Damjanov je bio šef Kadrovskog odjeka, tada pod sovjetskim imenom, Aleksandar Bjelov.²⁶⁷ Mjesec dana kasnije bio je

²⁶⁴ Simić, *Tito: svetac i magle*, 97.

²⁶⁵ Marietta Stankova, *Georgi Dimitrov: A Biography* (London: I.B. Tauris, 2010), 141.

²⁶⁶ Nakon nekoliko pisama Pieck je napisljetku odgovorio Titu 17. prosinca 1937, iako je Tito to pismo primio tek 7. siječnja 1938. Swain, *Tito*, 21.

²⁶⁷ RGASPI, 495-18-1204, „Protokoll (A) Nr. 153 zusammengestellt auf Grund fliegenden Abstimmung unter den Mitgliedern des Sekretariats des EKKI am 23. Juni 1937.“ 2.

član posebne komisije formirane za ispitivanje Gorkičevog slučaja, a kasnije je navedno podržavao kandidaturu Petka Miletića za generalnog sekretara KPJ.²⁶⁸ Izvori, međutim, pokazuju da je bio izuzetno nepovjerljiv ne samo prema Titu, već i prema Mariću i Kusovcu. Marićevi i Kusovčevi inozemni kontakti dolazili su iz Španjolske i Francuske. To su ponajprije bili izaslanik Kominterne u internacionalnim brigadama, bugarski komunist Anton Ivanov-Bogdanov,²⁶⁹ i Maurice Tréand (Legros),²⁷⁰ šef Kadrovskog odsjeka Komunističke partije Francuske. Na kraju, uloga Ivana Karaivanova, iako općepoznata,²⁷¹ i dalje nije do kraja razjašnjena. Karaivanov je bio bugarski komunist koji je od 1934. radio za Kadrovski odsjek Kominterne, a uz to je vrlo vjerojatno bio operativac NKVD-a. Bio je blizak Titu i podržavao ga je tijekom ovog razdoblja. Zauzvrat je nakon Drugog svjetskog rata dobio visoku poziciju u Jugoslaviji, kamo je emigrirao u svibnju 1945. godine. Kao Titov vjerni sljedbenik, nakon 1948. godine bio je jedan od vodećih antisovjetskih propagandista. Iako je o Titu uvijek govorio u superlativima, vrlo je malo podijelio o tome kako i koliko mu je točno pomogao tijekom Velike čistke. Karaivanov je u Beogradu ostao sve do svoje smrti 1960. godine. Čak je bio i zastupnik u jugoslavenskoj Narodnoj skupštini i član Centralnog komiteta KPJ.

Sve u svemu, KPJ nije dobro stajala u očima Izvršnog komiteta Kominterne, zbog čega je utjecaj stranih komunista u frakcijskim borbama bio ključan. Izvori ukazuju na to da je postojala neformalna hijerarhija unutar Kominterne, u kojoj su bugarski komunisti *de facto* bili zaduženi za rješavanje unutarpartijskih problema KPJ, dok su jugoslavenski komunisti bili zaduženi za nekoliko partija koje su bile još niže rangirane od KPJ, ponajprije Albansku komunističku grupu (koja je postala partija tek 1941. godine, i to pod jugoslavenskim tutorstvom). Primjerice, na isti način na koji su Bugari bili uključeni u komisije koje su se ticale zbivanja u KPJ, tako je Gorkić, zajedno s jednim talijanskim komunistom, nadgledao rad albanskih komunista.²⁷² Ova je neformalna podjela naizgled zamijenila raniju strukturu Balkanske komunističke federacije, krovne organizacije osnovane 1920-ih koja je tridesetih postojala samo formalno. Stoga su procesi unutar KPJ analizirani imajući u vidu ovu hijerarhiju moći.

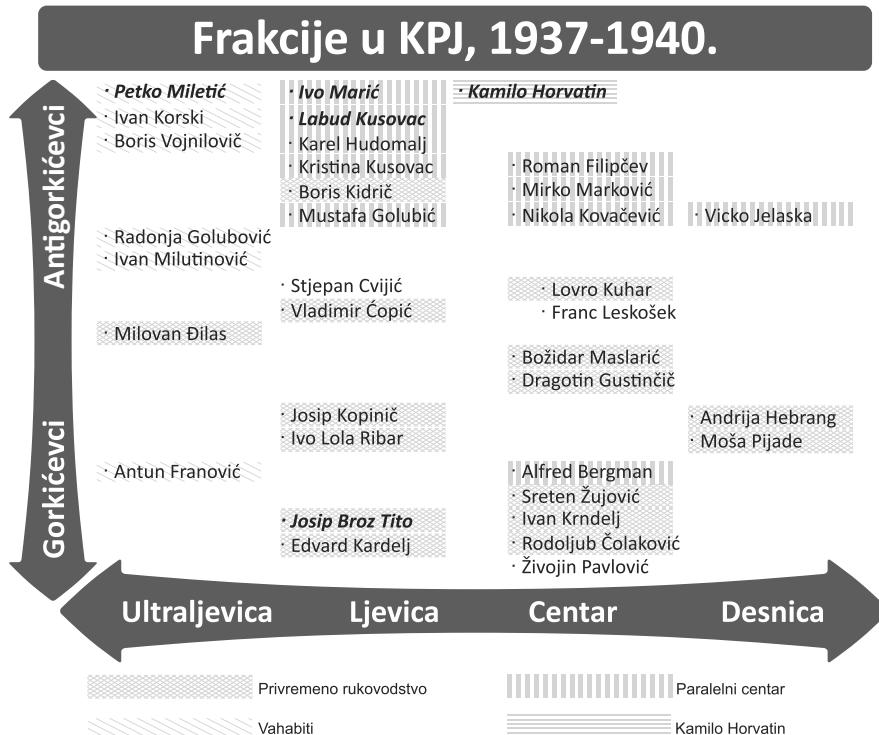
268 Goldstein, *Tito*, 162-163.

269 AJ, Fond CK KPJ – Emigranti KPJ u Francuskoj (507 CK KPJ – Francuska), I/30, Kristina Kusovac, „Kratka biografija,” 1.

270 AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem,” 46-47.

271 Bondarev, *Misterija Tito*, 196; Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 95-96; Goldstein, *Tito*, 163-166; Jasper Godwin Ridley, *Tito* (London: Constable, 1994), 140.

272 RGASPI, 495-18-1195, „Protokoll (B) Nr. 134 zusammengestellt auf Grund fliegenden Abstimmung unter den Mitgliedern des Sekretariats des EKKI am 15.IV.1937.“

*Frakcije u KPJ od Gorkićevog pada do kraja 1940. godine.
Imena kandidata za generalnog sekretara i vođa frakcija su podebljana.
Imena osoba koje nisu bile uključene u frakcije su ostavljena neoznačena.*

Privremeno rukovodstvo

Nakon što je Gorkić otputovao u Moskvu sredinom 1937. godine, Politbiro u Parizu više nije primao pisma od njega, što je bilo neobično. Ubrzo potom, i Fleischer je prestao pisati. Usto, Kominterna je neobjašnjivo prestala slati sredstva koja je Politbiro nasušno trebao za propagandne aktivnosti. Nesigurni što bi trebali učiniti, Tito i Čolaković nastavili su pisati pisma Fleischерu i Gorkiću; zadnje je pismo poslano 21. rujna 1937. godine.²⁷³ Politbiro je bio svjestan da nešto nije u redu, i zasigurno su sumnjali na najgore, iako nisu dobivali nikakve precizne informacije. Krajem kolovoza 1937. godine, Tito je prvi put pisao direktno Wilhelmu Piecku. Pismo pokazuje pokušaj da se aktivnosti nastave kao i inače. Tito je ukratko pitao o situaciji s Gorkićem i Fleischерom, ali se primarno fokusirao na partiskske poslove, tražeći vod-

273 Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 95.

stvo Kominterne.²⁷⁴ To je bio prvi iskaz Titovog preuzimanja inicijative i početak njegovog uspona do vodeće pozicije u partiji.

S intenziviranjem svoje aktivnosti, Tito je imao jasnu prednost u Parizu, primarno zato jer je imao potporu većine najistaknutijih partijskih članova u Parizu. Prema Čolakoviću, krunji Politbiro na vlastitu je inicijativu prihvatio Tita kao *de facto* vođu u kolovozu 1937. godine. Navodno su Čolaković i Žujović odlučili pozvati Tita u Pariz nakon što im je Gorkić prestao odgovarati na pisma.²⁷⁵ Ostaje nejasno zašto je upravo Tito izabran kao prvi među jednakima. Kako je ranije istaknuto, teoriju o Titu kao drugom najvažnijem čovjeku u partiji nakon Travanskih plenuma osporio je u svojim istraživanjima Nikita Bondarev.²⁷⁶ Usljed nedostatka izvora, može se zaključiti da su partijski drugovi odabrali Tita jer je jednostavno bio najiskusniji član Politbiroa; Čolaković i Žujović bili su dio rukovodstva manje od godinu dana.

Čolaković tvrdi da je Kominterna obaviještena da je Tito preuzeo dužnosti partijskog sekretara pismom Piecku krajem kolovoza 1937. godine.²⁷⁷ To nije točno: Titovo pismo Piecku nije sadržavalo nikakve informacije o njegovom preuzimanju dužnosti generalnog sekretara.²⁷⁸ U stvarnosti, Tito se nije usudio takvo što predložiti sve do 1938. godine. Da je on ili bilo tko drugi to učinio u kolovozu 1937, to bi se smatralo ozbilnjim kršenjem partijske discipline i izazovom demokratskom centralizmu partije, budući da je formalno Gorkić još uvijek bio generalni sekretar. Moguće je da je Čolaković, čije svjedočanstvo je ujedno i jedini postojeći izvor o odluci da Tito preuzme Gorkićevu ulogu, iznio tu tvrdnju kako bi retroaktivno legitimizirao Titovo vodstvo. S obzirom na neformalnu prirodu većine svakodnevnih aktivnosti partije u ilegali, arbitarna odluka o davanju vodstva Titu, iako svakako nezakonita, nije istovremeno bila neobična. Horvatinov direktan prijedlog da se makne Gorkića, napisan otprilike u isto vrijeme, predstavljao je znatno veće formalno kršenje partijske discipline. Oba slučaja, ipak, govore puno više o Gorkićevoj lošoj poziciji u tom trenutku nego o zlom spletarenju njegovih partijskih drugova.

Iz praktičnih razloga Tito je od kraja ljeta 1937. godine djelovao kao *de facto* generalni sekretar. Bio je prvi koji je preuzeo inicijativu i pisao direktno Kominterni,

²⁷⁴ Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 90-91.

²⁷⁵ Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3, 151.

²⁷⁶ Zanimljivo je napomenuti da je Tito vjerojatno već uživao poštovanje u KPJ. U kolovozu 1935. godine jugoslavenska delegacija na Sedmom kongresu Kominterne jednoglasno je podržala njegovu kandidaturu za člana IKKI. Kominterna je to protumačila kao napad na Gorkića (koji je također podržao Titovu kandidaturu), i kaznila KPJ odbivši joj dati predstavnika u IKKI. Naposletku je izabran Gorkić, ali samo kao član-kandidat, a ne punopravni član, što je značilo da nije imao pravo glasa na sastancima IKKI. Ovaj je incident utoliko značajniji s obzirom na Titovu relativnu opskurnost u to vrijeme. Bondarev, *Misterija Tito*, 112-118.

²⁷⁷ Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3, 156.

²⁷⁸ Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 90-91.

iako u početku nije dobivao odgovore. Dotičući se prvo pitanja kadrova,²⁷⁹ uskoro je počeo ubrzavati rad na onim pitanjima s kojima je Gorkić odugovlačio, poput preseljenja partijskog rukovodstva natrag u Jugoslaviju. To nisu bili rani znakovi samostalnog donošenja odluka, već nastavak poslova koje je Gorkić već bio započeo.²⁸⁰ U tom svjetlu, Titovi postupci nisu izazivali previše kontroverzi.

Titovi prvi koraci bili su izuzetno oprezni. Povratak partijskog rukovodstva u Jugoslaviju, pod sloganom ponovnog povezivanja s masama, bio bi posebno privlačan Kominterni. Budući da je većina članova rukovodstva bila raštrkana u Moskvi, Beču i Parizu, povratak u Jugoslaviju znatno bi olakšao komunikaciju i ublažio negativne posljedice političke emigracije, poput frakcionaštva.²⁸¹ I Kominterna i partijsko članstvo pozdravili su takav razvoj, i Tito nije bio jedini kandidat za generalnog sekretara koji je iznio takav prijedlog. Takva je politika evocirala stari boljševički slogan „Jedan partijski centar – u Rusiji,” pod kojim se Lenjin borio na početku 1900-ih.²⁸²

Potezi koje je Tito predlagao bili su, zapravo, vrlo slični Kominterninim naputcima iznesenima na sastanku u Moskvi u kolovozu 1936. Od kraja 1937. godine Titoovo Privremeno rukovodstvo provodilo ih je manje-više dosljedno. Najznačajniji prijedlozi, osim povratka rukovodstva u Jugoslaviju, bili su promicanje Narodne fronte odozdo, stvaranje ujedinjene radničke partije, očuvanje teritorijalnog integriteta i društvenog poretku Kraljevine Jugoslavije, zauzimanje za antifašističku vanjsku politiku temeljenu na kolektivnoj sigurnosti,²⁸³ obnova rada u ženskim i studentskim organizacijama, te reorganizacija partijske strukture kako bi se izbjegla masovna uhićenja i likvidacionizam. Kako će kasnije biti detaljnije objašnjeno, jedino je politika Narodne fronte reorganizirana radikalnije no što je Kominterna očekivala. Iako je u početku Titova vizija Narodne fronte smatrana problematičnom, kasnije se poklopila s novim zaokretom uljevo koji je Kominterna poduzela nakon pakta Ribbentrop-Molotov.

279 Tito, Čolaković i Lovro Kuhar bili su članovi specijalne komisije koja je u rujnu 1937. istraživala Hudomaljev nedostatak partijske discipline zbog ponašanja na Travanjskom plenumu. Tito, *Sabranja djela*, sv. 3, 190. Zanimljivo je da su izvorno članovi komisije trebali biti Čolaković, Marić i Drago Marušić, koji je u to vrijeme u Francuskoj vodio partijski tisak. Novi sastav komisije bio je znatno naklonjeniji Gorkiću. AJ, 790/1 KI, 1937/164, „Zapisnik sjednice 28.VI.1937.“

280 Jedan od posljednjih Gorkićevih činova kao generalnog sekretara bilo je sastavljanje pisma kaznioničkom komitetu u Srijemskoj Mitrovici s Edvardom Kardeljem. AJ, 790/1 KI, 1937/164, „Zapisnik sjednice 28.VI.1937.“ Pismo, o kojem će biti više riječi u potpoglavlju o Miletiću, nalazi se u RGASPI, 495-70-200, Čača, „18. jula 1937.“

281 Dodatno, nastojanje da se što je moguće više emigranata izbavi iz SSSR-a svakako je bilo razlog što je Kominterna povoljno gledala na ovaj prijedlog.

282 Anatoly Vasilievich Lunacharsky, *Revolutionary Silhouettes* (New York: Hill and Wang, 1968), 37.

283 Kolektivna sigurnost odnosi se na sovjetsku vanjsku politiku 1930-ih, koja je bila fokusirana na sklapanje velikog antifašističkog saveza s Francuskom i Velikom Britanijom protiv Njemačke. Za detaljnju analizu vidi Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933–39* (London: Macmillan, 1984).

Najznačnija politička promjena bila je Titova politička borba protiv prijetnje likvidacionizma. Tito je zbog problema likvidacionizma krajem 1936. godine kritizirao Gorkića i bio je odlučan pokazati Kominterni da će partija promijeniti smjer. Kako je ranije istaknuto, pokušaje legalizacije partije pod svaku cijenu Kominterna i partijska opozicija smatrali su uzrokom masovnih uhićenja tijekom 1935. i 1936. godine, dok je bezuvjetni politički savez s opozicijom partiju, po njima, učinio ne-prepoznatljivom u odnosu na građanske stranke. Kao i Gorkić, Tito je izvještavao o radu Ujedinjene opozicije i pozdravljao njihove napore, ali je svjesno poručio da neće predložiti da se nastave pokušaji formiranja zajedničkog izbornog saveza.²⁸⁴ Kako na pisma Piecku i dalje nije dobivao odgovor, Tito je kontinuirano naglašavao potrebu jedinstva radničke klase i suradnje sa socijalistima, ali je odbio povezati partiju s liberalnim opozicijskim strankama.²⁸⁵ U pogledu partijske strukture, Tito se usredotočio na formiranje tajnih partijskih celija unutar legalnih organizacija u Jugoslaviji, poput sindikata, opozicijskih stranaka i studentskih organizacija. Prema Swainu, to je bio najznačajniji diskontinuitet između Tita i Gorkića:

Tito se nije suprotstavio Gorkićevom stavu da je ilegala diskreditirana, ali umjesto da ju napusti, Tito se koncentrirao na reformiranje ilegale, čineći je sigurnijom i u većem doticaju s potrebama radnika. Koncentrirao se na nastojanje da razbije staru „ultrakonspirativnu“ tročlanu strukturu celija – u kojima su studenti revolucionari debatirali o prednostima i nedostacima diktature proletarijata – i utemelji partijske celije u legalnom radničkom pokretu.²⁸⁶

Prema Titovu mišljenju, Narodna fronta značila je komunističku infiltraciju u legalne nekomunističke organizacije. Stvaranjem partijskih celija podređenih Centralnom komitetu unutar tih organizacija osiguravala se vodeća uloga partije u njima i njihovo pomicanje u lijevo. Nije toliko bila riječ o „narodnoj fronti“, koliko o transformaciji velikih legalnih asocijacija u zemlji u komunističke frontovske organizacije. Ova je akcija bila veliki uspjeh: partija je stekla uporište u većini istaknutih progresivnih inicijativa u Jugoslaviji, povećavajući članstvo s 1500 članova 1937. godine na 8000 osoba 1941. godine.²⁸⁷ Narodna fronta u Jugoslaviji, za razliku od Francuske i Španjolske, uključivala je reformne socijaliste i građanske stranke samo pod uvjetom prihvaćanja vodeće uloge Komunističke partije. Najpoznatiji primjeri Narodne fronte podrazumijevali su upravo suprotno: komunisti u Francuskoj podržavali su buržoasku vladu eksplicitno odbijajući u nju ući, dok su španjolski komunisti preuzeli ulogu moderatora u građanskom ratu, aktivno suzbijajući ono što su smatrali ekscesima trockista i anarchista, koji su tražili radničku kontrolu nad tvornicama i

²⁸⁴ Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 105-108.

²⁸⁵ Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 124-125.

²⁸⁶ Swain, *Tito*, 22.

²⁸⁷ Swain, *Tito*, 27.

radikalnu emancipaciju žena, što je izazivalo zgražanje desnijih socijaldemokratskih i liberalnih snaga na strani Republike.²⁸⁸ Prema tome, Titova vizija Narodne fronte, u to je vrijeme bila neobična, ako ne i heretička. Zahvaljujući činjenici da je politika Narodne fronte bila u krizi tijekom 1938. godine, Tito je bio u mogućnosti ponuditi alternativu bez izazivanja previše uzbune. Na određen način, KPJ se može promatrati kao laboratorij nove primjene Narodne fronte, koja je postala dominantna nakon kolovoza 1939. godine te ponovno s uspostavom „narodnih demokracija“ u istočnoj Europi nakon Drugog svjetskog rata.

Medutim, prije početaka zagovaranja ovakve radikalne promjene partijske politike, Tito se primarno bavio pitanjima kadrova. Prva veća kriza s kojom se suočilo krnje rukovodstvo u Parizu odnosilo se na osjetljivo pitanje jugoslavenskih komunista u sovjetskim obavještajnim službama. U listopadu 1937. godine Ivan Kralj, bosanski Srbin koji je radio za NKVD, tražio je od Labuda Kusovca postavljanje zamke partijskom drugu Pavli Bastajiću. Kralj je inzistirao da Kusovac namami Bastajića u rubni dio Pariza kako bi ga tamo mogao likvidirati. Nejasno je koja je bila Bastajićevo uloga u komunističkom obavještajnom aparatu. Izgledno je da je radio za obavještajnu službu Crvene armije, čije je jedno od sjedišta 1920-ih bilo u Beču.²⁸⁹ U Prvom svjetskom ratu Bastajić je bio član tajne srpske vojne organizacije Crna ruka, zajedno s Mustafom Golubićem. Obojica su, kao i Kusovac, bili stacionirani u Beču dvadesetih, gdje su se bavili revolucionarnim radom. Kusovac, koji ih je poznavao iz tog vremena, nije želio pomoći Kralju. Uplašen, obratio se Titu, pokazujući time da ga je smatrao vrhovnim autoritetom za partijske poslove u to vrijeme.²⁹⁰ Isprva nespreman zauzeti stranu, Tito je odlučio poduprijeti Kusovcu, smatrajući da bi ubojstvo jugoslavenskog komunista u Parizu privuklo pažnju javnosti i loše se odrazilo na pokret u cjelini. Tito, Kusovac i Ivo Marić uvjerili su članove Centralnog komiteta Komunističke partije Francuske da poduzmu korake protiv Kralja i spriječe ga da izvrši ubojstvo. Umjesto toga, tri jugoslavenska komunista koja su radila pod Bastajićem, Marko Orešković, Diego Rokov i Boris Božić, koje je Kralj želio pod svojim zapovjedništvom, poslani su u Španjolsku.²⁹¹ Bastajić se uskoro distancirao od komunističkog pokreta zbog neslaganja sa Staljinovim čistkama i vratio u Jugoslaviju. Ustaše su ga ubili 1941. godine. Godinu dana prije smrti sreo je Miroslava Krležu i detaljno

²⁸⁸ Za prikaz politike Narodne fronte u Španjolskoj i Francuskoj i njene kontradikcije, vidi McDermott i Agnew, *The Comintern*, 130-142.

²⁸⁹ Ivan Očak, s.v. „Bastajić, Pavle“, *Krlezijana Online*. (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993). <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1281> (posjet 21.2.2019.).

²⁹⁰ RGASPI, 495-277-1815, Ф. Ваљтер, „Заявление Ваљтера“, nedatirano, 1.

²⁹¹ RGASPI, 495-277-1815, Ваљтер, „Заявление Ваљтера“, nedatirano, 2-4; AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem“, 45-47. Božić je na kraju zbog bolesti ostao u Parizu i ostao blizak Mariću i Kusovcu, održavajući za njih kontakte s Kaznioničkim komitetom u Srijemskoj Mitrovici. Izbačen je iz partije 1939. godine, zajedno s preostalim članovima Paralelnog centra. Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 243, 285.

mu opisao ubojstva komunista u SSSR-u.²⁹² Ipak, izgledno je da je Kralj bio važnija i utjecajnija ličnost nego Bastajić, iako o njemu ima malo podataka. Idućih nekoliko mjeseci nakon ove epizode proveo je u blaćenju jugoslavenskih komunista koji su mu omeli planove, optužujući ih za trockizam, prije no što je u kolovozu 1938. godine i sam uhićen u Moskvi te strijeljan.²⁹³

Obavještajac NVKD-a koji ga je po Parizu i Moskvi nazivao trockističkim provokatorom svakako nije pomogao Titu. Naime, njegova je kadrovska politika, u očima Kominterne, već bila problem, posebno po pitanju odnosa prema pojedincima ranije bliskima Gorkiću. Tito je u tom području djelovao oprezno, ali jedan dio njegovih izbora u retrospektivi se može smatrati nepromišljenima. Iako su njegove inicijative za povratak rukovodstva u Jugoslaviju i lenjinistički pristup partijskoj organizaciji i Narodnoj fronti bile u skladu s politikom Kominterne, njegova politika prema kadrovima bila je svjesno ili (vjerojatnije) nesvjesno buntovna. To je moglo ozbiljno potkopati njegovu poziciju u prvim mjesecima nakon Gorkićeva uhićenja. Osim što je zadržao Čolakovića i Žuvovića kao najbliže suradnike, Tito je ostao blizak i članu Centralnog komiteta Ivanu Krndelju, kojeg je Moskva ubrzo izdvojila kao vodećeg gorkićevca i navodnog hrvatskog nacionalista.²⁹⁴ Još je opasnija bila Titova suradnja sa Živojinom Pavlovićem u jesen 1937. godine, iako je već i prije Gorkićeva uhićenja bilo jasno da će Pavlović pasti u nemilost kao „trockist.“ Razlog tome je vjerojatno bila činjenica da je Pavlović bio zadužen za partijski tisak, koji je bio najvažniji alat u uspostavi autoriteta nad članstvom – onaj tko je tiskao novine kontrolirao je informacije koje su dolazile u javnost. Umjesto da Pavlovića zadrži na njegovoj poziciji, Tito ga je nastojao postaviti na drugu visoku poziciju – koordinaciju rada jugoslavenskih emigranata u Kanadi. Na kraju je intervencija Stjepana Cvijića dovela do istrage Kadrovskog odsjeka, rezultirajući u konačnici Pavlovićem izbacivanjem iz partije.²⁹⁵

Neizbjježno se postavlja pitanje zašto je Tito bio blizak mnogim *gorkićevcima*? Najizglednije objašnjenje jest da je radio s onim kadrovima koji su već bili na pozicijama autoriteta te da jednostavno nije bio svjestan težine optužbi koje su se protiv njih pripremale u Moskvi, i da se, štoviše, slične optužbe pripremaju i protiv njega samog. Tito je bio obična osoba uhvaćena u kaotični proces, a ne genijalni planer koji je razumio pravila igre i koristio ih kako bi se uzdigao do vrha. Jednako vjerojatno objašnjenje njegovih postupaka jest da je pokušavao postići kompromis, ili barem predstaviti sebe kao kompromisnog kandidata. Kako je već istaknuto, to je

292 Očak, s.v. „Bastajić, Krležijana Online.

293 RGASPI, 495-277-1815, Вальтер, „Заявление Вальтера,“ nedatirano, 3-4; „Красль Иван Иванович,“ u: „Списки жертв,“ MEMORIAL, <http://lists.memo.ru/d18/f152.htm> (posjet 5.5.2018.).

294 RGASPI, 495-11-343, Izvještaj Petrowskog, 2. listopada 1937, 2.

295 Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića,“ 127.

bila uobičajena taktika kod pojedinaca koji su nastojali dobiti mandat Kominterne. Ni to ne odražava poteze taktičkog genija koliko osobe s jasnim razumijevanjem elementarnih pravila ponašanja u komunističkom pokretu.

U studenom 1937. godine Tito je Piecku napisao da nije nikoga kooptirao u rukovodstvo, ali da intenzivno surađuje s Marićem, Kusovcem, Krndeljom i slovenskim komunistom Lovrom Kuharom.²⁹⁶ Njih petorica činila su *ad hoc* neformalni Politbiro. Pritom su Marić i Kusovac bili Gorkićevi protivnici, Krndelj njegov bliski suradnik, a Kuhar je bio u dobrim odnosima s obje skupine. Iako Marićevi kasniji kritički izvještaji o Titu, kao i preživjeli zapisnici sjednica Politbiroa, jasno pokazuju da su u prvim mjesecima favorizirani *gorkićevci*,²⁹⁷ Tito je nastojao stvoriti drugačiju sliku novog rukovodstva. Iz njegova pisma Piecku proizlazi da je svoj pseudo-Politbiro pokušao kreirati kao kompromis između dvije skupine, onih koji su podržavali Gorkića i njegovih protivnika prije kolovoza 1937. godine. Štogod bila istina, Tito se kasnije distancirao od *gorkićevaca*, marginalizirajući istovremeno i Gorkićeve protivnike.

U to vrijeme nije bilo naznaka da će se situacija poboljšati. Iako su emigranti često pisali u Moskvu preko Tita, još uvijek nisu dobivali odgovore. Prema Titovim sabranim djelima, Piecku je poslao barem pet telegrama i poruka. Jedini odgovor bio je telegram koji mu je naredivao da dođe u Moskvu, i popratna poruka koja ga je uputila da umjesto dolaska u Moskvu čeka upute u Parizu.²⁹⁸ Ta mu je poruka najvećojatnije spasila život. Uz to, Tito je barem dvaput pisao direktno Izvršnom komitetu Kominterne. Kad je Izvršni komitet ignorirao njegov upit o slanju predstavnika Politbiroa KPJ u Jugoslaviju početkom prosinca, Tito je na svoju ruku donio odluku i poslao Čolakovića.²⁹⁹ To je bio hrabar i neovisan potez, naročito s obzirom da Tito nije imao nikakvu formalnu poziciju koja bi mu dozvolila da pošalje člana Politbiroa u drugu zemlju bez prethodnog odobrenja generalnog sekretara. Tito je kasnije ovaj potez pravdao tvrdnjom da je dobio jednoglasnu potporu svih partijskih članova u Parizu.³⁰⁰ To je potvrdio čak i Marić, Titov žestoki protivnik, ističući da je inicijalno prihvatio Titovo prvenstvo.³⁰¹

Krajem godine u Pariz su stigla dvojica mladih komunista, koji će postati Titovi bliski prijatelji i članovi njegova najužeg kruga. Prvi je bio Boris Kidrič, bivši sekretar

296 Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 124.

297 Prema Mariću, pozvan je na sastanke Politbiroa četiri puta u šest mjeseci. AJ, 790/1 KI, 1938/8, „Izjava Željezara broj 2“, 4-5. Sačuvani zapisnici pokazuju da je to istina. Međutim, treba istaknuti da je, osim ako neki od zapisnika ne nedostaju, Marić prisustvovao svim sastancima Politbiroa od ranog listopada pa do svade s Titom u prosincu, iako nije bio formalno član Politbiroa. Svi zapisnici sastanaka ovog neformalnog Politbiroa nalaze se u RGASPI, 495-70-153.

298 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 11.

299 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 245.

300 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 77.

301 AJ, 790/1 KI, 1938/8, „Izjava Željezara broj 2“, 3.

SKOJ-a i Gorkićev protivnik na Travanskom plenumu. Kidrič je kritizirao partijsko rukovodstvo od svog izlaska iz zatvora sredinom 1937. godine, smatrajući da je Gorkićeve uhićenje pokazalo da su njegove ranije kritike bile ispravne. Tito ga je uspješno pridobio na stranu Privremenog rukovodstva, i usput stekao važnog političkog saveznika.³⁰² Drugi je bio Ivo Lola Ribar, sin političara Demokratske stranke Ivana Ribara koji je, u iskazu historijske ironije, predsjedavao Narodnom skupštini koja je donijela zloglasni antikomunistički Zakon o zaštiti države 1921. godine. Tito je Lolu Ribara za vrijeme svog puta u Jugoslaviju početkom 1937. godine postavio za novog sekretara SKOJ-a, uz Gorkićeve odobrenje. Vješt organizator i majstor konspirativnog rada s odličnim osobnim kontaktima, Lola Ribar je prikupljao informacije o djelovanju Petka Miletića u kaznionici u Srijemskoj Mitrovici, koje su iskorištene za Miletićevu osudu nakon što je Ribar stigao u Pariz.³⁰³ Politički napad na Miletića je bio odvažan i neovisan potez koji su neki članovi rukovodstva smatrali nelegitimnim, što je dovelo do prvih otvorenih sukoba nakon Gorkićeva pada.

Na samom kraju 1937. godine Tito je bio miran. Unatoč određenim neslaganjima u rukovodstvu zbog tišine iz Kominterne, većina komunista u Parizu prihvaćala ga je kao *de facto* vođu. Napustio je Pariz na nekoliko tjedana kako bi „likvidirao“ partijski centar u Pragu, kao dio prijedloga da se KPJ preseli natrag u Jugoslaviju. U Pariz se vratio 7. siječnja 1938. godine. Tu ga je dočekalo pismo od Piecka; detalji tog pisma su nepoznati. Zna se da je datirano sa 17. prosincem, i u njemu se naređuje da se odmah suspendira Čolakovića i Žujovića zbog sumnje da su izdajnici.³⁰⁴

Tito je naizgled poslušao naredbu, ali nije odustao od neovisnosti u donošenju odluka. Odmah je opozvao Čolakovića i Žujovića s njihovih zadataka, ali ih je još neko vrijeme zadržao na važnim pozicijama, sugerirajući da je možda testirao koliko daleko može ići u svom neposluhu Kominterni. Prema Čolakovićevim memoarima, na sastanku na kojem su obaviješteni o odluci Kominterne, Tito je otisao toliko daleko da je izjavio da „dok ne bude dobio od Kominterne objašnjenje ovih mjera, on smatra da ovo rukovodstvo treba da nastavi rad u sadašnjem sastavu.“³⁰⁵ U zapisnicima sastanka koji su poslani Kominterni, zapisano je: „Smatramo da ovo rukovodstvo vodi poslove kuće [KPJ] dok se ne doneše odluka da glavna odgovornost za poslove leži na drugu Ottu [Titu].“³⁰⁶ Fraza „u sadašnjem sastavu“ koja sugerira da su Čolaković i Žujović ostali u Politbirou, nije uvrštena u zapisnik sastanka. Od ovoga je trenutka Kominterna bila informirana da se Tito smatrao *de facto* vođom partije.

Ipak, situacija je i dalje bila poprilično zamršena. Dominaciju Privremenog rukovodstva počeli su direktno osporavati Ivo Marić i Labud Kusovac, vode Paralelnog

³⁰² Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 240.

³⁰³ Jozo Petričević, *Lolo* (Zagreb: Globus, 1986), 110.

³⁰⁴ Swain, *Tito*, 21.

³⁰⁵ Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3, 421.

³⁰⁶ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 220.

centra. Titovu je poziciju dodatno otežavalo to što su Marić i Kusovac imali potporu ključnih članova Komunističke partije Francuske. Žujović ističe da se žalio Centralnom komitetu Komunističke partije Francuske zbog preferencijalnog tretmana Kusovca i Marića nauštrb Privremenog rukovodstva. Predstavnik CK s kojim je razgovarao pitao je Žujovića može li dati na uvid dokument Kominterne koji dokazuje da su Tito i njegovi drugovi imenovani partijskim rukovodstvom. Žujović, naravno, to nije mogao, jer takav dokument još uvijek nije postojao, te je morao napustiti zgradu.³⁰⁷

Paralelni centar

Na prvi pogled, između Josipa Broza i Ive Marića bilo je malo razlika. Obojica su bili proleteri, Hrvati, kooptirani u partijsko rukovodstvo pod Gorkićem, uglavnom neokaljani ranijim frakcijskim borbama u partiji, iako su obojica bili članovi partije od prve polovice 1920-ih godina. Dok je Broz izgradio reputaciju kao antifrakcionaš, Marić je postao jedan od najpoznatijih partijskih organizatora u Dalmaciji, okupljući mase u jednoj od najjačih regionalnih sekcija KPJ. Obojica su u 1920-ima bili na ljevici,³⁰⁸ ali su uspjeli izbjegći isticanje u frakcijskim borbama, ostavljajući dojam discipliniranih partijskih članova koji su uvijek slijedili partijsku liniju. To je svakako pomoglo ubrzati njihov gotovo istovremeni uspon do moći u drugoj polovici 1930-ih. Jedino što ih je razdvajalo bio je stav prema Gorkiću.

Marića je podržavao Labud Kusovac, crnogorski odvjetnik i novinar koji je bio jedan od osnivača Komunističke partije Francuske, budući da je krajem Prvog svjetskog rata živio u Francuskoj. Od 1924. do 1927. godine bavio se obavještajnim radom za komuniste u Beče i bio blizak Mustafi Golubiću, što sugerira da je možda i on bio operativac Crvene armije.³⁰⁹ U Pariz se vratio 1937. godine, nakon što je gotovo četiri godine radio za Profinternu. Prije povratka u Pariz živio je u Moskvi sa suprugom Kristinom, koja je tamo studirala i radila za Kominternu. Dok je Marić bio zadužen za direktnе kontakte s Izvršnim komitetom Kominterne, obitelj Kusovac održavala je razvijenu i složenu međunarodnu mrežu kontakata koji su trebali osigurati da Paralelni centar preuzme vodstvo KPJ. Osim Komunističke partije Francuske, uključivala je vodeće bugarske i španjolske komuniste, radnike Kominterne u Moskvi, zatvorski komitet u Srijemskoj Mitrovici i, očekivano, sovjetske vojne

³⁰⁷ AJ, MG 516, 2013, Sreten Žujović, *Sećanja iz predratnog partijskog rada*, 32.

³⁰⁸ Banac, *With Stalin against Tito*, 59.

³⁰⁹ RGASPI, 495-277-1815, Лабуд Кусовач, „Анкета“, 29. prosinca 1932, 2. Kusovac nije precizirao kakav je bio njegov obavještajni rad. Međutim, ako je radio s Golubićem, najvjerojatnije objašnjenje jest da su obojica radili za obavještajnu službu Crvene armije, koja je u to vrijeme jedno od svojih sjedišta imala u Beče. Ipak, ne postoje izvori koji bi razjasnili Kusovčevu ulogu kao komunističkog obavještajnog operativca.

obavještajce. Marić je, s druge strane, održavao kontakte s partijskim rukovodstvom u Dalmaciji, čiji je neformalni vođa bio Vicko Jelaska,³¹⁰ te s emigrantskom zajednicom u Francuskoj, za koju je i službeno bio zadužen. Iako su Marić i Kusovac radili zajedno, Marić je bio kandidat za generalnog sekretara, zbog svoje proleterske klasne pozadine. Izvještaji iz Kominterne pokazuju da je on smatrana vodom Paralelnog centra.³¹¹ Nema indikacija da je Paralelni centar u tom trenutku namjeravao poduprijeti Petka Miletića kao kandidata, iako su od samog početka održavali tjesne veze s njim.

Ideološki korijeni Paralelnog centra sežu do rada Đure Cvijića tijekom dvadesetih. Cvijić i Marić bili su bliski najranije od 1923. godine, kad je Marić izabran za okružnog partijskog sekretara za Split, što je bila jedna od prvih važnijih pobjeda lijeve frakcije.³¹² To znači da je 1920-ih, općenito govoreći, Marić dijelio Cvijićev skepticizam prema parlamentarizmu i reformističkim savezima, podržavajući federalativni model Jugoslavije u kojem konstitutivni narodi imaju pravo na samoodređenje (i otcjepljenje), te zagovarao intenziviranje revolucionarne aktivnosti, što je u razdoblju nakon 1928. vjerojatno podrazumijevalo i pripreme oružanog ustanka. Na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine Marić je bio jedini jugoslavenski predstavnik koji je prosvjedovao protiv odluke da se Cvijića za kaznu protjera iz Moskve.³¹³ Preostalo vrijeme u Sovjetskom Savezu Marić je proveo u nastojanju da rehabilitira Cvijića, zbog čega ga je Kadrovski odsjek opisao kao Cvijićevog agenta unutar KPJ.³¹⁴ Prema Brozu, i Kusovac je bio blizak Cvijiću tijekom njegova boravka u Sovjetskom Savezu i često ga je posjećivao.³¹⁵

Unatoč frakcijskim vezama s Cvijićem, Broz je povoljno govorio o Kusovcu, hvaljeći njegove kritičke sposobnosti i odanost partiji, smatrajući da bi ga trebalo iskoristiti čak i ako nema povjerenje Kominterne. Ovo je naročito zanimljivo u svjetlu Simićeve teze o Brozovu usponu na vlast prokazivanjem partijskih drugova.³¹⁶ Ako zanemarimo činjenicu da Broz nije bio jedini koji je pisao takve izvještaje (štoviše, pisali su ih gotovo svi), Broz ne samo da nije denuncirao, nego je davao veoma šarolika mišljenja o drugovima. Ako išta, to pokazuje da nije bio detaljno upoznat s frakcijskim intrigama u inozemstvu, te da su njegovi stavovi o pojedincima evoluirali s vremenom. Broz nije 1935. i 1936. godine pisao s idejom diskreditiranja budućih rivala 1938. godine. Štoviše, nije morao biti pretjerano vidovit da bi 1935. godine shvatio

³¹⁰ Na Sedmom kongresu Kominterne Marić je pokušao nominirati Jelasku za predstavnika KPJ u IKKI kao alternativu Titu i Gorkiću. Bondarev, *Misterija Tito*, 118.

³¹¹ RGASPI, 495-20-647, „тоб. Димитрову“, 29. ožujka 1938, 1.

³¹² Očak, *Braća Cvijić*, 168.

³¹³ RGASPI, 495-277-212 (I), „Rešenje delegacije KPJ na VII. kongresu KI po pitanju druga Krešića“, 25. kolovoza 1935.

³¹⁴ RGASPI, 495-277-201, Шпинер, „В Отдел кадров ИККИ“, 28. studenog 1935.

³¹⁵ RGASPI, 495-277-1815, Walterov izvještaj o Obarovu, 31. kolovoza 1936.

³¹⁶ Ova je tvrdnja prisutna u velikom broju Simićevih radova. Vidi *Tito: svetac i magle*, 35-36.

da se bivše frakcionaše u budućnosti neće razmatrati za partijsko rukovodstvo, te da stoga nisu ničiji rivali. Ipak, Simić ignorira te činjenice i selektivno bira one izvještaje o kadrovima koje interpretira kao denuncirajuće (što nisu bili), zanemarujući velik broj onih koji zapravo jesu bili denuncirajući, i koji su pisani u vrijeme same čistke, a čiji autor nije bio Tito.

Položaj drugog brata Cvijića, iako naklonjenog Paralelnom centru, bio je nešto manje jasan. Stjepan Cvijić bio je u kontaktu s Titom i čini se da je bio u dobrim odnosima s njim, iako Gorkića nije podnosio.³¹⁷ U jesen 1937. godine Cvijić je otpuštovao u Španjolsku i potom u Francusku. U Albacetu se sastao s Čolakovićem, a u Parizu s Kusovcem i Marićem. Sastanak s Čolakovićem počeo je loše, ispunjen uzajamnim sumnjama, ali je završio u prijateljskom tonu.³¹⁸ To je ujedno bio i njihov zadnji sastanak. Kasnije u Kominterni, Cvijić je pozitivno pisao o Mariću, sugerirajući da je taj sastanak protekao bolje.³¹⁹ U tom trenutku frakcijske borbe još uvjek nisu izbile, pa ne djeluje da je Cvijić bio svjestan rastućeg rivalstva između Privremenog rukovodstva i Paralelnog centra. Do prosinca je ponovno bio u Moskvi i, s obzirom da je oslobođen ranijih optužbi za opozicijsko djelovanje, napisao je izvještaj Piecku, iznoseći prijedloge za ponovno uvođenje reda u partiju. Cvijić je dao odmjeren pre-gled svih budućih kandidata za generalnog sekretara (Tito, Marić, Horvatin), pred-ložio povratak dijela članova u partijsko rukovodstvo (Đuro Cvijić, Filip Filipović i Simo Miljuš, koji je u tom trenutku već bio uhićen) i podvrgnuo se samokritici, priznajući da su njegovi postupci od 1936. godine bili nepromišljeni, iako je njegova opozicija Gorkiću bila opravdana.³²⁰

Stjepan Cvijić je, uz to, 1937. godine u Chicagu objavio brošuru o Narodnoj fronti *Radnička klasa i hrvatski narodni pokret*. Brošura je u Jugoslaviji ubrzo zabranjena, ali je masovno ilegalno distribuirana. Osim što je iznio novo, bezuvjetno prihvatanje Narodne fronte prema kojoj je ranije bio skeptičan, Cvijić se detaljno bavio i jugo-slavenskim nacionalnim pitanjem. Tražio je sazivanje nove ustavotvorne skupštine te pronalaženje rješenja koje bi zadovoljilo i Srbe i Hrvate, i Slovence. Zahtijevao je i nacionalno samoodređenje za Crnogorce i Makedonce. Prema njegovom prijedlogu, sve bi nacije trebale imati svoje skupštine, u kojima bi slobodno odlučile žele li ući u Jugoslaviju. Krajnji cilj borbe za demokratsku Jugoslaviju bio je, naravno, socijalizam, koji bi okončao nacionalne napetosti u zemlji. Cvijić je naglasio da svi narodi Bosne i Hercegovine, Kosova i Vojvodine također trebaju imati svoje skupštine, iz poštovanja prema historijskoj posebnosti tih etnički heterogenih regija.³²¹ Ovakav

317 Titova kasnija pisma Piecku poslana su preko Cvijića. Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 124.

318 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokolenju*, sv. 3, 288-293.

319 RGASPI, 495-11-336, André, „An den Genossen W. Pieck und an die Kader-Abteilung des EKKI“, 14. prosinca 1937, 2.

320 RGASPI, 495-11-336, André, „An den Genossen W. Pieck“, 5-6.

321 Za sažetak knjige, vidi Očak, *Braća Cvijići*, 429-436.

je prijedlog bio u skladu s Titovim modelom buduće države, koja je već tijekom rata imala konstitutivnu skupštinu (AVNOJ) te pokrajinske skupštine koje su postavile temelje budućim republikama i pokrajinama u poslijeratnom razdoblju. Osam regija koje spominje Cvijić postalo je osam konstitutivnih dijelova Jugoslavije 1945. godine. Barem u tom pitanju Cvijić je zastupao istu poziciju kao i Privremeno rukovodstvo. Međutim, rješenje koje je zagovarao je najvećim dijelom ovisilo o konsenzusu vodećih partijskih članova tog vremena. Zasigurno bi ga podržali svi pretendenti na poziciju generalnog sekretara, osim Miletića. Buduća federalna organizacija Jugoslavije bila je jedina točka oko koje su se Tito, Marić, Kusovac i Horvatin, u načelu, slagali. Prema tome, Stjepan Cvijić je samo reflektirao poziciju većine članova partijskog rukovodstva, koju je konačno prihvatio, te nam to ne govori ništa o njegovom odnosu prema Titu u tom trenutku.

Nažalost, Cvijićeva opsežna politička aktivnost tu je prestala. Ova brošura bila je njegovo posljednje djelo. Umjesto direktnijeg uključivanja u buduće kombinacije rukovodstva, Stjepan se ubrzo našao u paklu optužbi emigracije. Nakon što su u ožujku 1938. godine uhićeni njegov brat, Horvatin i Filip Filipović, morao je objašnjavati zašto je izvorno podržavao njihov povratak u partijsko rukovodstvo. Kadrovska odjek, glavni pomoćnik NKVD-a, periodično mu je produživao dozvolu boravka, ne dopuštajući mu da napusti zemlju i sprječavajući ga da pronađe posao.³²² Stjepan je napisljeku uhićen 19. lipnja 1938. godine. Umro je dva tjedna kasnije u bolnici zatvora Lefortovo, službeno od tuberkuloze.³²³

Otvoreni konflikt sljedbenika Đure Cvijića i Privremenog rukovodstva započeo je u Parizu tijekom partijskog sastanka 7. prosinca 1937. godine, na kojem je Lola Ribar predstavio svoj izvještaj o Petku Miletiću i događajima u Srijemskoj Mitrovici. Marić se pobunio protiv odluke da se Kaznionički komitet optuži kao „antipartijska“ grupa.³²⁴ Marić je kasnije priznao da je vjerojatno „prenaglio“³²⁵ na sastanku koji ga je *de facto* doveo u sukob s ostatkom partijskog rukovodstva. Glavne točke sukoba bile su odnos prema Kaznioničkom komitetu i partijskoj organizaciji u Dalmaciji; Marić se prema obje grupe odnosio pozitivno, dok je Privremeno rukovodstvo zauzeo negativan stav. Marić je također bio zabrinut da u vrhu partije ima *gorkičevaca*, odnosno, potencijalnih izdajnika.

Ove su žalbe iznesene u Marićevom pismu Titu 8. prosinca 1937. godine, ali je Marić zatražio da se pismo proslijedi i Kominterni. U pismu se raspravljalo samo o pitanjima kadrova. Marić je protestirao protiv napada na Miletića na sastanku Politbiroa te istaknuo da više neće prisustvovati sastancima na kojima će biti prisutni

322 RGASPI, 495-277-198, Белов, „тov. Полячек“, 26. сiječња 1938; RGASPI, 495-277-198, Андреев, „В Издательство иностранных рабочих, Тов. Парышеву“, 13. svibnja 1938.

323 Simić, *Svetac i magle*, 88.

324 AJ, 790/1 KI, 1937/109, „Zapisnik sednice 3/XII/1937.“

325 AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem“, 45.

Krndelj, Čolaković i Žujović. Marić je ipak izrazio spremnost da nastavi raditi s Kuharom i Titom,³²⁶ kao i s Miletićevim protivnicima u Mitrovici.³²⁷ Čak i kasnije, kad se njegova retorika zaoštrila, Marić je nastavio inzistirati da može surađivati s Titom. Prije eskalacije konflikta početkom 1938. godine, obje su strane naizgled pokazivale spremnost na kompromis, barem na temelju dokumenata koje su upućivali Kominterni i međusobno. Međutim, dvije su grupe već kovale zavjeru jedna protiv druge. Krajem 1937. godine Marić i Labud Kusovac stupili su u kontakt s Petkom Miletićem u Srijemskoj Mitrovici preko Dušana Kusovca, Labudovog brata, savjetujući Miletiću da ignorira osudu koju je protiv njegove politike iznijelo Privremeno rukovodstvo.³²⁸ Prema tome, njegov apel za nastavak suradnje zvučao je manje uvjerljivo, i Privremeno rukovodstvo je odmah o tome obavijestilo Kominternu.³²⁹ Usto, Dušan Kusovac nije bio član partije, ali mu je brat odao povjerljive informacije, što je predstavljalo ozbiljno krišenje partijske discipline i pravila konspiracije.

Istovremeno, i Titove tvrdnje o otvorenosti prema suradnji sa suparnicima bile su djelomično neistinite. Kako je ranije istaknuto, Tito je u pravilu izbjegavao pozivati Marića na sastanke Politbiroa, taktički ga isključujući iz mnogih aspekata partijskog rada čak i prije no što su se odnosi dviju grupa pogoršali. Iako je otvoreni sukob započeo u prosincu, napetosti su bile očite već neko vrijeme. Osobna korespondencija Labuda Kusovca, pronađena nakon rata,³³⁰ otkriva da je oko listopada 1937. godine Kusovac od sovjetskih obavještajnih službi dobio informaciju da je Gorkić uhićen, da je trenutno rukovodstvo nelegitimno te da sve probleme treba riješiti na kongresu KPJ u Jugoslaviji.³³¹ Izgledno je da je ovo bilo puno više no

326 AJ, 790/1 KI, 1937/112, „Izjava Eisnera“, 8. prosinca 1937.

327 AJ, 790/1 KI, 1938/10, „Izjava Željezara broj 3“, 2.

328 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 252.

329 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 29.

330 Preciznije, riječ je o osobnoj korespondenciji Karla Hudomalja, koji je inicijalno podržavao Paralelni centar, ali je do 1939. promjenio strane. Hudomalj je korespondirao s Labudom i Kristinom Kusovac i Mirkom Markovićem, sve pripadnicima Paralelnog centra (Hudomaljev slučaj detaljnije je izložen u potpoglavlju „Miletić u Moskvi“). Nakon rata, Ivan Zidar, tajnik Udruženja Jugoslovina u Francuskoj, predao je Hudomaljevu korespondenciju jugoslavenskom konzulu u Metzu. Konzul ju je poslao Moši Pijadi, koji ju je predao Kardelju, što je dovelo do obnove istrage protiv bračnog para Kusovac. AJ 507/VII Kontrolna i statutorna komisija CK KPJ, Kutija 8, „Drugu Moši Pijade, Potpredsedniku Prezidija Narodne Skupštine“, 24. studenog 1947; i Mošino pismo Bevcu (Kardelju), 24. prosinca 1947. Iako je Pijade Kardelju rekao da ne zna na koji je način Zidar došao do korespondencije, najvjerojatnije objašnjenje jest da ju je Hudomalj dao Zidaru na čuvanje kad je tijekom rata odlazio iz Francuske u Austriju. Budući da je Hudomalj ubijen u Mauthausenu, nije bilo nikoga kome bi se korespondencija mogla vratiti, osim jugoslavenskim vlastima. Hudomaljeva korespondencija danas se čuva u Arhivu Jugoslavije u kutiji 8 zbirke 507 CK KPJ – Francuska.

331 AJ, 507 CK KPJ (Francuska), I/9, Pismo Labuda Kusovca Hudomalju, 29. svibnja 1939, 1. Marić i Kristina Kusovac kasnije su tvrdili da nisu znali za Gorkićovo uhićenje sve do siječnja 1938. AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem“, 44, i AJ, 507 CK KPJ – Francuska, I/29, Kristina Kusovac, „Centralnom komitetu KP Jugoslavije“, 1.

što je Privremeno rukovodstvo znalo o tadašnjoj situaciji. S druge strane, Tito je nastojao držati na odstojanju potencijalne pristaše Paralelnog centra. Hudomalj je kažnjen za kršenje partijske discipline na Travanskom plenumu i poslan na rad izvan Pariza, dok se Marića neuspješno pokušalo poslati u Sjedinjene Američke Države.³³² Druge potencijalne saveznike Marića i Kusovca, poput Kidriča i Đilasa, Tito je preobratio, te su postali neki od najvažnijih članova – i doušnika – Privremenog rukovodstva.

Paralelni centar na okupu nije držao toliko jasan set političkih ideja, koliko opozicija Gorkiću i njegovim stvarnim ili navodnim sljedbenicima. Zbog toga je Paralelni centar predstavljao skup širokih i neočekivanih savezništava, od ultra-ljevičara okupljenih oko Petka Miletića, do regionalne partijske organizacije u Dalmaciji, koja je ubrzano skretala u desno. Kao posljedica toga, Marićeve političke preporuke bile su znatno manje koherentne od Titovih, i vjerojatno su ozbiljno naštetile njegovim nastojanjima da preuzme vodstvo u partiji. Miletić je *de facto* odbacio politiku Narodne fronte i nastavio podržavati liniju trećeg perioda i tijekom 1930-ih.³³³ Stavovi dalmatinskih saveznika bili su dijametralno suprotni Miletićevim. Nakon što ih je Ribar optužio za desne devijacije i likvidacionizam, Marić ih je branio naglašavajući njihovu taktičku suradnju s Hrvatskom seljačkom strankom. Dalmatinski komunisti zagovarali su zajedničku akciju u područjima u kojima je postojala opasnost od pobjede provladinih stranaka, ali su samostalno istupali u područjima u kojima su radničke stranke bile jače od Hrvatske seljačke stranke.³³⁴ Povremeno su tjesno surađivali i s najjačim građanskim strankama, što je bilo previše slično prezrenoj „Narodnoj fronti odozgo.“ Kao posljedica, optuženi su za potpuno napuštanje KPJ, dje lujući umjesto toga kroz legalnu Stranku radnog naroda.³³⁵ Ta neočekivana koalicija krajnje partijske ljevice i krajnje desnice nije imala šanse opstati, čak i da je Marić uspio dobiti mandat od Kominterne. Da je Marić pobijedio Tita, kriza u KPJ bi se vjerojatno dodatno produbila.

Marićev prijedlog rukovodstva, kao i Titov, naizgled je predstavljao kompromisno rješenje, iako je eksplicitno isključivalo *gorkićevce*. U rukovodstvo su trebali ući Tito, Kuhar, Dragutin Marušić (obvezni „neutralni“ član), Kusovac i sam Marić.³³⁶ Važno je istaknuti da se Marić nudio pridobiti Kuhara, budući da je Kuhar izražavao simpatije za Miletićev Kaznionički komitet.³³⁷ Sve druge važne pozicije izvan Politbiroa trebale su zauzeti osobe bliske Mariću, uključujući Hudomalja, bivšeg istaknu-

³³² RGASPI, 495-20-647, „тоб. Димитрову“ 29. ožujka 1938, 2.

³³³ Banac, *With Stalin against Tito*, 66.

³³⁴ RGASPI, 495-20-647, „тоб. Димитрову“ 29. ožujka 1938, 2-4; 495-277-201, Željezar, „Rad obl. sek. K.P.H. u Dalmaciji“ 28. veljače 1938.

³³⁵ Kvesić, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 8.

³³⁶ AJ, 790/1 KI, 1938/8, „Izjava Željezara broj 2“, 3.

³³⁷ RGASPI, 495-20-647, „тоб. Димитрову“ 29. ožujka 1938, 4.

tog ljevičara Rajka Jovanovića³³⁸ i Kristinu Kusovac.³³⁹ Kominterni nije promaknula očita pristranost prema određenim kadrovima s ljevice. Paralelni centar se, prema tome, sastojao uglavnom od bivših pripadnika lijeve frakcije, dok se Privremeno rukovodstvo sastojalo od skupine ranije bliske Gorkiću. U atmosferi pojačanog nadzora nad špijunima i izdajicama, nijedna grupa nije izgledala dobro. Nadalje, za obje je grupe obveza preseljenja rukovodstva u Jugoslaviju još uvijek bila samo verbalna.

Za razliku od Tita, Marić je bio znatno više fokusiran na budnost. O tome svjedoči njegova opsesija pronalaženjem Gorkičevih sljedbenika, i tematika budnosti koja dominira njegovim zapisima. Jedna od izuzetno negativnih posljedica njegove budnosti bila je da je pogrešno protumačio Titove napore da se infiltriraju vladine organizacije u Jugoslaviji kao znak da su osobe u Privremenom rukovodstvu policijski doušnici,³⁴⁰ čime je jaz između njih dvojice dodatno proširen. Tito je hranio taj jaz sve učestalijim prekidima komunikacije s Paralelnim centrom, dodatno potičući njihovu paranoju zadržavanjem *gorkičevaca* u svom krugu. Dok je lovio stvarne i izmišljene neprijatelje, Tito je istovremeno poduzimao konkretne korake za implementaciju politikâ koje je smatrao nužnima za transformaciju KPJ.

Što mu je nedostajalo na polju ideja, Marić je nadoknađivao kontaktima. Bio je impresivno proaktiv u svom sinkretističkom stvaranju saveznika. Za nekoga tko je imao pristup manjem broju službenih kanala od Tita, i manje iskustva s aparatom Kominterne,³⁴¹ Marić je bio iznenađujuće dobar u korištenju veza sa svih razina i strana. Osim ultra-ljevičara u Mitrovici i desnice iz Dalmacije, Marić je u svoj krug uspio dovesti i raznolike pojedince poput bivšeg Gorkičevog suradnika Alfreda Bergmana³⁴² i Dalmatinca Ive Baljkasa, koji je 1936. godine bio pod istragom zbog trockizma.³⁴³

Marić je pod kontrolom držao neke od najvažnijih sekcija KPJ. U zatvoru u Srijemskoj Mitrovici nalazilo se preko 150 komunista, što je činilo komuniste u mitrovačkoj kaznionici jednom od najvećih partijskih organizacija u Jugoslaviji.³⁴⁴ Kusovac je bio na čelu Jugoslavenskog nacionalnog komiteta za pomoć Republiци Španjolskoj, što je značilo da je imao velik stupanj autoriteta nad jugoslavenskim dobrovoljcima preko Pariza, kao i direktnu vezu s drugim partijama, od kojih je najvaž-

³³⁸ Jovanović, unatoč Marićevim naporima, nije bio njime impresioniran te se priklonio Privremenom rukovodstvu. Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3, 431.

³³⁹ AJ, 790/1 KI, 1938/8, „Izjava Željezara broj 2,“ 3.

³⁴⁰ RGASPI, 495-20-647, „тov. Димитрову.“ 29. ožujka 1938, 6-7.

³⁴¹ Marićev boravak u Moskvi ograničen je na nekoliko mjeseci u vrijeme održavanja Sedmog kongresa, dok je Tito u Moskvi proveo dvije godine, radeći u Balkanskom sekretarijatu i uredu predstavnika KPJ, gdje je, između ostalih, blisko surađivao s Dimitrovim.

³⁴² AJ, 507 CK KPJ – Francuska, I/6, Pismo Kristine Kusovac Hudomalju, 3. svibnja 1939, 4.

³⁴³ AJ, 790/1 KI, 1936/474, „Izjava Živka 29.VI.1936.“

³⁴⁴ RGASPI, 495-277-364, Ваљтер, „Нездоровыя явления и фракционные тенденции между коммунистами на катогре в Митровице,“ 3. gujna 1938, 1.

nija bila Komunistička partija Francuske. Sam Marić bio je zadužen za organizaciju jugoslavenskih emigranata u Francuskoj.

U Francuskoj je, naime, u to vrijeme živio velik broj iseljenika iz Jugoslavije, a značajan broj se uključio u radnički pokret. Kako bi se razumjela važnost ove zajednice za KPJ, treba istaknuti samo da je od gotovo 1800 jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskoj njih oko 500 bilo iz Francuske. Vođa studentske partijske čelije u Parizu, Radivoj Uvalić, direktno je odgovarao Mariću.³⁴⁵ Paralelni centar pokušao je stvoriti jugoslavenske organizacije studenata, žena i sindikata na liniji Narodne fronte, ali ga je u tome navodno sabotiralo Privremeno rukovodstvo,³⁴⁶ iako ostaju nepoznati razlozi (ako ih je ikad bilo) podjele po političkoj liniji.

Još je značajnija bila potpora koju je Marić imao od Komunističke partije Francuske (KPF), najvjerojatnije zahvaljujući Kusovcu i njegovim dubokim korijenima u KPF, obavještajnom aparatu Crvene armije te Jugoslavenskom nacionalnom komitetu za pomoć republikanskoj Španjolskoj. Kusovac je bio blisko povezan s dvije ključne osobe u KPF: Andréom Heusslerom, članom Centralnog komiteta i generalnim sekretarom Međunarodnog komiteta za pomoć španjolskom narodu, i Renéom Arrachartom, članom Politbiroa KPF i vodećim francuskim sindikalistom.³⁴⁷ Arrachart je blisko surađivao s Paralelnim centrom, poznavajući Kusovca kroz njegov rad u Profinterni,³⁴⁸ a Marića kroz njegov rad u sindikatima jugoslavenskih iseljenika u Francuskoj. Puni razmjeri ovih veza ipak su ostali nepoznati, budući da je sačuvano malo korespondencije između Kusovca i KPF. Budući da je KPF zamijenila desetkovavanu Komunističku partiju Njemačke kao model u međunarodnom komunističkom pokretu, njena je potpora bila značajan faktor. KPF, ili barem jedan njen dio, smatrao je Paralelni centar legitimnim rukovodstvom KPJ, što je vjerojatno značilo da su ih podržavali u Kominterni te poticali jugoslavenske iseljenike da prihvate Marića i Kusovca kao partijske vođe.³⁴⁹

Uz sve navedeno, Marić i Kusovac bili su povezani i s osobom koja je značajno zasjenjivala Heusslera i Arracharta po važnosti. To je bio Maurice Tréand, član Centralnog komiteta i šef Kadrovskog odsjeka KPF, šef partijskih ilegalnih operacija i operativac Izvršnog komiteta Kominterne u Zapadnoj Europi.³⁵⁰ Na sastanku u siječnju 1938. godine, Tréand je eksplicitno rekao Mariću, Kusovcu i Titu da KPF smatra

³⁴⁵ AJ, 507 CK KPJ, Radivoj Uvalić, „Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije,” 15. listopada 1944, 2.

³⁴⁶ RGASPI, 495-277-204, Куюнджич Любомир, „Центральному комитету КП Франции,” 2. lipnja 1939, 1-4.

³⁴⁷ AJ, 507 CK KPJ – France, I/29, Kristina Kusovac, „Centralnom komitetu KP Jugoslavije,” 1.

³⁴⁸ Marić je čak tvrdio da su Arrachart i Kusovac bliski prijatelji. AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem,” 56.

³⁴⁹ AJ, 507 CK KPJ, 1944/583, „Izjava dr. Radivoja Uvalića Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije,” 2.

³⁵⁰ Banac (ur.), *The Diary of Georgi Dimitrov*, 109.

da rukovodstvo KPJ ne postoji sve dok Kominterna ne razjasni situaciju.³⁵¹ Tréand je ostao u kontaktu s Paralelnim centrom, pružajući im pomoć barem do kraja 1939. godine. Sličnu su ulogu imali bugarski komunisti u Moskvi, čija je potpora Paralelnom centru u IKKI puno bolje dokumentirana od francuske. Glavni zagovornik alternativnog partijskog rukovodstva u IKKI bio je Dimitrovljev suradnik Anton Ivanov-Bogdanov, o čijoj će ulozi više govora biti u sljedećem poglavlju.

Osim KPF, važna potpora dolazila je od Mustafe Golubića, koji je radio u Direktoratu obavještajne službe Crvene armije. Kusovčev prijatelj od sredine 1920-ih, Golubić je bio jedna od brojnih intrigantrih figura u jugoslavenskom komunističkom pokretu i meta brojnih glasina. Prijе Prvog svjetskog rata bio je nacionalni revolucionar u Bosni i član Crne ruke, upletene u ubojstvo Franje Ferdinanda 1914. godine. U Prvom svjetskom ratu borio se u srpskoj vojsci te je zatvoren nakon što je kralj 1917. godine slomio Crnu ruku. Nakon rata priključio se komunistima i vrlo brzo dospio u sovjetske obavještajne strukture. Postoje brojne teorije o njegovom obavještajnom radu, od kojih većina graniči s teorijama zavjere.³⁵² Sigurno jest da je Golubić bio duboko upleten u zbivanja u KPJ tijekom 1937. i 1938. godine te da je podržavao Paralelni centar. Golubić je s Kusovcem bio u kontaktu najranije od listopada 1937. godine, informirajući Kusovca o percipiranoj nelegitimnosti Privremenog rukovodstva u Kominterni.³⁵³ Golubić je davao obavještajne informacije i savjete koje daljnje korake poduzeti kako bi Paralelni centar preuzeo vodstvo u KPJ. Osim vlastite mreže sovjetskih obavještajnih operativaca, Golubić je uspostavio kontakte i s jugoslavenskim studentima u Parizu.³⁵⁴ Kusovac je bio blizak i Ivanu Srebrenjaku-Antonovu, Hrvatu, sovjetskom obavještajnom operativcu koji je vodio obavještajni centar Crvene armije u Zagrebu tijekom Drugog svjetskog rata prije no što su ga 1942. ubili ustaše.³⁵⁵ Prema Kopiniču, Srebrenjak je bio taj koji je pripremao izvještaje protiv Tita za Kadrovski odsjek.³⁵⁶ Svi navedeni pojedinci su zasigurno radili za Paralelni centar, iako puni opseg njihovih aktivnosti ostaje nepoznat.

U isto vrijeme, jednako važan sakupljač informacija o KPJ sjedio je u Moskvi. Za razliku od Privremenog rukovodstva i Paralelnog centra, čije je molbe i žalbe Sekretarijat za balkanske poslove i dalje ignorirao, on je uživao nepodijeljenu pažnju i povjerenje Wilhelma Piecka u razdoblju između srpnja 1937. i veljače 1938. godine.

351 AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem,” 47.

352 Dva stara, ali iznimno vrijedna izvjeta o ovoj temi su Slavko Odić i Slavko Komarica, *Partizanska obaveštajna služba*, sv. 3 (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1988), 55-59 i 63-70, i Ubavka Vujošević, „Prilozi za biografiju Mustafe Golubića: (nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne),” *Istorija 20. veka*, 1-2/1993: 217-230.

353 AJ, 507 CK KPJ – Francuska, I/9, Pismo Labuda Kusovca Hudomalju, 29. svibnja 1939, 1.

354 AJ, 507 CK KPJ, 1944/583, „Izjava dr. Radivoja Uvalića,” 2-3. Partija je kasnije sve proglašila sumnjivima, a jedan od njih, Čeda Kruševac, strijeljan je 1942. kao „trockist.”

355 Banac, *With Stalin against Tito*, 67.

356 Cenčić, *Enigma Kopinič*, sv. 1, 86.

Riječ je o Kamilu Horvatinu, zadnjem preostalom predstavniku KPJ u Kominterni, koji je od Gorkićevog najgorljivijeg sljedbenika postao njegov najoštriji kritičar. Prema dostupnim izvorima, Horvatin nikad nije formirao frakciju u punom smislu, ali je bio onaj član partije kojeg je nakon pada Gorkića Kominterne slušala, izdvojen kao jedini bivši frakcionaš u Moskvi koji je viđen kao potencijalni član novog rukovodstva. Zbog toga, njegov slučaj zaslužuje posebno razmatranje.

Moskovski kandidat

Kamilo Horvatin bio je veteran revolucionarnog pokreta. Već u srednjoj školi uključio se u rad tajne revolucionarne južnoslavenske organizacije, koju je kasnije opisao kao „pola nacionalno revolucionarnu, a pola anarchističku.“³⁵⁷ Kroz tu skupinu sprijateljio se s budućim velikanim hrvatske književnosti Miroslavom Krležom i Augustom Cesarcem te mladim novinarom Đurom Cvijićem.³⁵⁸ Sva četvorica su nakon Prvog svjetskog rata postali komunisti. Horvatin je 1912. godine osuđen na dvije godine zatvora zbog pokušaja ubojstva hrvatskog bana Slavka Cuvaja. Veći dio rata proveo je u zatvoru ili nastojeći izbjegći novačenje. Prema vlastitom iskazu, upravo ga je rat radikalizirao i pretvorio u marksista.³⁵⁹ Postao je jedan od osnivača Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine, a 1920. izabran je u zagrebačko gradsko vijeće, u kojem su komunisti imali većinu prije no što je nastupila državna represija.

Nakon zabrane KPJ u prosincu 1920. godine, Horvatin se okrenuo ilegalnom djelovanju. Prema viđenju bivših nacionalnih revolucionara koji su postali komunisti, „ideju mesijanske države Južnih Slavena izdala je buržoazija“,³⁶⁰ zbog čega su se prvo okrenuli komunizmu, a potom i lijevoj frakciji unutar KPJ. Horvatin, kao etnički Hrvat, nije bio iznimka. Dijelio je nepovjerenje ljevice prema centraliziranoj Jugoslaviji, vjerujući da je federacija rješenje. Međutim, do 1936. godine smatrao je nužnim istaknuti da je još 1928. godine prestao sa svim frakcionaškim aktivnostima, te da čak niti prije toga nije nikad javno govorio protiv odluka Kominterne.³⁶¹

357 AJ, 790/13 Jugoslaveni na radu i školovanju u SSSR-u, H/10, „Autobiografija Petrovskog Borisa Nikolajevića, 7. februar 1936.“ 1. Ovo potpoglavlje je skraćena verzija članka objavljenog u *Historijskom zborniku* 2019. godine. Za detaljniji pregled Horvatinove posljednje godine života, vidi Stefan Gužvica, „Kamilo Horvatin: Zaboravljeni kandidat za generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije,“ *Historijski zbornik* LXXII (1/2019), 139-164.

358 Ivan Očak, s.v. „Horvatin, Kamilo,“ *Krležijana Online*. (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993). <http://krležijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1598> (posjet 7.12.2017.).

359 AJ, 790/13, H/10, *Autobiografija*, 1.

360 Banac, *With Stalin against Tito*, 47.

361 AJ, 790/13, H/10, *Autobiografija*, 2.

Kao i brojni drugi Jugoslaveni, Horvatin je 1929. godine bio prisiljen emigrirati zbog uvođenja diktature. U SSSR je stigao 1930. godine, uzimajući ime Boris Nikolajević Petrovski. Iste je godine postao član SKP(b)-a. Idućih šest godina radio je kao suradnik Međunarodnog agrarnog instituta, a 1934. godine postao je član Centralnog komiteta KPJ. Nakon sastanka u Moskvi 1936. godine ostao je partijski predstavnik u Kominterni te je smatrana bliskim Gorkiču. Krajem proljeća 1937. godine, kad je čistka Kominterne uzela zamah, Horvatin je još uvijek radio u Kominterni te je, mimo Gorkičeva znanja, postao njegov najveći neprijatelj unutar KPJ. Do kolovoza 1937. godine Horvatin je u očima IKKI bio najugledniji jugoslavenski komunist. Preostalo mu je samo osam mjeseci života.

Horvatinova aktivnost kao glavnog denuncijanta drugova iz KPJ bila je uglavnom nepoznata historiografiji sve do otkrića njegovih dokumenata u fondu Kominterne u RGASPI. Jedinu postojeću Horvatinovu biografiju objavio je njegov sudrug Marko Zovko 1980. godine,³⁶² no ona ne spominje Horvatinovu ulogu u čistkama KPJ. Jedini autor koji je uočio Horvatinovu važnu ulogu je ruski povjesničar Nikita Bondarev.³⁶³ Dostupni izvještaji ukazuju da je Horvatin imao naviku reinterpretirati određene dobro poznate događaje iz partijske povijesti i izvrnuti ih kako bi dokazali navodnu izdaju određenih pojedinaca protiv partije. Takva retroaktivna osuda primjer je retrospektivne legitimacije korištene u Staljinovima suđenjima, koju je opisao Maurice Merleau-Ponty: jednom kad je prevladala „ispravna“ partijska linija (a njenu je ispravnost određivao sam čin pobjede), oni koji su bili protiv te linije su odjednom bili izdajice, budući da su svojim neslaganjem aktivno potkopavali ispravan put partije.³⁶⁴ Polazeći od tih načela, Horvatin je načinio opasan presedan unutar KPJ. Postao je prva osoba koja je sugerirala da masovna uhićenja komunista u Jugoslaviji nisu samo posljedica mana u konspirativnom radu, već posljedica toga što se provokatore tražilo „samo u najnižim organima partije“³⁶⁵ Time je otvorena Pandorina kutija optužbi, u vrijeme kad je Kominterna komuniste opozicionare promatrala kao skrivene neprijatelje.

Horvatinova boljševička budnost daleko je nadilazila onu Ive Marića i drugih kandidata za rukovodstvo. Za razliku od drugova u Parizu, Horvatin je bio dio

362 Marko Zovko, *Kamilo Horvatin: nestao u staljinskim čistkama* (Zagreb: Spektar, 1980). Ironija je da Horvatinovi izvještaji izdvajaju Zovku kao jednog od gorkičevaca i potencijalnog provokatora unutar KPJ. RGASPI, 495-11-335, Izvještaj Petrowskog, 5. kolovoza 1937, 11-12.

363 U recentnom članku o moskovskim godinama jugoslavenskog komunista Sime Markovića, koji je također smaknut za vrijeme Velike čistke, Bondarev je otkrio Horvatinovo svjedočenje na osam stranica, u kojem je Markovića nazvao „Trockim u KPJ“, što je bilo osnova Markovićeva uhićenja. Bondarev, „Sima Marković – moskovske godine (1935–1938)“, 54-55.

364 Merleau-Ponty, *Humanism and Terror*, 42-43. Primjerice, ranija potpora (već izbačenih) Kuna i Waleckog Gorkiču upućivala je na sumnju u Gorkičevu izdaju. RGASPI, 495-11- 335, Izvještaj Petrowskog, 5. kolovoza 1937, 7.

365 RGASPI, 495-11-335, Izvještaj Petrowskog, 5. kolovoza 1937, 3.

iseljeničke zajednice u SSSR-u, gdje su se pojedinci konstantno međusobno optuživali, te je postao žrtva zatrovane atmosfere društva u kojem je živio. Za njega je, kao i za druge jugoslavenske komuniste u Moskvi, bilo kakva ranija povezanost s partijskom opozicijom, lijevom ili desnom, odjednom postala antipartijska izdaja, ekvivalentna trockizmu. To je bilo tim gore što trockisti više nisu smatrani kontrarevolucionarnom strujom međunarodnog komunističkog pokreta, već skupinom izdajica i kriminalaca koji su potajno radili za kapitalističke sile.³⁶⁶ Horvatin je istaknuo da su, osim što su pomagali Trockomu, lijeva i desna opozicija u potpunosti služili interesima Gorkića, jer su mu frakcionaši omogućili da samog sebe predstavi kao „centar“ i time ojača vlastitu poziciju.³⁶⁷ Takav je stav bio u skladu sa staljinističkom prepostavkom da je granica između političkog neslaganja i objektivne izdaje gotovo nepostojeća „u periodu revolucionarnih napetosti ili vanjske prijetnje.“³⁶⁸ Osjećaj vanjske prijetnje u Sovjetskom Savezu 1937. godine, s usponom fašizma i očitom indiferentnošću (ili čak naklonjenošću) kapitalističkih sila prema fašizmu, bio je akutan. Komunisti u i izvan Sovjetskog Saveza to su razumjeli. Horvatin je u svojim izvještajima naglašavao svoju budnost i odanost partijskoj liniji, istovremeno prikladno ignorirajući svoju ljevičarsku prošlost. Istiće kako su njegov rad opstruirali komunisti koji su zahvaćeni čistkama, time potvrđujući vlastite zasluge. Čak i onda kad priznaje da je i sam počinio greške, one su bile samo posljedica utjecaja izdajica.³⁶⁹ Prema tome, iako je Horvatin u potpunosti internalizirao boljševički etos budnosti, samokritika, kao jednako važan dio karaktera komunista, kod njega je odsutna.

Neovisno o tome, za ovu su knjigu od Horvatinove budnosti u Moskvi puno važniji njegova politička platforma i mišljenje o iseljenicima u Parizu. Za IKKI, Horvatin je bio primarni i, prema Piecku, najobjektivniji izvor informacija, budući da je Pieck osobno od Horvatina zatražio izvještaj o Jugoslaviji za specijalnu komisiju IKKI.³⁷⁰ Osim Piecka, Horvatin je bio u kontaktu s Trajčom Kostovim i Georgijem Damjanovim.³⁷¹ Horvatin, naravno, nije bio jedini koji je pisao šefu Kadrovskog odsjeka, ali

366 Gorkić ovo nije shvaćao, što je Horvatin onda eksplicitno kritizirao: Horvatin ističe da su partijske novine pod Gorkićevim vodstvom polemizirale s trockistima, umjesto da su ih samo razotkrivale kao izdajnike i ubojice. RGASPI, 495-11-357, Б.Н.Петровский, „О задачах борьбы с троцкизмом в Югославии“, 17. listopada 1937, 2.

367 RGASPI, 495-11-357, Б.Н.Петровский, „О задачах борьбы с троцкизмом в Югославии“, 17. listopada 1937, 8.

368 Merleau-Ponty, *Humanism and Terror*, 34.

369 RGASPI, 495-11-335, 1 Izvještaj Petrowskog, 5. kolovoza 1937, 7, 11.

370 RGASPI, 495-20-647, Wilhelm Pieck, „An die Genossen Manuilski und Kolarow“, 28. siječnja 1938.

371 RGASPI, 495-11-335, B.N. Petrowski, „Ueber die Belgrader Sache aus dem Jahre 1935“, 14. kolovoza 1937, 1; 495-11-343, B.N. Petrowski, „Ueber Gorkics Verhältnis zu den Frauen“, 5. kolovoza 1937.

je bio jedini koji je bio u kontaktu s ostalim članovima specijalne komisije. Jedan od njegovih izvještaja upućuje na to da je informacija o postojanju te komisije bila državna tajna te da je on bio jedini Jugoslaven koji je za nju trebao znati.³⁷² Usto, njegovi su izvještaji bili preskriptivni, jasno iznoseći politike koje bi KPJ trebala provesti ukoliko preživi krizu u kojoj se nalazi. Jedini koji je u Moskvi pisao slične izvještaje bio je Stjepan Cvijić. Međutim, on je napisao samo jedan kratak izvještaj prije no što se morao suočiti s provalom optužbi protiv sebe. Horvatinovi izvještaji, s druge strane, jasno ukazuju da je bio kandidat za novog generalnog sekretara. Najkonkretnija potvrda te teze je njegov izvještaj o političkoj situaciji u Jugoslaviji i KPJ, podnesen 8. siječnja 1938. godine.³⁷³ Izvještaj je vjerojatno bio namijenjen samoj specijalnoj komisiji, koja je trebala razmatrati situaciju u KPJ. Jedini koji je kasnije pisao takve izvještaje bio je Tito. Izvještaji koje je Tito pisao u jesen 1938. godine imaju isti format kao i Horvatinovi pola godine ranije.³⁷⁴ Gorkić je također pisao slične izvještaje dok je bio generalni sekretar. Sve to pokazuje da, za Wilhelma Piecka, Horvatin nije bio samo ključni izvor informacija za specijalnu komisiju, nego i kandidat za budućeg vođu partije.

Ostaje nejasno koje je kanale Horvatin koristio za prikupljanje informacija, ali poznato je da je post-gorkićevsko Privremeno rukovodstvo promatrao u izrazito negativnom svjetlu. Neke od informacija koje je podnio u izvještajima bile su evidentno netočne, poput tvrdnje da je Čolaković nova „središnja figura“ u rukovodstvu.³⁷⁵ Njegov opis Čolakovića svakako je najoštriji; Horvatin ga je direktno optužio za trockizam. Međutim, ni ostatak Privremenog rukovodstva nije prikazan u puno boljem svjetlu. Pritom je posebno zanimljiv njegov dojam o Titu. Horvatin nije bio svjestan Titove pozicije te ga je promatrao samo kao trećerangiranu osobu u Privremenom rukovodstvu. Istaknuo je da je Tito uspio ispraviti nekoliko Gorkićevih pogrešaka, ali je istovremeno izrazio brojne sumnje o njemu. Tito je, prema Horvatinu, aktivno prikrivao Gorkićeve pogreške, održavao bliske veze s Waleckim i nije uspio ponuditi adekvatno objašnjenje za svoje kretanje u Sibiru tijekom građanskog rata u Rusiji, čime je Horvatin sugerirao da je Tito možda bio povezan s antikomunistič-

372 RGASPI, 495-277-198, Б.Н. Петровский, „В Отдел кадров - т. Белову“, 26. siječnja 1938. Iako Horvatin spominje da su se i drugi pojedinci obraćali članovima specijalne komisije, čini se da nisu trebali znati za njen rad, naročito što su neki već bili izbačeni iz partie.

373 RGASPI, 495-11-361, Б. Н. Петровский, „Основные данные о пролетариате в Югославии, его положении и борьбе“, 8. siječnja 1938.

374 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 62-152.

375 RGASPI, 495-11-343, Izvještaj Petrowskog, 2. listopada 1937, 1. Ova se informacija vjerojatno bazirala na izvještaju Karla Hudomalja, koji je tvrdio da mu je Gorkić prije odlaska u Moskvu rekao da, ako ga uhite, Čolaković treba preuzeti položaj sekretara, a Žujović organizacijskog sekretara. RGASPI, 495-11-343, „Erklärung Oskar fur PB über Gespräch Oskars mit Som (Gorkic).“ Nije do kraja razjašnjeno upućuje li to na suradnju Hudomalja i Horvatina, međutim, malo je vjerojatno, budući da je ovaj izvještaj bio lako dostupan partijskom predstavniku u Kominterni, a da je Hudomalj bio na drugom kraju kontinenta.

kim snagama Aleksandra Kolčaka. Titova je prošlost u potpunosti reinterpretirana kroz prizmu njegove potencijalne izdajničke sadašnjosti, i to ne samo kroz njegovu povezanost s Gorkićem. Horvatin zaključuje da se „ne može imati nikakvog političkog povjerenja u preostali dio postojećeg rukovodstva.“³⁷⁶

Ovaj negativan prikaz iseljenika u Parizu intenziviran je u kasnijim izvještajima, kako je Horvatin dobivao nove informacije o situaciji u Francuskoj. Međutim, važno je istaknuti da Horvatin nije radio razliku između Privremenog rukovodstva i Paralelnog centra, što ide u prilog hipotezi da je radio sam: da je bio blizak ijednoj skupini, one bi bile svjesne njegovog rada te bi tražile njegovu potporu u Kominterni. Do siječnja 1938. godine Horvatin je izvjestio o nastavku Gorkićevih negativnih likvidacionističkih praksi.³⁷⁷ Neke od odluka Kominterne, poput naredbe da Tito isključi Čolakovića i Žujovića iz svih partijskih aktivnosti, upućuju na zaključak da su Horvatinovi izvještaji imali značajan praktičan utjecaj, iako je nejasno jesu li upravo njegove informacije imale krucijalnu ulogu u pokušaju udaljavanja ljudi iz Gorkićevog rukovodstva. Ipak, jasno je da je do tog trenutka Horvatin bio ozbiljan kandidat za generalnog sekretara.

Horvatinovu budnost, za razliku od Marićeve i Kusovčeve, pratili su konkretni jedlozi. Glavno su mjesto zauzimale mjere za suzbijanje trockizma,³⁷⁸ iako to nije bio jedini Horvatinov fokus. U listopadu 1937. godine napisao je izvještaj o pojedincima koje je smatrao dostojnima preuzeti rukovodstvo partije. Svi osim Edvarda Kardelja bili su sindikalisti porijekлом iz radničke klase, svi su živjeli u Jugoslaviji, i svi su, općenito govoreći, dvadesetih bili na ljevici komunističkog pokreta.³⁷⁹ Već je to bio jasan znak Horvatinovih političkih preferencija. Njegovo otvoreno favoriziranje ljevice je zapanjujuće, budući da je bio jedini pretendent koji se nije ni pokušavao predstaviti kao kompromisna ličnost koja oko sebe okuplja različite frakcije. Iako su i Titu i Mariću prioritet bili njima bliski ljudi, barem su pokušali u prijedloge za rukovodstvo uključiti poznate članove drugih frakcija. Horvatinovo namjerno isključivanje komunista iz Pariza još jednom pokazuje njegovu nepovezanost s unutarnjim nesuglasicama, budući da nije pokazivao preferencije ni prema Privremenom rukovodstvu, ni prema Paralelnom centru. Horvatin nikada nije samog sebe otvoreno nominirao za bilo koju poziciju u novom rukovodstvu; takva praksa nije bila uobičajena, a i najvjerojatnije je

376 RGASPI, 495-11- 343, Izještaj Petrowskog, 2. listopada 1937, 1-2.

377 RGASPI, 495-11- 343, Izještaj Petrowskog, 2. siječnja 1938, 2-3.

378 RGASPI, 495-11-357, Б.Н.Петровский, „О задачах борьбы с троцкизмом в Югославии“, 17. listopada 1937, 25-26.

379 Njegovo bi se rukovodstvo sastojalo od starih srpskih ljevičara Pavla Pavlovića i Nikole Grulovića, iskusnih zagrebačkih vođa sindikata Josipa Kraša i Miroslava Pintara, člana Gorkićevog Politbiroa Franca Leskošeka, Kardelja i vođe dalmatinske partijske organizacije Vicka Jelaske. RGASPI, 495-11-343, Izještaj Petrowskog, 2. listopada 1937, 3. Nitko od navedenih naizgled nije znao za Horvatinov plan.

očekivao da će ionako dobiti mandat od Kominterne. Preporučio je da pojedinci koje je izabrao za svoje rukovodstvo oputuju u Pariz i održe sastanak na kojem bi se osiguralo da će partija zauzeti ispravnu političku liniju. Dalje je istaknuo da bi bilo dobro na taj sastanak poslati i po jednog jugoslavenskog i bugarskog druga iz Moskve, „koji imaju povjerenje Sekretarijata IKKI.“³⁸⁰ To je bila prešutna samonominacija, budući da je u to vrijeme Horvatin bio jedini jugoslavenski komunist u Moskvi koji je bio u kontaktu sa Sekretarijatom IKKI. Na kraju nije poslan u Pariz, bilo zbog nedostatka povjerenja Kominterne u njega, bilo zbog zbumjenosti same Kominterne oko situacije.

Kao što pokazuju njegove kadrovske preferencije, i Horvatin je bio na partijskoj ljestvici te je njegov primarni fokus bio povratak rukovodstva u Jugoslaviju. Smatrao je da „linija“ pariškog rukovodstva „neprestano oscilira između sektaštva i najgoreg oportunizma.“³⁸¹ Novoosnovanu Komunističku partiju Hrvatske smatrao je previše nacionalističkom, budući da je još uvijek podržavala jedinstvo Jugoslavije pod uvjetom autonomije Hrvatske. Nadalje, Horvatin je otvoreno kritizirao Tita zbog njegovih pokušaja ujedinjenja komunističkih i reformističkih sindikata kako bi se formirala jedinstvena radnička partija, što je Horvatin smatrao promašajem zbog otpora socijaldemokrata. Zbog toga je Horvatin inzistirao da komunisti „ne mogu i neće“ sudjelovati u predstojećem kongresu sindikata u travnju 1938. godine.³⁸² Horvatinu se nije svidao ni Titov rad u legalnoj Stranci radnog naroda (SRN), jer je video znake otvorenog neslaganja između legalnih i ilegalnih partijskih struktura. Horvatin je tvrdio da SRN organizira paralelne sastanke na kojima kritizira Centralni komitet i KPJ, umjesto da se priklanja partijskoj liniji.³⁸³ Dostupni primarni izvori potvrđuju Horvatinove tvrdnje o glavnim problemima u partiji. Međutim, na kraju je Tito sam riješio sve probleme tijekom 1938. godine. Jedina razlika među predloženim rješenjima bila je ta da je Tito, za razliku od Horvatina, inzistirao na sudjelovanju komunista na kongresu sindikata unatoč protivljenju socijaldemokrata, te potom uspješno suzbio njihov utjecaj i okrenuo sindikate u lijevo.³⁸⁴

U siječnju 1938. godine Izvršni komitet Kominterne napokon je odlučio raspraviti jugoslavensko pitanje. Nova je godina donijela poboljšanje situacije u KPJ. IKKI je formirao novu specijalnu komisiju, koju su činili Pieck, Manuilski i Dimitrovlev bliski saveznik Vasil Kolarov, koja je trebala „ispitati situaciju u KPJ, provjeriti postojeće kadrive, i pripremiti konkretna rješenja za vraćanje rukovodstva i rada partije u zemlju.“³⁸⁵

380 RGASPI, 495-11- 343, Izvještaj Petrowskog, 2. listopada 1937, 2-3.

381 RGASPI, 495-11- 343, Izvještaj Petrowskog, 2. siječnja 1938, 3.

382 RGASPI, 495-11- 343, Izvještaj Petrowskog, 2. siječnja 1938, 1-3.

383 RGASPI, 495-11- 343, Izvještaj Petrowskog, 2. siječnja 1938, 3.

384 Detaljnije o ovim problemima i Titovim rješenjima u narednom poglavljtu, posebno dijelu „Drugovci u Parizu“ i „Likvidacionizam i hrvatsko pitanje.“

385 RGASPI, 495-18-1232, „Protokoll (A) Nr. 232 des Sekretariats des EKKI, zusammengestellt auf Grund fliegenden Abstimmung unter den Mitgliedern des Sekretariats des EKKI vom 3.I.1937.“

Jugoslavenska historiografija i svjedoci vremena najčešće su tvrdili da je Kominterna bila na rubu da raspusti KPJ,³⁸⁶ što je dodatno učvršćivalo Titov legitimitet kao spasitelja partije. Međutim, izvori pokazuju da, čak i ako je Kominterna ranije razmatrala raspuštanje KPJ, njena primarna briga već u siječnju 1938. godine bila je kako uspostaviti stabilno partijsko rukovodstvo. Pritom je posebno važna bila kvalitativna promjena članova specijalne komisije. Situaciju u KPJ više nisu istraživali Moskvin i Bjelov, čiji je zadatak bio otkriti navodne špijune unutar Kominterne i pomoći NKVD-u u njihovom uhićenju. Osim Piecka, komisija je sada uključivala Manuilskog kao sovjetskog predstavnika u Kominterni, i Kolarova, veterana Kominterne i nekadašnjeg šefa Balkanskog sekretarijata. Sva su trojica odlično poznavala jugoslavenski kontekst. Sastav nove komisije i citirani dokument IKKI pokazuju da Kominterna KPJ više nije smatrala potencijalno kriminalnom bandom koju treba istražiti, već organizacijom za čije je probleme moguće pronaći političko rješenje. To pomaže u djelomičnom rješavanju dileme jugoslavenske historiografije: ako je nakon Gorkićevog uhićenja i postojao prijedlog da se KPJ raspusti (za što ne postoje konkretni dokazi, ali nije nemoguće), ta je ideja definitivno napuštena do siječnja 1938. godine.

Horvatinova je uloga u novoj komisiji bila još značajnija nego ranije. Kako je istaknuto, Horvatin je napisao niz izuzetno preskriptivnih izvještaja o partiji i Jugoslaviji, sve na osobnu molbu Piecka, predsjednika nove komisije.³⁸⁷ Komisija se na svojim sastancima tijekom siječnja 1938. godine oslanjala primarno na Horvatinove izvještaje, koji u najvećoj mjeri ponavljaju njegove ranije političke prijedloge. Prema jednom izvještaju, neposredni partijski zadaci su: obnova jedinstva partije, pojačanje budnosti, izbacivanje preostalih *gorkićevaca* te dovođenje starijih, iskusnijih partijskih članova u rukovodstvo, pod uvjetom da nisu sudjelovali u ranijim frakcijskim borbama.³⁸⁸ Horvatin je ispravno identificirao Gorkićeve postupke kao likvidacionističke i osudio njegovo otezanje u vraćanju rukovodstva u Jugoslaviju,³⁸⁹ ali je pogrešno smatrao Tita Gorkićevim direktnim političkim nasljednikom. Nadalje, izrazio je zabrinutost da se KPJ u Jugoslaviji raspada na nacionalne sekcije, pri čemu svaka sekcija provodi politiku neovisno jedna o drugoj i partijskom centru.³⁹⁰ Važnost koju Horvatin u izvještajima pridaje kadrovima u Sovjetskom Savezu (među kojima nesumnjivo dobro kotira) može se interpretirati kao još jedna prešutna sa-monominacija. Njegov ključni prijedlog, formiranje novog partijskog rukovodstva

386 Vidi, primjerice, Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 94, ili Goldstein, *Tito*, 150.

387 RGASPI, 495-20-647, Wilhelm Pieck, „An die Genossen Manuilski und Kolarow,” 28. siječnja 1938.

388 RGASPI, 495-20-647, „Основные выводы,” 15. siječnja 1938.

389 RGASPI, 495-20-647, „Состояние и работа партии и ее руководства,” 28. siječnja 1938, 12.

390 RGASPI, 495-20-647, „Состояние и работа партии и ее руководства,” 28. siječnja 1938, 8.

u Jugoslaviji i njegova službena potvrda na partijskom kongresu,³⁹¹ Kominterna je zasigurno ozbiljno shvatila, što je kasnije uvjetovalo Titov mandat upravo na tim načelima.

Općenito govoreći, Horvatin je ispravno identificirao probleme unutar partije, osim uvjerenja da su masovna uhićenja komunista bila posljedica policijske infiltracije u najviše razine partije. Još je zanimljivije to da su njegovi prijedlozi za popravljanje stanja u partiji bili gotovo identični onima koje je kasnije iznio Tito. Jesu li te sličnosti bile slučajne? Je li Tito iskoristio neke od svojih neformalnih veza i dobio uvid u Horvatinove dokumente i potom „kopirao“ njegove prijedloge? To je malo vjerojatno, jer bi Tito u tom slučaju znao i za Horvatinove denuncijacije protiv njega samog. U tom slučaju Horvatin ne bi bio rehabilitiran u Jugoslaviji, već bi ga snašao isti zaborav kao i Petka Miletića, za kojeg je Tito znao da mu je neprijatelj, zbog čega ga nikad nije rehabilitirao. Najizglednije objašnjenje jest da je riječ o ideološkoj sličnosti dvojice drugova koji su i znatno ranije bili na istim stranama u unutarpartijskim sukobima. Istovremeno, obojica su imali sofisticiranije razumijevanje uputa Kominterne o Nacionalnoj fronti od Gorkića, koji je vrlo često pogrešno provodio dobivene instrukcije.

Naravno, ono što je istinski zanimljivo o ovoj dvojici ljudi identičnih politika jest to da je Horvatin uhićen i strijeljan, dok je Tito postao generalni sekretar KPJ i vodio ju narednih četrdeset godina. Takva radikalna razlika pojedinačnih sudbina pokazuje da ispravno tumačenje očekivanja Kominterne nije samo po sebi bilo dovoljno za preživljavanje Velike čistke. To ne znači da Horvatin naprosto nije imao sreće ili da je bio žrtva naizgled iracionalnog terora. Između Tita i Horvatina postojale su ključne razlike. Činjenica da nije bio intelektualac te da je ostao izvan intriga među iseljenicima za vrijeme svog relativno kratkog boravka u Moskvi pomogla je Titu da izbjegne uhićenje. Pored toga, on se vratio u Moskvu u jesen 1938. godine, kada je val uhićenja konačno počeo jenjavati. Uglavnom nesvesni postupaka onog drugog, sve nesuglasice između Tita i Horvatina početkom 1938. godine bile su posljedica Horvatinove pretjerane budnosti, nedostatka komunikacije i Titovog (razumljivog) okljevanja da odlučnije djeluje krajem 1937. godine. Da je preživio, Horvatin je mogao imati istaknutu ulogu u Titovoj novoj partiji.

Nažalost, Horvatin nije doživio konstituiranje novog partijskog rukovodstva. NKVD ga je uhitio usred rada za specijalnu komisiju IKKI. Kao istaknuti član iseljeničke zajednice, nije bio imun na klevete. Prvo je krajem 1936. godine optužen za trockizam,³⁹² a pozicija mu se pogoršala krajem studenog 1937. godine, kad je njegova supruga Jovanka izbačena iz partije.³⁹³ Međutim, za razliku od Gorkića,

³⁹¹ RGASPI, 495-20-647, „Основные выводы“, 15. сiječња 1938, 1.

³⁹² RGASPI, 495-277-206 (I), И.П. Мартынович, „В отдел кадров Исполкома Коминтерна“, 3. listopada 1936.

³⁹³ RGASPI, 495-11-343, С.А. Грабер, „В секретариат ЕККИ, в президиум ИКК“, 25. prosinca 1937.

Horvatin je postao žrtvom zbog čistke unutar same KPJ, a ne zbog navodne izdaje svoje supruge. Izvještaj Janka Jovanovića, napisan nedugo nakon Horvatinova uhićenja, ističe da je Horvatin uhićen upravo zbog svojih bliskih veza s Gorkićem. Taj izvještaj rasvjetljava drugi veliki val uhićenja istaknutih jugoslavenskih komunista 7. veljače 1938. godine. Tog su dana uhićeni Horvatinov školski prijatelj Đuro Cvijić, bivši partijski sekretari Antun Mavrak i Filip Filipović, makedonski komunist Nikola Orovčanac-Sandanski, sindikalna organizatorica Barica Debeljak, slovenski revolucionar Franc Čepelnik i beogradski partijski radnik Đorđe Ilić-Sundatov.³⁹⁴ Svi su bili bivši pripadnici lijeve frakcije, i svi osim Barice Debeljak su ili strijeljani ili su umrli u zatvoru. Horvatinovo uhićenje i uhićenje ostalih drugova bilo je direktna posljedica ispitivanja Gorkića i Fleischera. Nije poznato je li ga Pieck ili netko drugi blizak Horvatinu pokušao spasiti. Horvatin je smaknut 15. ožujka 1938. godine kao pripadnik „kontrarevolucionarne trockističke organizacije.“ Spis o Horvatinu koji je stigao Staljinu na stol završavao je jednostavnom opaskom: „razotkriven svjedočenjima GORKICHA M.I., i FLEISCHERA.“³⁹⁵ Budući da su ga „razotkrili“ ljudi koje je on sam „razotkrio“ pola godine ranije, time je zatvoren prvi krug optužbi među moskovskim komunistima.

Vahabiti

Na određen način, brutalnost borbe u kaznionici u Srijemsкој Mitrovici nadilazila je brutalnost borbe u Moskvi, budući da su komunisti u Mitrovici doslovno bili jedni drugima i sudac i porota (a gotovo i krvnici). Kaznionički komitet, kojim je dominirao veteran komunist Petko Miletić, oslanjao se na kult ličnosti i ultra-ljevičarsku politiku. Zbog toga su prozvani vahabitima, prema pripadnicima islamističkog fundamentalističkog pokreta iz 18. stoljeća.³⁹⁶ Ukoliko bismo tražili sličnosti unutar međunarodnog komunističkog pokreta, prikladnije bi bilo Miletića opisati kao Bélu Kuna jugoslavenske komunističke partije. Miletićevi politički pogledi, osobnost i u konačnici pad bili su vrlo slični onima slavnog mađarskog komunističkog vođe.

Jedina velika razlika između njih dvojice bilo je njihovo društveno podrijetlo. Miletić je rođen u seljačkoj obitelji u planinama Crne Gore. Napustivši dom u dobi od šesnaest godina, nakon što je dobio stipendiju za izučavanje stolarskog zanata u inozemstvu, Miletić se nastanio u mađarskom gradu Pečuhu, gdje se uključio u rad socijaldemokratske stranke. U studenom 1918. godine, prilikom boravka u

³⁹⁴ RGASPI, 495-277-198, Дреновски, „Нови моменти.“

³⁹⁵ „ПЕТРОВСКИЙ Борис Николаевич, он же ХОРВАТИН Камило“ и: „Сталинские списки“, MEMORIAL, <http://stalin.memo.ru/spravki/7-7.htm>. (posjet 25.12.2017.)

³⁹⁶ Podrijetlo imena „vahabiti“ dolazi ili od ultra-ljevičara Ognjena Price, koji je smatrao da je to izvor ponosa (Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 163), ili od njihova protivnika Moše Pijade, koji im se na taj način rugao (Banac, *With Stalin against Tito*, 66).

Budimpešti, priključio se novoosnovanoj Komunističkoj partiji Mađarske i borio u mađarskoj revoluciji 1919. godine. Nakon povratka u Jugoslaviju uhićen je zbog komunističke aktivnosti i pokušaja pokretanja oružanog ustanka. Proveo je nekoliko godina u planinama Crne Gore kao dio oružanog ustanka protiv jugoslavenske vlade prije no što je 1924. godine postignuto primirje. Ustanak je bio plod suradnje komunista i crnogorskih federalista, koji su zagovarali zaseban crnogorski etnički identitet, te je buna vođena pod sloganom „Sovjetske Crne Gore.“ Miletić se potom 1926. godine preselio u Beograd, ali je ubrzo otišao u Moskvu na studij na Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada. Njegov neizbjegjan uspon u KPJ počeo je na Četvrtom kongresu 1928. godine, kad je Kominterna tražila ljude s iskustvom u nacionalnom revolucionarnim pokretima na Balkanu. Miletić je 1929. godine, još uvijek na KUNMZ-u, potpisao kontroverzno pismo političkom sekretarijatu IKKI, tražeći da Kominterna smijeni rektoricu KUNMZ-a Mariju Frumkinu. Frumkina je, naime, bila bliska Buharinu i Gorkiću (koji je u to vrijeme bio predavač na KUNMZ-u). To je pismo zapravo bilo napad na desničare u KPJ i Kominterni. Međutim, KPJ ga je odbacilo kao frakcionaško, a studenti potpisnici, poznati kao „Grupa 41,“ uskoro su žigosani kao trockisti, jer je pismo potpisao Ante Ciliga.³⁹⁷ Pripadnost Grupi 41 progonila je Miletića u kasnijoj karijeri.

Neovisno o tome, Miletiću je dobro išlo. Do 1930. godine Kominterna ga je imenovala članom Politbiroa, gdje je blisko surađivao s Labudom Kusovcem.³⁹⁸ U rukovodstvu je ostao do 1932. godine, kad je uhićen zbog pokušaja ilegalnog prelaska mađarsko-jugoslavenske granice.³⁹⁹ Njegovo se uhićenje poklopilo s ranim znakovima napuštanja ultra-ljevih politika od strane KPJ; zbog toga su njegovi problemi s partijskim rukovodstvom nastupili gotovo odmah po njegovom uhićenju. Milovan Đilas, njegov nekadašnji sljedbenik, dao je istovremeno kritički i suošćeajni prikaz Miletića:

Bio je buntovni seljak koji nije do kraja probavio proleterski revolucionarni nauk. Njegovo političko obrazovanje u Moskvi, gdje se nije istaknuo ni na jednom polju, dodatno je učvrstilo njegov težak, nestrpljiv i buntovan duh previše pojednostavljenim dogmatizmom. Naučio je važnost intrige u političkoj borbi i time se oslobođio idealja o komunističkom pokretu. Ali ništa od toga nije ga fundamentalno promijenilo. Ostao je Crnogorac na granici između avanturizma i herojstva, tipični proizvod kulture bogate ekstremima.

³⁹⁷ Za sjećanja autora pisma, Mirka Markovića, o ovim događajima, vidi Očak, *Gorkić*, 109-111. Za cijeloviti tekst pisma i popis potpisnika, vidi Aleksej Timofejev, Goran Miloradović, Aleksandr Silkin (ur.), *Moskva – Srbija, Beograd – Rusija: dokumenta i materijali*, sv. 4 (Moskva, Beograd: Glavarhiv Moskvy, CGA Moskvy, Arhiv Srbije, 2017), 303-305.

³⁹⁸ RGASPI, 495-277-1815, Лабуд Кусовец, „Анкета,“ 29. prosinca 1932, 5.

³⁹⁹ Za detaljnju biografiju Miletića, vidi Kovačević, „Petko Miletić.“ Manje profesionalnije pisana, ali svejedno vrijedna Miletićeva biografija dostupna je u Požar, *Jugosloveni žrtve staljinских čistki*, 275-282.

Ispod njegove sumorne obrve nalazio se par tupih zelenih očiju. Ali kad bi govorio, mogao se naslutiti čovjek akcije, čovjek koji je video svijet. Unatoč pretjerano pojednostavljenoj viziji tog svijeta, imao je veliku sposobnost manevriranja i spletkarenja, posebno za najmanje detalje svakodnevnog partijskog života.⁴⁰⁰

Žestoka ga je narav učinila herojem među komunistima. Njegovo ponosno držanje na sudu i odbijanje da išta prizna policiji detaljno su opisivani u komunističkom tisku. Međutim, Miletić je zapravo prvo priznao dosta informacija policiji, a potom povukao priznanje.⁴⁰¹ Ta će ga mrlja u biografiji, nepoznata većini komunista, kasnije progoniti tijekom nastojanja da postane generalni sekretar KPJ.

U zatvoru u Srijemskoj Mitrovici Miletić je sreo Mošu Pijade, židovskog novinara i slikara i jednog od najpoznatijih jugoslavenskih političkih zatvorenika. U to je vrijeme Pijade bio blizak Andriji Hebrangu, hrvatskom komunistu koji je uz Tita imao ključnu ulogu u poticanju Kominterne da 1928. godine napiše Otvoreno pismo u kojem osuđuje frakcionaštvo. Pijade i Hebrang, koji su zagovarali odmjereniji pristup prema zatvorskim vlastima, ubrzo su došli u sukob s Miletićem, koji ih je optužio za „desničarenje“.⁴⁰² Branili su se tvrdnjom da samo ne žele dati policiji izgovor da malterira i ubija zatvorenike. Odnosi između dvije grupe nikad nisu bili dobri, ali su istinski eskalirali nakon što su vahabiti u kolovozu 1937. godine pokušali ubiti Hebranga.⁴⁰³ Ukrzo nakon toga Centralni komitet osudio je Miletića i njegovu skupinu.

Ipak, zanimljivo je da je, unatoč problemima koje je stvarao, Miletić u početku uživao povjerenje i Gorkića i Tita. Jedan od Gorkićevih posljednjih činova kao generalnog sekretara bilo je pisanje pisma s Kardeljem Miletiću u zatvor. Gorkić i Kardelj pozvali su Miletića na oprez, tražeći da ne ulazi u direktne fizičke sukobe sa zatvorskim čuvarima i dali opće naputke po pitanju Narodne fronte, implicirajući time da Miletićeva linija nije ispravna te da bi ju zbog toga mogli zlorabiti neprijatelji partije. Međutim, nije bilo otvorene konfrontacije ili posebno oštре kritike. Pismo je čak u ime Centralnog komiteta potvrdilo izbacivanja „lijevih i desnih frakcionaša“ koje je proveo Miletić.⁴⁰⁴ Pouzdanje u Kaznionički komitet nastavilo se i nakon Gorkićevog uhićenja. U svjetlu zbivanja u kolovozu 1937. godine, Tito je prvo obaviješten da je Hebrang bio taj koji je pokušao ubiti Miletića, nakon čega je Tito osobno pisao

400 Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 182.

401 Kovačević, „Petko Miletić“, 53-54.

402 Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 181.

403 Banac, *With Stalin against Tito*, 67. Vahabiti su uporno tvrdili suprotno: da su Hebrangovi sljedbenici pokušali ubiti Miletića. Jelena Kovačević, „Frakcijske borbe među članovima KPJ u Sremskom mitrovačkoj kaznioni 1937-39“, *Arhiv 1-2/2015*, 109.

404 RGASPI, 495-70-200, Čača, „18. jula 1937“. Među izbačenim komunistima bio je i partijski veteran, slovenski komunist Jakob Žorga, međutim, Tito je kasnije poništio tu odluku.

svom starom prijatelju, izražavajući nevjericu da se mogao uplesti u tako odvratan čin kao što je fizički napad na partijskog druga.⁴⁰⁵ Titov stav prema Miletiću počeо se mijenjati tek nakon Hebrangova odgovora i izvještaja Lole Ribara, koji su potvrđivali da je Hebrang, a ne Miletić, bio žrtva.

Miletićeva dominacija Kaznioničkim komitetom u Srijemskoj Mitrovici obilježena je konfrontacijskim pristupom prema vlastima.⁴⁰⁶ Iako je takav stav bio prihvatljen tijekom trećeg perioda, linija Narodne fronte zahtijevala je promjenu odnosa: komunisti su trebali biti manje militantni u zatvoru, posvećeni političkom obrazovanju i stvaranju saveznika među zatvorenim pripadnicima opozicije. Iako je ideja stvaranja savezništva s opozicionarima bila privlačna starijim i eksusnijim komunistima, poput Hebranga i Pijade, mlade ljevičare čije je političke stavove oblikovala diktatura 1929. godine daleko je više privlačila militantnost.⁴⁰⁷ Posljedica toga bila je da je Miletić bio prvak mlađih komunista. Njegova je skupina njegovala „samožrtvovanje i anitintelektualizam.“⁴⁰⁸ Nije se protivio obrazovanju u zatvoru, ali se njegova vizija obrazovanja svodila na učenje kako se boriti. Miletićev stav prema nacionalnom pitanju bio je jednakano anakronistički: još uvijek je zagovarao stare pozicije o potrebi razbijanja Jugoslavije.⁴⁰⁹

Još davno prije sukoba s Privremenim rukovodstvom, Kaznionički komitet uspostavljao je direktne veze s nekoliko partijskih organizacija u Jugoslaviji, šaljući im upute neovisno o partijskom rukovodstvu.⁴¹⁰ Čak i u kontekstu rapidnog opadanja Gorkičevog legitimiteta, takav je postupak predstavljao ozbiljno kršenje partijske discipline. Miletićev uporište bila je njegova rodna Crna Gora, gdje je imao znatnu potporu, te Kosovo, gdje je njegov brat dominirao u regionalnoj partijskoj organizaciji.⁴¹¹ Osim Milovana Đilasa,⁴¹² Miletića su podržavali mlađi ultra-ljevi radikali, poput Ivana Milutinovića, koji je kasnije postao istaknuti Titov vojni zapovjednik. Milutinovićeva izjava u potporu Miletića iskorištena je kao osnova Marićevog izvještaja Kominterni početkom 1938. godine: Milutinović je kasnije poricao da ju je napisao, tvrdeći da je krivotvorena.⁴¹³ Miletiću je bio blizak i Radonja Golubović, koji je nakon razlaza Tita sa Staljinom 1948. godine postao vođa jugoslavenskih inform-

405 Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 115-116.

406 Banac, *With Stalin against Tito*, 89.

407 Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 180-181.

408 Kovačević, „Petko Miletić“, 56.

409 Banac, *With Stalin against Tito*, 68.

410 Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 126.

411 Banac, *With Stalin against Tito*, 165; Kovačević, „Petko Miletić“, 64-65.

412 Đilas je kasnije poricao da je sudjelovao u borbi između vahabita i desničara. Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 193. Međutim, izvori o kojima će se kasnije detaljnije govoriti jasno pokazuju da je Đilas svakako bio u savezništvu s Miletićem prije svoga izlaska iz zatvora 1936, te da je suošćeao s njim i pokušavao ga pomiriti sa Titom barem do kraja 1938. godine.

413 Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 111.

biroovskih emigranata.⁴¹⁴ Najbizarnija i politički najštetnija Miletićeva veza bila je s Antunom Franovićem, dalmatinskim komunistom koji je s Adolfom Mukom u ožujku 1937. godine organizirao neuspješni transport jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolsku.⁴¹⁵ Kao i Muk, Franović je izdao cijelu partijsku organizaciju (odnosno, dalmatinski regionalni partijski komitet) i uzrokovao daljnja masovna uhićenja. Najvjerojatnije objašnjenje za suradnju Franovića i Miletića jest to da su se smatrali prirodnim saveznicima nakon što je obojicu osudilo Privremeno rukovodstvo.

Osim Franovića, koji je bio među ljudima koje je Gorkić osobno favorizirao i postavljao na odgovorne pozicije, Miletić je gajio velik prezir prema *gorkićevcima*, baš kao i drugovi iz Paralelnog centra. Đilas u izvještaju Privremenom rukovodstvu početkom 1938. godine ističe da se Miletiću nije sviđao Gorkić, zbog čega je podržao Travanjski plenum.⁴¹⁶ Miletić je podržao Travanjski plenum unatoč činjenici da je Gorkić uvjek zauzimao Miletićevu stranu te čak uspio uvjeriti Mošu Pijadu da prihvati prvenstvo Kaznioničkog komiteta kako bi se očuvala partijska disciplina i jedinstvo.⁴¹⁷ Gorkićev stav bio je posljedica njegovog poštovanja za neizmjernu potporu koju je Miletić uživao u zatvoru i van njega, a ne njegovih političkih pogleda. Kad je Gorkić tražio od Kaznioničkog komiteta da poštuje odluke Sedmog kongresa Kominterne u pismu u lipnju 1936. godine, Kaznionički komitet otiašo je toliko daleko da je novu liniju KPJ nazvao „opportunističkom“⁴¹⁸ Čini se da su čak i Gorkićeve odmjerene i konstruktivne kritike bile dovoljne da izazovu Miletićovo nepovjerenje.

Unatoč problemima, s kojima javnost nije bila upoznata, po Miletiću je nazvana antitenkovska jedinica u internacionalnim brigadama, a komunisti svih razina još uvjek su ga smatrali hrabrom legendarnom žrtvom monarhističkog režima. U kombinaciji s Gorkićevim pomirljivim stavom prema unutarpartijskim disidentima, lako je razumjeti zašto je KPJ tolerirala Miletićeva kršenja partijske discipline. Nakon Gorkićeva pada Tito nekoliko mjeseci nije imao sve informacije o Miletićevim politički štetnim postupcima, što je utjecalo i na njegov odnos prema Miletiću.

Prva zamjetna promjena u stavu nastupila je u studenom 1937. godine kad je, nakon Hebrangovog odgovora na njegovo pismo, Tito upozorio na „alarmantne vijesti“ o situaciji u zatvoru.⁴¹⁹ Prijelomne točke bile su izvještaj Lole Ribara i užaren sastanak KPJ na kojem je taj izvještaj pročitan. Do kraja prosinca 1937. godine zatvorenici

⁴¹⁴ Swain, *Tito*, 96.

⁴¹⁵ Banac, *With Stalin against Tito*, 115-116.

⁴¹⁶ AJ, 790/1 KI, 1938/16, „Izveštaj Veljka CK KPJ iz kaznione“, 23. ožujka 1938, 2.

⁴¹⁷ RGASPI, 495-11-334, Pismo Gorkića Fleischeru br. 10, 9. veljače 1937. Prema Đilasu, potpora Moše Pijade za Miletića trajala je do studenog 1937, dok je Hebrang bio nepokolebljiv i otvoreno neprijateljski nastrojen prema vahabitima do kraja. AJ, 790/1 KI, 1938/16, „Izveštaj Veljka CK KPJ iz kaznione“, 23. ožujka 1938, 2.

⁴¹⁸ Kovačević, „Frakcijske borbe među članovima KPJ u Sremskomitrovačkoj kaznioni“, 108-109.

⁴¹⁹ Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 126.

su dobili pismo u kojem su Miletić i Kaznionički komitet eksplicitno optuženi za pokušaj preuzimanja KPJ te za frakcionaštvo, ultra-ljevičarstvo i sektaštvo.⁴²⁰ Pismo, potpisano s „Centralni komitet“, imenovalo je Pijadu novim čelnikom Kaznioničkog komiteta. Pijade je bio kompromisani izbor, za razliku od mnogo kontroverznijeg Hebranga, koji se u potpunosti odbijao pokoriti vahabitima, gotovo plativši to životom. Nadalje, Pijade je uvijek mogao steći legitimitet isticanjem da se pokajao i prestao s aktivnostima u frakcijama u proljeće 1937. godine, unatoč neslaganjima s Miletićem. To ga je predstavljalo kao dalekovidnog, ali u konačnici discipliniranog člana partije.

Ipak, to nije olakšalo rad Privremenog rukovodstva. Pismo je naišlo na nevjericu i otvoreno odbijanje da se slijede odredbe samoproglašenog Centralnog komiteta. Oko 40 od 120 zatvorenih partijskih članova odbilo je prihvati pismo.⁴²¹ U međuvremenu, Kominterna je bila skeptična i prema postupcima Privremenog rukovodstva i prema opoziciji koja je dolazila iz Paralelnog centra. Kadrovski odsjek obavijestio je Dimitrova da su i Pijade i Miletić bivši pripadnici lijeve frakcije,⁴²² što znači da ih treba tretirati sa sumnjom. Najsramotniji postupak Kaznioničkog komiteta u očima komunista bio je da je Miletić pokušao pobjeći iz zatvora kako bi, neovisno o Privremenu rukovodstvu, sazvao partijski kongres i preuzeo partiju. Postojanje tog plana kasnije su potvrdili Miletićevi saveznici.⁴²³ Miletić je, naime, smatrao da je KPJ postala „desno oportunistička“⁴²⁴ i, prema Titovim tvrdnjama, smatrao da bi glavni strateški napad trebao biti usmjeren protiv socijaldemokrata te da, u slučaju francusko-njemačkog rata, francuski radnici trebaju ustati i zbaciti vladu, a ne boriti se protiv fašizma.⁴²⁵ Milovan Đilas navodno je okončao svoju potporu Miletiću nakon što je saznao za plan preuzimanja partije.⁴²⁶ Ipak, najranije do siječnja 1939. godine i dalje je pokušavao isposlovati kompromis između Tita i Miletića.⁴²⁷

U njihovu obranu, neki članovi Kaznioničkog komiteta porekli su da je to bio njihov politički program. Određeni Ivanić napisao je početkom 1938. godine pismo u kojem optužuje Privremeno rukovodstvo za klevetu i tvrdi da je Pijade blokirao slanje njihovih pisama Centralnom komitetu. Ivanić je najvjerojatnije bio Ivan Korski, mladi student tehničkog fakulteta koji je stao na Miletićevu stranu. Kasnije je izbačen iz KPJ. Ustaše su ga u srpnju 1941. godine ubili u zatvoru u Kerestincu. Ivanićevo pismo zapravo je bilo pokušaj samokritike, prema kojoj vahabiti nisu napali

420 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 6-10.

421 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 250.

422 RGASPI, 495-20-647, „тov. Димитрову“, 29. ožujka 1938, 5.

423 Kovačević, „Petko Miletić“, 62. Milenko Karan, *Njima nije oprošteno* (Subotica: Minerva, 1991), 53.

424 RGASPI, 495-277-364, Ludwig Georgijeviću (Walter), 3. prosinca 1937.

425 RGASPI, 495-277-364, Валтер, „Нездоровыя явления и фракционные тенденции между коммунистами на катогре в Митровице“, 9.

426 Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3, 344.

427 RGASPI, 495-70-164, „Pismo Ilije Otu, 9.I 1939“, 1.

socijaldemokrate: umjesto toga, „smatrali su da glavni strateški udar ne treba biti protiv fašizma kao takvog, već protiv oklijevanja sitnoburžoaskih i buržoaskih vođa, koji direktno i indirektno pomažu fašizmu, stvarajući prepreke stvaranju jedinstvene i Narodne fronte.“⁴²⁸ Prema tome, dok je Privremeno rukovodstvo tvrdilo da se vahabiti primarno protive socijaldemokratima, kao i tijekom trećeg perioda, u stvarnosti su vahabiti bili protiv građanskih političkih stranaka, za koje su smatrali da potkopavaju napore na stvaranju istinskog antifašističkog fronta. Naravno, ni Tito nije video buržoaziju u ništa boljem svjetlu no vahabiti, međutim, Tito u to vrijeme nije borbu protiv kapitalizma i buržoazije smatrao prioritetom nad antifašizmom.

Za Korskog je ova distinkcija bila izuzetno važna. Iako je priznao da je bilo pogrešno napasti buržoaske stranke neovisno o tome jesu li antifašističke ili ne, inzistirao je da vahabiti nisu napadali socijaldemokrate. Također je priznao da je incijalno odbijanje da se poslušaju naredbe iz pisma koje je Centralni komitet uputio Kaznioničkom komitetu neoprostivo i sektaško, ispričavajući se za članak u partijskim zatvorskim novinama u kojem se osuđuju pokušaji stvaranja zajedničke komunističko-socijalističke radničke partije.⁴²⁹ S druge strane, Korski je nijekao da su vahabiti stvorili frakciju i tvrdio da je Miletićev autoritet dolazio iz njegovih zasluga, a ne ambicije i kulta ličnosti u nastajanju. Na kraju, Korski je priznao da je Kaznionički komitet komunicirao s partijskim organizacijama izvan zatvora, ali je tvrdio da je to bilo samo sredstvo borbe protiv frakcionaša unutar zatvora, poput Pijade i Hebranga.⁴³⁰ Porekao je da je Miletić pokušavao organizirati članove KPJ izvan zatvora za preuzimanje partije. Međutim, njegov iskaz ne objašnjava zašto je vahabitima za rješavanje pitanja frakcionaša u svojim redovima bila potrebna politička potpora izvana.

Objašnjenja Korskog dovodi u pitanje rezolucija koju je Kaznionički komitet, na Miletićovo inzistiranje, donio u proljeće 1937. godine. Ovaj zbunjujući i kontradiktoran dokument istovremeno govori o nesposobnosti partije da iskoristi podjele među buržoazijom, a potom o precjenjivanju kontradikcija u buržoaziji, *de facto* implicirajući da nema smisla pokušavati podijeliti buržoaziju. Ova je rezolucija pažljivo ali nevešto sročena kako bi se za pogreške optužila samo partijska organizacija u Jugoslaviji, a ne i Centralni komitet u inozemstvu. Rezolucija je eksplicitno optužila KPJ za zanemarivanje rada među seljaštvom i nacionalno potlačenim skupinama te za neuspjeh u kritici socijaldemokrata kao klasnih kolaboranata. Osudila je „nacionalni reformizam“ koji je prihvaćao vlast velikosrpske buržoazije, što je gotovo sigurno impliciralo odbacivanje potpore teritorijalnom jedinstvu Jugoslavije.⁴³¹ Ova

428 RGASPI, 495-277-364, Ivanićevi pismo, 1-3.

429 RGASPI, 495-277-364, Ivanićevi pismo, 4.

430 RGASPI, 495-277-364, Ivanićevi pismo, 6-10.

431 RGASPI, 495-277-364, „Дорогие товарищи!“ 15. listopada 1939, 6-7. Ovaj je dokument 1939. godine, po Miletićevu dolasku u Moskvu, preveden za Kominternu, ali vokabular i datumi u tekstu jasno potvrđuju da je napisan u proljeće 1937. godine.

je rezolucija bila dokument trećeg perioda koji se nespretno pokušao prorušiti u Narodnu frontu. Jedino veće odstupanje od politike trećeg perioda bilo je priznavanje potrebe za ujedinjenom radničkom partijom, iako nije objašnjeno na koji bi način to bilo moguće ostvariti, s obzirom na to da su sve nekomunističke radničke partie optužene za klasni kolaboracionizam i oportunizam.

Sva nada u kompromis postala je gotovo nemoguća nakon što je Miletić iz Pariza dobio informacije o nelegitimnosti Privremenog rukovodstva. Kusovac i Miletić bili su u kontaktu od sredine studenog 1937. godine. Pismo koje je u to vrijeme poslano pokazuje da Miletić nije znao za Gorkićevu uhićenje, ali se pobrinuo da Kusovac sazna za sukobe između Kaznioničkog komiteta i Gorkićevog Politbiroa.⁴³² Marić i Kusovac rekli su Miletiću da ustraje, ostajući u kontaktu u narednom razdoblju. Miletić je tako formirao alternativni Kaznionički komitet sa svojim saveznicima Korškim i Borisom Vojnilovićem.⁴³³ Predvidljivo, obojica su, kao i Miletićevi drugi sljedbenici, bili mladi ultra-ljevičari. Romantičarski etos samožrtvovanja vahabita možda najbolje opisuje slučaj Vojnilovičeva smaknuća. Vojnilović se 1941. godine pridružio partizanima i borio u središnjoj Srbiji na početku ustanka. Nakon što su ga zarobili četnici, strijeljan je zbog tvrdoglavog odbijanja da makne crvenu petokraku zvezdu s kape.⁴³⁴ Vahabiti su, kao skupina koja je cijenila beznačajnu, melodramatičnu žrtvu umjesto strpljive dugotrajne borbe, bili osuđeni na propast. Do kraja 1938. godine Miletićeva zatvorska frakcija spala je na šačicu tvrdolinijsa.

U vlastitom pokušaju samokritike Miletić je preko Đilasa u ožujku 1938. godine pisao Privremenom rukovodstvu. Ispričao se za sektaške pogreške i pokušaje da uspostavi kontakte s partijskim organizacijama izvan zatvora. Međutim, nastavio se protiviti imenovanju Moše Pijade, optužujući njemu bliske osobe da su špijuni.⁴³⁵ Prema tome, čini se da je njegov kontinuirani konflikt s Privremenim rukovodstvom bio istovremeno i pitanje taštine i pitanje ideoloških razlika. Miletić je marginaliziran, ali još uvjek nije u potpunosti izbačen iz igre. Čekao je izlazak iz zatvora da bi započeo svoj konačni obračun s Titom. Međutim, najveći mu je problem i dalje bila njegova narav, budući da se sukobio s bivšim odvjetnikom, Borom Prodanovićem, kojeg je također počeo optuživati da je policijski špijun.⁴³⁶ To nije bio razborit potez, budući da je Prodanović, za razliku od drugih komunista, znao za Miletićeve ne baš herojske postupke u policijskom pritvoru 1932. godine.

Razdoblje između kolovoza 1937. i veljače 1938. godine bilo je razdoblje političkog prestrojavanja unutar KPJ. Glavni rascjep bio je između stava prema Gorkiću i njegovim stvarnim i percipiranim suradnicima. Neovisno o tome, prividno nove

⁴³² RGASPI, 495-277-364, Pismo Petka Miletića Raymondu, 23. studenog 1937.

⁴³³ Kovačević, „Frakcijske borbe među članovima KPJ u Sremskom mitrovачkoj kaznioni“, 112.

⁴³⁴ Karan, *Njima nije oprošteno*, 164-165.

⁴³⁵ AJ, 790/1 KI, 1938/16, „Izveštaj Veljka CK KPJ iz kaznione“, 23. ožujka 1938, 3.

⁴³⁶ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 232.

političke pozicije uvelike su bile pod utjecajem starih frakcijskih borbi. Oni kojima se Gorkić nije svjđao smatrali su da su njihove sumnje sada potvrđene, dok su oni bliski Gorkiću sada pokušavali uvjeriti Kominternu da će ispraviti ranije greške. Jedini član partije koji je u to uspio uvjeriti Kominternu bio je Tito, s nekolicinom bliskih suradnika, poput Kardelja i Ribara, koji su došli u partijski vrh pred kraj Gorkićeve ere. Zajedničko obilježje sve četiri frakcije bilo je da su sve bile na ljevici; nije postojala nijedna skupina formirana na ostacima nekadašnje desnice. Iako su svi bili ljevičari, razlike među njima bile su nepremostive zbog uzjamnog nepovjerenja, nedostatka komunikacije i kontinuiranog spletka. Među njima, Tito i Horvatin bili su jedini koji su imali jasnu viziju kako riješiti krizu u partiji. Njihove su ideje bile slične, iako toga nisu bili svjesni, a Horvatin je ustro bio neprijateljski nastrojen prema Titu. Horvatinovo kasnije uhićenje, nasuprot Titovom uspjehu, ilustrira da pravilno pridržavanje partijske linije koju je nametnula Komainterna nije bilo dovoljno da osigura preživljavanje Velike čistke. Marića, Kusovca, pa čak i Miletića, primarno je motiviralo njihovo neslaganje s Titovim prijedlozima. Marić i Kusovac nisu nudili puno toga, osim prijedloga da bi Kominterna trebala nametnuti rješenje problema. Nedostatak praktične politike nadoknađivali su neizmjerno širokom mrežom međunarodnih kontakata. Miletić se, s druge strane, profilirao kao kandidat Marića i Kusovca, budući da je bio jedina ličnost koja je pokazala bilo kakvu spremnost za konkretne prijedloge partijske politike. Na žalost sve trojice, Miletićevi su prijedlozi bili anakronistički i nerealni, mješavina ultra-ljevičarstva, revolucionarnog romantizma i kulta ličnosti. Njegova je politička karijera osuđena na propast i prije no što je izašao iz zatvora. Ipak, još su gotovo dvije godine Marić, Kusovac i Miletić predstavljali veliki izazov Titovom pokušaju preuzimanja partije, primarno zahvaljujući vještoj upotrebi mreže pristaša u Kominterni. Tito je također imao veze, ali je pored njih poduzimao i praktične korake prema oživljavanju rada partije i provođenju koherentne partijske linije.

BORBA

U vrhušći KPJ svi su frakcionaši, i Vi ste frakcionaš.

Georgi Dimitrov Josipu Brozu Titu,
30. prosinca 1938. godine⁴³⁷

Izvršni komitet Kominterne prvi se put sastao kako bi raspravio pitanje KPJ 3. siječnja 1938. godine, gotovo pet mjeseci nakon Gorkičevog uhićenja. Na prvi pogled, to se može činiti kao besramno zanemarivanje jugoslavenskih komunista, koje je značajno pridonijelo atmosferi uzajmnih sumnji i optužbi unutar partije. Šutnja Moskve značila je konfuziju, a konfuzija je značila da pojedinci mogu brzati sa zaključcima i tako dodatno uništiti već loše međuljudske odnose u partiji. S nestankom partijske demokracije i, u najboljem slučaju, polulegalnim statusom komunista u inozemstvu, situacija nije bila povoljna za otvorenu kritičku raspravu o budućnosti KPJ. Umjesto toga, poticala je uzajamna neprijateljstva i ozbiljne optužbe za špijunažu, izdaju i sabotažu. S druge strane, takva situacija je Kominterni, sada opreznijoj no ikad, dopustila da pažljivo ispita jugoslavenske komuniste. Kominterna je šutjela, ali nije bila nezainteresirana ili nepažljiva. Do početka 1938. godine ogoljene su različite političke struje u KPJ. Sljedeći je korak bio odlučiti koja je od tih struja bila u pravu, ili barem koja je bila u krivu, u svojim političkim prijedlozima. S Horvatinom u privoru NKVD-a i Miletićem marginaliziranim u Srijemskoj Mitrovici, većina sukoba u KPJ tijekom 1938. i 1939. godine odvijala se između Privremenog rukovodstva i Paralelnog centra. Do 1939. godine Paralelni je centar bio gotovo u potpunosti poražen. Međutim, u kasno proljeće te godine Miletić je pušten iz zatvora te se uputio u Moskvu, spreman postaviti zadnji izazov Titu, tada već vršitelju dužnosti generalnog sekretara.

Predmet analize ovog poglavlja je tijek frakcijskih borbi od početka 1938. do početka 1940. godine. U te dvije godine KPJ je transformirana i odlučno okrenuta uljevo – korijene većine politika KPJ tijekom Drugog svjetskog rata moguće je identificirati kasnih 1930-ih. U ovom je razdoblju u potpunosti formirano i vodstvo partije. Tito je uspješno predstavio politički program koji je Kominterna napislostku prihvatile, čime je porazio sve ključne protivnike i postao neosporni vođa KPJ. Sve se to, međutim, odvilo u pozadini velikog kaosa i konfuzije, pri čemu Titov uspjeh nije bio posljedica samo vještine i inteligencije, već i slučajnosti.

Poglavlje počinje analizom frakcijskog sukoba između Privremenog rukovodstva i Paralelnog centra do ljeta 1938. godine, kad su Marić i Kusovac deportirani iz Francuske, a Tito pozvan u Moskvu. Predstavit ću borbu za potporu partijskog članstva

⁴³⁷ Simić, *Tito: svetac i magle*, 97.

i vodstva Kominterne, s posebnim fokusom na Titove praktične poteze prema reorganizaciji partije u Jugoslaviji, što mu je donijelo pozornost Kominterne. Nadalje, analizirat će dva pitanja koja su izazvala najviše napetosti u partiji, u potpunosti razotkrivajući krizu autoriteta u KPJ. Riječ je bila o pokušajima da se partijska linija provede među pripadnicima Internacionalnih brigada u Španjolskoj te među hrvatskim komunistima, koji su odbili biti nositelji nezavisne liste na izborima u prosincu 1938. godine. Ta su dva incidenta ozbiljno potkopala Titove pretenzije na položaj generalnog sekretara, iako ih je u konačnici uspješno prevladao. Potom će se fokusirati na Titovo vrijeme u Moskvi krajem 1938. godine, kad je napisljetu dobio mandat Kominterne. Posebnu će pozornost posvetiti zadnjoj čistki stare garde u KPJ od studenog 1938. do travnja 1939. godine, kad je i sam Tito gotovo stradao. Predstavit će Titovo provođenje partijskog jedinstva tijekom 1939. godine i Miletićev posljednji izazov, postavljen za vrijeme njegova puta u Moskvu u drugoj polovici godine. Poglavlje završava analizom Miletićeva neuspjeha i uhićenja.

Drugovi u Parizu

Pripadnici Paralelnog centra ozbiljno su shvatili Tréandrovu tvrdnju da Centralni komitet KPJ praktički ne postoji te da se jugoslavenski komunisti u Parizu trebaju staviti pod kontrolu Komunističke partije Francuske. To je, u velikoj mjeri, pridonjelo njihovoj inerciji u unutarpartijskim pitanjima tijekom 1938. godine.⁴³⁸ Iako su bili aktivni na nekoliko polja, nisu poduzeli nikakve praktične korake koji se odnose na samu situaciju u Jugoslaviji, s izuzetkom Dalmacije. Na tom je planu Tito u proljeće 1938. godine ostvario značajne pomake. Neovisno o tome, za dogledno vrijeme Marić i Kusovac bili su jedini Jugoslaveni u Parizu s kojima je Komunistička partija Francuske bila spremna razgovarati, što im je davalo bitnu prednost. U međuvremenu, i Tito je stekao ključnog saveznika: Lovro Kuhar upoznao ga je s Josipom Kopinićem, mladim operativcem Kominterne koji se upravo vratio iz Španjolske.⁴³⁹ Kopinić će postati jedan od najvažnijih Titovih saveznika u Moskvi u iduće dvije godine, šaljući obaveštajne izvještaje koji su išli u prilog Titu, a protiv njegovih rivala.

Provizorni, samoproglašeni Centralni komitet nastavio se sastajati, bez Marića i Kusovca. Marić je 15. veljače smijenjen s pozicije organizatora jugoslavenskih emigranata u Francuskoj,⁴⁴⁰ što ga je potaknulo na djelovanje. Prvo, pisao je Mauriceu Thorezu, generalnom sekretaru KPF, obaveštavajući ga da je odluka KPJ nezakonita te da se trenutno rukovodstvo sastoji od štetočina koje nastavljaju Gorkićevu politiku.⁴⁴¹

⁴³⁸ AJ, 507 CK KPJ – France, I/29, Kristina Kusovac, „Centralnom komitetu KP Jugoslavije,“ 1, i AJ, MG 516, 2899, Vicko Jelaska, *Autobiografija*, 17-18.

⁴³⁹ Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 74-76.

⁴⁴⁰ Swain, *Tito*, 21.

⁴⁴¹ RGASPI, 495-277-201, Ivo Marić, „Au camarade Maurice Thorez,“ 30. ožujka 1938.

Ubrzo nakon tog pisma Marić je vraćen na svoju poziciju na zahtjev Komunističke partije Francuske.⁴⁴² Marić je potom otišao korak dalje i odlučio upoznati Dimitrova sa situacijom. Generalnom sekretaru Kominterne je pisao u veljači 1938. godine, mjesec dana prije no što je to napravio Tito, koji je izvorno pisma adresirao samo na Piecka. To otvara zanimljiva pitanja o njegovim razlozima za takav postupak, posebno s obzirom na prihvaćen stav u akademskoj zajednici da je Dimitrov *de facto* djelovao kao Titov pokrovitelj.⁴⁴³ U svjetlu tih pisama, vrlo je vjerojatno da je Tito pisao Dimitrovu tek kao odgovor na Marićevu inicijativu prema Kominterni, nastojeći se na taj način obraniti od optužbi. Štoviše, Titovo sljedeće prvo pismo Dimitrovu sadržavalo je dva pasusa u kojima je Tito otvoreno i detaljno kritizirao Marića i Kusovca,⁴⁴⁴ iako je prije toga okljevao tako postupiti, čak i u komunikaciji s Pieckom.

Pisma koja je Marić u veljači 1938. godine poslao Dimitrovu počinju isticanjem nedostataka partijskog izbora kadrova. Marić prvo govori o Travanjskom plenumu i njegovim posljedicama, ističući da je on prihvatio odluke Kominterne, iako se nije s njima slagao. Preciznije, bio je protiv ulaska Gorkića i Adolfa Muka u Politbiro, istovremeno tvrdeći da je u to vrijeme prihvaćao imenovanje Tita i Čolakovića.⁴⁴⁵ Marić je predstavljao samog sebe kao dalekovidnog i pozornog, nekoga čiji su politički nedostaci u prošlosti bili posljedica Gorkićeve izdaje. Još uvijek je kritizirao potencijalne *gorkićevce*, navodno razotkrivajući njihove veze s bivšim generalnim sekretarom. Istaknuo je da je od kolovoza 1937. do veljače 1938. godine partija u potpunosti bila u rukama tih ljudi. Nadalje, Marić je istaknuo da je Titov stav pokazao da je njihov zaštitnik te da je svjesno nastavio provoditi prijašnju, manjkavu politiku partije.⁴⁴⁶ Marić je na taj način postavio budnost kao opću temu koja će prevladavati u pismima Paralelnog centra Kominterni. Njegovo drugo pismo bavilo se razlozima masovnih uhićenja 1936. godine (uključujući i njegovo vlastito) te njegovim uvjerenjem da je Gorkić primarno odgovoran za ta uhićenja.⁴⁴⁷ Potom je nastavio s objašnjenjem svoje potpore Petku Miletiću, predlažući novo rukovodstvo u kojem bi bili Marić i Kusovac, kako je objašnjeno u prethodnom poglavljju. Ponovno je izrazio spremnost da nastavi raditi s Titom unatoč prigovorima koje je imao na njegov rad. Također, tvrdio je da je Tito, prema vlastitom priznanju, dobio naredbe od Piecka da nastavi postupati kao da je Gorkić još uvijek generalni sekretar.⁴⁴⁸ Uspoređujući tvrdnje iz Marićevih pisama Dimitrovu s Tréandovim uputama Paralelnom centru, otkrivaju se kontradiktorne informacije koje su dolazile iz Kominterne, kao i stupanj do kojeg su te kontradikcije izazivale nesporazume unutar KPJ.

⁴⁴² RGASPI, 495-277-201, Ваљтер, „Заявление тов. Москвину,” 24. rujna 1938.

⁴⁴³ Vidi, primjerice, Swain, *Tito*, 19, Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 47, ili Auty, *Tito*, 109.

⁴⁴⁴ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 37.

⁴⁴⁵ AJ, 790/1 KI, 1938/6, „Rozjenko, Bistri,” 18. veljače 1938, 3.

⁴⁴⁶ AJ, 790/1 KI, 1938/8, „Izjava Željezara broj 2,” 2-4.

⁴⁴⁷ AJ, 790/1 KI, 1938/7, „Kako sam se upoznao sa Nikolom Červenčićem.“

⁴⁴⁸ AJ, 790/1 KI, 1938/8, „Izjava Željezara broj 2,” 2-3.

Iako je Tito vjerojatno bio svjestan Marićevih pisama Dimitrovu, to ga svejedno nije potaknulo da odmah piše direktno generalnom sekretaru Kominterne. Umjesto toga, Tito je ponovno pisao Piecku, još jednom naglašavajući svoju potporu ideji povratka rukovodstva KPJ u Jugoslaviju, te obavještavajući Piecka o napretku koji je ostvaren u Jugoslaviji, posebno u području Narodne fronte i rada u sindikatima. Pieck još uvijek nije odgovorio Titu treba li se vratiti u Jugoslaviju, kako je Tito želio, ili ne. Najzanimljiviji dio tog Titovog pisma jest dio koji govorи о „posrednicima“ koji su ga obavijestili o elementima u vojsci koji planiraju ustanak.⁴⁴⁹ Ti su „posrednici“ dali niz obećanja, uključujući: „demokratizaciju“ (nije podrobnije objašnjeno što bi ona podrazumijevala), priznanje i sklapanje saveza sa SSSR-om, savez s Francuskom i legalizaciju KPJ. Ovo je bio prvi iskaz Titovih revolucionarnih planova, koji su još uvijek bili pretjerano ljevičarski za tadašnje potrebe Kominterne: partija se trebala boriti protiv fašizma, a ne zbacivati jugoslavenski režim. Ipak, ove su točke postale službeni stav KPJ prema Jugoslaviji u trenutku kad je Tito imenovan generalnim sekretarom 1939. godine. Titov je stav bio da vladajuća klasa Jugoslavije neće moći zadržati uspon fašizma te da će u slučaju fašističkog napada postati kolaboracionisti. Njegova su se predviđanja na kraju pokazala točnima.

U ožujku 1938. godine Anton Ivanov-Bogdanov, bugarski komunist kojeg je Dimitrov osobno imenovao predstnikom Kominterne u Španjolskoj,⁴⁵⁰ zatekao se u Parizu. Ivanov je bio član Politbiroa Komunističke partije Bugarske, ali je njegova uloga u Kominterni nejasna. Izgledno je da je Ivanov bio jedan tip „instruktora“ kojeg je Kominterna slala u inozemstvo kako bi osigurala provedbu nove linije. Unatoč neformalnom karakteru njegova posla, čini se da je Ivanov bio aktivran u radu nekoliko komunističkih partija. U Parizu se sastao s Marićem i Labudom i Kristinom Kusovac. Posebno se sastao s Kuharom, ali nije tražio sastanak s Titom ili nekim drugim iz njegova najužeg kruga. Prema Mariću, Ivanov je samo potvrdio informaciju koju su izvorno dobili od Tréanda, upućujući ih da ostanu u Parizu.⁴⁵¹ Taj se sastanak dogodio u trenutku u kojem je Tito samoinicijativno planirao napustiti Pariz kako bi se osobno pobrinuo za partijske poslove u Jugoslaviji. Prema Čolakoviću, Tito je bio primoran na djelovanje upravo zato što se predstavnik Kominterne sastao s predstvincima Paralelnog centra, dok je njega ignorirao.⁴⁵² Usto, na Titovu je odluku vjerojatno utjecalo i pogoršanje međunarodne situacije nakon Anschlussa Austrije 11. ožujka 1938. godine.

⁴⁴⁹ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 26-27. Riječ „Mittelmänner“ je u sabranim djelima prevedena kao „srednji ljudi;“ mada je ispravan prijevod te riječi „posrednici.“

⁴⁵⁰ Lazitch i Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern*, 195.

⁴⁵¹ AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem,“ 53. Ne postoje dodatni izvori koji bi potvrdili Marićeve tvrdnje, pa je moguće da je Marić ovo izjavio samo kako bi diskreditirao Tita.

⁴⁵² Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3, 434.

Titovi postupci su bili istovremeno neovisni i oprezni, budući da je većinom počeo djelovati samostalno, ali je redovno obavještavao Kominternu o svim svojim postupcima.⁴⁵³ Prije odlaska u Jugoslaviju, konačno je pisao Dimitrovu. Zanimljivo je da ga je oslovio s „prijatelju“, i obraćao mu se po imenu, a ne prezimenu.⁴⁵⁴ Tito je u pismu sažeo uspjehe KPJ u Jugoslaviji, o čemu je Piecka izvjestio mjesec dana ranije. Eksplicitno je naglasio da pojedinci u Parizu ne predstavljaju rukovodstvo KPJ te da će formirati novo partijsko rukovodstvo u Jugoslaviji. Jasno je da Tito nije želio biti ponovno optužen da skriva *gorkičevce*. Potom se odlučio za znatno kontroverzniji potez: pokazao je da više ne čeka odobrenje da napusti Pariz kako bi počeo rješavati partijska pitanja. Na kraju, obavijestio je Dimitrova o „antipartijskim“ aktivnostima Paralelnog centra i potpori koju su imali od KPF.⁴⁵⁵ Ubrzo nakon ovog pisma Tito je oputovao u Jugoslaviju.

Travanj i svibanj 1938. godine bili su izuzetno uspješni mjeseci za KPJ. U travnju su sedmorica komunista izabrani za članove petnaestočlanog Centralnog komiteta Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije.⁴⁵⁶ U svibnju je Tito formalno postavio novo Privremeno rukovodstvo koje se sastojalo od devet članova: trojice iz Slovenije (Edvard Kardelj, Miha Marinko, Franc Leskošek), trojice iz Hrvatske (Josip Kraš, Andrija Žaja, Drago Petrović) i trojice iz Srbije (Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Ivo Lola Ribar; Lola Ribar je bio Hrvat s prebivalištem u Beogradu, ujedno i generalni sekretar SKOJ-a).⁴⁵⁷ Od ovih devet članova, samo je Kardelj bio blizak Gorkiću. I Leskošek i Ribar bili su kadrovi iz Gorkićeve ere, no Leskošek tijekom svog mandata u Politbirou Gorkića nije ni upoznao, dok je Lolu Ribara imenovao Tito. Osim Tita i Kardelja, unutarnji krug – Đilas, Ranković, Ribar – imao je malo direktnog iskustva u Sovjetskom Savezu; nisu prošli brojne partijske škole za trening i discipliniranje mladih komunista. Prema tome, nikad nisu bili integrirani u staljiniziranu političku kulturu, pa nisu nužno niti osjećali istu razinu odanosti prema SSSR-u kao oni koji su tamo nekada živjeli. Upravo je ta činjenica imala utjecaj na daljnji razvoj i jačanje Titove neovisne partijske linije.

Tito je potom ponovno obavijestio Dimitrova o svom napretku, ističući da su partijski kadrovi ostvarili jedinstvo u sindikalnom pokretu, odbacujući ranije sektaštvo, te da je KPJ povezana s „demokratskim grupacijama i strankama.“ Opaska o demokratskim partijama odnosila se na Titovu viziju partije čiji članovi formiraju ćelije unutar legalnih organizacija, posljedično usmjeravajući te organizacije prema ljevici. Jasno izdvajajući sebe u odnosu na protivnike, Tito je odbacio postojanje opasnosti

⁴⁵³ Swain, *Tito*, 22.

⁴⁵⁴ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 36-38.

⁴⁵⁵ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 36-37.

⁴⁵⁶ Swain, *Tito*, 23.

⁴⁵⁷ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 259. Ovaj je sastav ostao manje-više nepromijenjen do početka Drugog svjetskog rata. Zamijenjeni su samo Žaja i Petrović; njihova su mjesta zauzeli Ivan Milutinović i Rade Končar. Banac, *With Stalin against Tito*, 68.

od infekcije partije „gorkovštinom,“ kritizirajući „perestrahovčike,“ odnosno pretjeroano oprezne partijske članove koji svugdje vide neprijatelje. Izrazio je spremnost za nastavak rada s Hudomaljom, ali je bio izrazito kritičan prema Mariću i Kusovcu.⁴⁵⁸

U međuvremenu, Kominterna je pažljivo promatrala obje skupine. Specijalna komisija koju su činili Dimitrov, Kolarov, Pieck i Manuilski još je uvijek zasjedala u ožujku 1938. godine.⁴⁵⁹ Izvorno, nisu bili impresionirani ni Marićem ni Titom. Kominterna nije imala načina da provjeri njihove uzajamne optužbe da su *gorkičevci*. Ipak, čak i bez toga, Kadrovski odsjek imao je dovoljno razloga za zabrinutost. Tito je, primjerice, bio sumnjiv zbog svojih veza s Čolakovićem i Fleischerom.⁴⁶⁰ Kominterna je brzo povezala Marića s lijevom frakcijom i Kusovca s komunistima koji su uhićeni kao trockisti.⁴⁶¹ Kad je Tito u travnju 1938. godine pokušao Kuhara postaviti na čelo partijskog tiska, Kadrovski odsjek je blokirao to imenovanje.⁴⁶² U Parizu je partija bila u pat-poziciji; dvije su frakcije poništavale odluke jedna drugoj. Situacija se počela mijenjati tek nakon što je Kominterna počela primati Titova pisma iz Jugoslavije.

Do lipnja 1938. godine Titova su pisma i praktični uspjesi privukli pažnju Dimitrova, koji ga je pozvao u Moskvu.⁴⁶³ U srpnju su Marić i Kusovac uhićeni u Parizu i deportirani u Španjolsku.⁴⁶⁴ Razlozi njihova uhićenja su nerazjašnjeni. U tom trenutku čak ih ni Tréand više nije podržavao u istoj mjeri kao na početku,⁴⁶⁵ pa su ih Titovi suradnici uspješno izolirali od ostalih jugoslavenskih dobrovoljaca kada su pristigli u Španjolsku. Proces Titovog dobivanja vize za SSSR trajao je do kraja kolovoza, primarno zbog optužbi Paralelnog centra protiv njega. Tito je u konačnici uspio dobiti vizu zahvaljujući naporima Kopinića te je stigao u Moskvu 24. kolovoza 1938. godine. Sam odlazak u Moskvu bio je hrabar potez, budući da je postojala realna mogućnost da se ne vrati. Marić i Kusovac nisu pokušali ništa slično, iako su imali puno više vjere u nepogrešivost sovjetskog sigurnosnog aparata od Tita. U sljedećih pet mjeseci, nakon niza dugačkih i iscrpljujućih sastanaka s Izvršnim komitetom Kominterne, u atmosferi u kojoj su neki od predloženih članova rukovodstva nestajali preko noći, Kominterna je odlučila potvrditi Privremeno rukovodstvo kao novi Centralni komitet.⁴⁶⁶ Marić i Kusovac nastavili su s opozicijskim aktivnostima još jednu godinu, ali bitka je već bila izgubljena.

458 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 39-42.

459 RGASPI, 495-20-647, „тov. Димитрову,“ 29. ožujka 1938, 1. Imena svih članova, osim Manuilskog, nalaze se na početku dokumenta, što ukazuje da je izvještaj poslan svim članovima.

460 RGASPI, 495-20-647, „тов. Димитрову,“ 29. ožujka 1938, 2.

461 RGASPI, 495-277-201, Белов, „Справка - Железар Иван,“ 9. ožujka 1938; RGASPI, 495-277-1815, Белов, „ОБАРОВ Обрад Николаевич,“ 23. veljače 1938.

462 RGASPI, 495-277-204, Андреев, „Тов. Димитрову Г.М.,“ 3. travnja 1938.

463 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 55.

464 AJ, 507 CK KPJ, 1944/583, „Izjava dr. Radivoja Uvalića,“ 3.

465 RGASPI, 545-6-1519, Pismo Tréanda Martyju, 26. srpnja 1938, i Pismo Martyja Tréandu, 28. srpnja 1938.

466 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 328.

Španjolska inkvizicija

Preljevanje frakcijskih borbi u Španjolsku, gdje se na strani republike borilo više od 1700 jugoslavenskih dobrovoljaca, bilo je gotovo neizbjježno, posebno kada se uzme u obzir da je većina dobrovoljaca morala proći kroz Pariz kako bi došla na bojište. Iako je krajem ljeta 1937. godine situacija u partiji bila neizvjesna, Tito je manje od mjesec dana nakon Gorkićeva uhićenja već poduzeo određene korake koji su se ticali španjolskih dobrovoljaca. U rujnu 1937. godine poslao je Čolakovića u Španjolsku, s jasnim i skromnim opsegom zadatka: ubrzati imenovanje Božidara Maslarića, novog predstavnika KPJ u internacionalnim brigadama; sastati se s jugoslavenskim dobrovoljcima kako bi se bolje upoznao sa situacijom; ispitati kako pomoći dobrovoljcima koji nisu na bojištu, primarno bolesnima i ranjenima. Čolaković je naredna dva mjeseca blisko surađivao s Maslarićem, nadgledajući njegovo imenovanje kao novog predstavnika Centralnog komiteta u Španjolskoj. Učitelj iz Osijeka i član KPJ od 1920. godine, Maslarić je postao Titova desna ruka među jugoslavenskim dobrovoljcima, u konačnici imajući ključnu ulogu u provedbi linije Privremenog rukovodstva, što se pokazalo teškim zadatkom. Maslarić i njegovi nadređeni su optuženi da su *gorkićevci* ubrzo nakon što se počela širiti vijest o Gorkićevu uhićenju.⁴⁶⁷ U radu mu je pomagao stari slovenski komunist Dragotin Gustinčić, zadužen za poštu i cenzuru u bazi Internacionalnih brigada u Albaceteu. Uz to, imali su i niz partijskih drugova koji su bili zaduženi za prikupljanje informacija u korist Privremenog rukovodstva te pisali izvještaje Kominterni i Komunističkoj partiji Španjolske, denuncirajući druge koji nisu slijedili naredbe Privremenog rukovodstva i njegovog predstavnika.⁴⁶⁸

Krajem 1937. godine odnosi među komunistima u Španjolskoj su se pogoršali, dijelom i zbog vijesti o Gorkićevom uhićenju. Međutim, svi su konflikti datirali iz razdoblja prije Gorkićevog uhićenja. Glavni konflikt bio je osobne prirode, koji je počeo kao zavada između Gustinčića i Romana Filipčeva, veterana ruskog građanskog rata iz Vojvodine. Obojica su u Španjolsku stigli kao politički emigranti iz SSSR-a te su bili među nekolicinom jugoslavenskih komunista s velikom odgovornošću iza bojnih linija, zaduženi za cenzuru, odnosno za obavještajne službe. Zanimljivo je da su trojica Jugoslavena bili na čelu obavještajne službe Internacionalnih brigada, Vojne obavještajne službe (Servicio de Información Militar, SIM). Prvi je bio Filipčev, koji je na čelu bio od „otprilike 1. prosinca“ 1936. do kraja listopada 1937. godine.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Vladan Vukliš, *Sjećanje na Španiju: Španski građanski rat u jugoslovenskoj istoriografiji i memoaristici 1945–1991* (Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, 2013), 25.

⁴⁶⁸ RGASPI, 545-6-1519, Въсов Васил, „Перечень вопросы касающиеся инстр. Ц.К. Роберта“, 1. рujна 1938; Костадука Рамон, „Центральном комитету – Барселона“; i RGASPI, 495-70-200a, „Izjava o Španiji za CK KPJ“, 26-27.

⁴⁶⁹ RGASPI, 495-277-182, „В Отдел кадров Коминтерна, от Филипповича Р.М.“ 9. kolovoza 1939, 2-3.

Drugi je bio Vlajko Begović, zadužen za kontraobavještajne aktivnosti od 26. listopada 1937. do 6. veljače 1938. godine.⁴⁷⁰ Begović je poziciju dijelio s još jednim Jugoslovenom, Karelom Hatzom, koji se zadržao na položaju i nakon što je Begović smijenjen.

Prije no što je u travnju 1937. godine u Španjolsku stigao Blagoje Parović kao predstavnik Centralnog komiteta, Filipčev i Gustinčić bili su na čelu *ad hoc* „balkanskog komiteta“ u internacionalnim brigadama te je izgledno da je njihov sukob počeo u to vrijeme.⁴⁷¹ Detalji sukoba uglavnom su nepoznati, iako je Filipčev kasnije krivio Gustinčića za gubitak svog mesta na čelu SIM-a,⁴⁷² optužujući ga da je slovenski nacionalist.⁴⁷³ Nejasno je i kako je Maslarić upleten u sukob, ali neprijateljstvo između Maslarića i Filipčeva kasnije su predstavnici Komunističke partije Španjolske identificirali kao glavni izvor problema među jugoslavenskim dobrovoljcima.

Politički problem iznad osobnog konflikta odnosio se na skupinu dobrovoljaca koje je vodio Filipčev koji su, prema Maslariću i Titu, odbijali ići u borbu. Svi su bili jugoslavenski politički emigranti iz Sovjetskog Saveza koji su dovodili u pitanje autoritet partijskog rukovodstva i njegovih predstavnika na fronti. Osim što su odbijali sudjelovati u borbama, pokušavali su se vratiti u SSSR. Nakon što je Gorkić uhićen, činilo se da je njihov stav dobio opravdanje: tvrdili su da nema smisla boriti se i nadali su se povratku u Moskvu, gdje bi čekali da Kominterna razriješi pitanje imenovanja novog rukovodstva KPJ.⁴⁷⁴ Zbog toga ih je Tito u izveštaju Kominterni 1939. godine nazvao „povratnicima“.⁴⁷⁵ U nedostatku boljeg termina u historiografiji, na taj će ih se način adresirati i u ovom poglavlju.

Nakon što su vijesti o Gorkićevu uhićenju stigle u Španjolsku, povratnici su njome opravdavali svoju želju da napuste frontu, djelomično zato što su vjerovali da će ih *gorkićevci*, koje je vodio Maslarić, pokušati ubiti u bitki.⁴⁷⁶ Ovakav je stav izradio sumnju i konflikt među suprotstavljenim jugoslavenskim dobrovoljcima, dodatno zaoštravajući situaciju. Čini se da su povratnici bili prvi koji su izrazili sumnju u navodno ubojstvo Parovića, koji je bio Maslarićev prethodnik kao partijski predstavnik. Kominterna je izvijestila o širenju tračeva među borcima, što je dodatno pothranjivao Kusovac u Parizu,⁴⁷⁷ koji je bio povezan s povratnicima. Jedan od najistaknutijih povratnika, Nikola Kovačević-Čudnovski, kasnije je bio izvor Vladimira Dedijera

⁴⁷⁰ RGASPI, 495-277-17, „Биография - Владимир Степанович“, 10. veljače 1938, 3.

⁴⁷¹ RGASPI, 495-70-200a, „Изjava о Шпанији“, 26.

⁴⁷² RGASPI, 495-70-200a, „Изjava о Шпанији“, 39.

⁴⁷³ RGASPI, 495-277-182, Р.М. Филипович, „Докладная записка о командировке в Испанию“, 9. kolovoza 1938, 13.

⁴⁷⁴ AJ, 790/1 KI, 1939/33, Andrejev, B.N., „Извештај о раду у Шпанији“, 31. kolovoza 1939, 10-11.

⁴⁷⁵ Simić, *Tito: svetac i magle*, 104-105.

⁴⁷⁶ AJ, 790/1 KI, 1938/12, „Писмо бр. 3 за Ота 5.III.1938.“ RGASPI, 495-70-200a, „Изjava о Шпанији“, 16, 26, 39.

⁴⁷⁷ RGASPI, 495-74-589, В. Громов, „Тов. Димитров“, 8. svibnja 1938, 2.

za kontroverznu tvrdnju.⁴⁷⁸ Teorije zavjere o navodnom komunističkom ubojstvu Parovića nikad nisu dokazane. Kominterna ih je smatrala traćevara, ali ta tvrdnja ostaje raširena i danas, zaokupljajući maštu i povjesničara i javnosti.

Unatoč tobožnjoj zabrinutosti zbog sabotaže *gorkićevec*, činjenicu da su aktivnosti povratnika prethodile vijestima o Gorkićevu uhićenju potvrđuje pismo koje je Tito napisao Fleischeru u rujnu 1937. godine, nesvjestan njegova uhićenja. U tom se pismu Tito prvi put žalio na povratnike, identificirajući Čudnovskog kao vođu i „ideologa“ grupe.⁴⁷⁹ Vladimir Ćopić kasnije je tvrdio da je Čudnovski postao poznat među dobrovoljcima zbog izjave: „Ušli smo u povijest – sada je pitanje kako iz nje izaći.“⁴⁸⁰ Prema drugoj anegdoti, jedan je mladi komunist partiji prijavio incident s početka veljače 1937. godine, kad ga je zapovjednik poslao da nađe Dimitrija Stanislavljevića-Furmana, još jednog od vodećih povratnika, koji se nije pojavio na bojnom polju. Stanislavljevića je navodno našao kako uživa u konzerviranom mesu i šunki jedanaest kilometara od fronte.⁴⁸¹

Trio Filipčev, Čudnovski i Stanislavljević imao je vodeću ulogu među povratnicima. Riječ je bila o šarolikoj grupi: Kovačević-Čudnovski bio je bivši član lijeve frakcije i dio Privremenog rukovodstva KPJ 1930. godine; Stanislavljević je bio bivši član desne frakcije, dok Filipčev vjerojatno nije bio upleten u frakcijske borbe. Jedino zajedničko obilježje bilo im je da su sva trojica u Španjolsku stigla iz SSSR-a, gdje su boravili dugo godina, te da su bili duboko upleteni u rane revolucionarne aktivnosti tijekom 1920-ih. Povratnici nisu bili brojna skupina: Maslarić ih je u izvještaju iz 1939. godine nabrojio deset,⁴⁸² a jedan od njih desetorice, Vladimir Ćopić, zapravo nije ni bio član skupine. Jedini istaknutiji član među povratnicima, uz spomenuto trojicu, bio je Mirko Marković,⁴⁸³ koji je kasnije bio njihova veza s Paralelnim cen-

478 Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2 (Zagreb: Mladost, 1981), 319.

479 Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, 94.

480 RGASPI, 495-277-191 (I), B. Чопич, „Сведења о југословских товарищах в Испании“, 19. rujna 1938, 17.

481 Prema živopisnoj anegdoti koja zaslužuje da je se u cijelosti prepriča, mladi dobrovoljac Marko Spahić navodno je bio toliko ljut da je uperio pištolj u Stanislavljevića, prije nego što ga je drugi suborac sprječio da puca. Stanislavljević je potom počeo vikati na Spahića, hvaleći se svojim postignućima u Kominterni. Na to je Spahić odgovorio: „Da ti je sam Staljin dao to povjerenje, za mene si pizda.“ RGASPI, 495-70-200a, „Izjava o Španiji“, 25.

482 AJ, 790/1 KI, 1939/33, Andrejev, „Izveštaj“, 11-14.

483 Mirko Marković (1907-1988) bio je jedna od najživopisnijih zaboravljenih ličnosti jugoslavenskog komunističkog pokreta. Nećak Lenjinova prijatelja Vukašina Markovića, s ujakom je početkom 1920-ih organizirao oružane ustanke u Crnoj Gori u nadi da će potaknuti komunističku revoluciju. Nakon propasti tih napora, emigrirao je u Sovjetski Savez i završio KUNMZ. Kominterna ga je potom poslala u SAD, gdje je radio kao organizator jugoslavenske dijaspore. Nakon što se na kratko vrijeme 1936. godine vratio u Moskvu, otišao je u Španjolsku, gdje je postao zapovjednik bataljuna Washington. U Španjolskoj se sprijateljio s Ernestom Hemingwayjem, koji ga je ugostio na Kubi nakon propasti republike. Nakon što mu je dopušteno ponovno ući u Sjedinjene Države, Marković je nastavio rad među

trom. Prema jednom izvještaju, neki bugarski komunist izvijestio je predstavnika Centralnog komiteta da su povratnici organizirali sastanke neovisno o svojim partijskim organizacijama.⁴⁸⁴

Povratnici su s vremenom razvili iste sumnje prema Privremenom rukovodstvu koje su Marić i Kusovac već gajili. Tri sačuvana Maslarićeva pisma Titu poslana početkom 1938. godine to vrlo jasno pokazuju. Maslarić je Titu napisao da ima problema s provođenjem partijske linije jer dobrovoljci novo rukovodstvo smatraju nelegitimnim te da smatra da su neki od njih u kontaktu s Kusovcem.⁴⁸⁵ Centralni komitet Komunističke partije Španjolske i odmetnuti jugoslavenski dobrovoljci nisu bili uvjereni da je Privremeno rukovodstvo očišćeno od *gorkičevaca* ili da imaju autoritet u očima Kominterne, pri čemu su i samog Maslarića optuživali da je *gorkičevac*.

Povratnici su u jednom trenutku aktivno suradivali s Paralelnim centrom. Ostaje nepoznato kada i kako su ove dvije skupine stupile u kontakt, iako kasniji dokazi pokazuju da su doista bile tjesno povezane. Nakon rata pojavila se korespondencija Kusovčeva saveznika Karla Hudomalja. Hudomalj je početkom 1939. godine bio u kontaktu s Mirkom Markovićem te ga je obavijestio o onome što je smatrao greškama Privremenog rukovodstva.⁴⁸⁶ Marković je bio dugogodišnji Gorkičev protivnik,⁴⁸⁷ zbog čega je bio na oprezu kada je bila riječ o Privremenom rukovodstvu. Iako razmjer njegovih aktivnosti ostaje nepoznat, čini se da je Marković bio dvostruki agent. Sigurno je bio u kontaktu i s Privremenim rukovodstvom i s Kusovcem za vrijeme svog kratkog boravka u Parizu 1938. godine.⁴⁸⁸ Marković je u veljači 1939. godine počeo pisati Hudomalju, izražavajući zaprepaštenost zbog toga što su partiju preuzeli „trockisti“ i „ostala antipartijska govnarija“, eksplicitno izričući da Paralelni centar smatra stvarnim predstavnicima KPJ. Nadalje, istaknuo je da je u kontaktu s Titom i da može proslijediti informacije o Privremenom rukovodstvu, budući da Tito ima povjerenja u njega.⁴⁸⁹ Pismo koje je Kristina Kusovac poslala Hudomalju 13. travnja 1939. godine, u kojem se žali na „*maslarićevce*“ koji su u Španjolsku došli

dijasporom, mobilizirajući ih za rat u Jugoslaviji. Nakon rata, 1945. godine se vratio u Jugoslaviju i postao prvim dekanom Ekonomskog fakulteta na sveučilištu u Beogradu. Međutim, 1948. godine uhićen je kao informbiroovac i interniran na Golom otoku. Nakon puštanja s Golog otoka posvetio se znanstvenom radu i postao jedan od pionira kibernetike u Jugoslaviji. Zanimljivo je da u memoarima, objavljenima posthumno, ne spominje neslaganja s KPJ u Španjolskoj. To je naročito zanimljivo budući da je 1948. godine uhićen kao informbiroovac, pa se mogao predstaviti kao gorljivi protivnik Tita cijelo desetljeće prije sukoba sa Staljinom, kao što su to mnogi drugi kasnije učinili.

⁴⁸⁴ RGASPI, 495-70-200a, „Izjava o Španiji“, 27.

⁴⁸⁵ AJ, 790/1 KI, 1938/12, „Pismo br. 3 za Ota.“

⁴⁸⁶ AJ, 507 CK KPJ – France, I/4, Pismo Markovića Hudomalju, 18. veljače 1939, 1.

⁴⁸⁷ Radanović, „Jugoslovenski interbrigadisti pred Kontrolnom komisijom CK KPJ 1945-1949“, 57.

Marković je bio među rijetkim pripadnicima Grupe 41 koji je preživio Veliku čistku, zahvaljujući činjenici da je bio u Španjolskoj.

⁴⁸⁸ Radanović, „Jugoslovenski interbrigadisti pred Kontrolnom komisijom CK KPJ 1945-1949“, 60.

⁴⁸⁹ AJ, 507 CK KPJ – France, I/4, Pismo Markovića Hudomalju, 1.

iz Sovjetskog Saveza,⁴⁹⁰ pokazuje da je Paralelni centar bio dobro informiran o neslaganjima u Španjolskoj čak i nakon pada republike i njihove marginalizacije u KPJ.

S obzirom na njihovu vezu s Paralelnim centrom, ostaje pitanje zašto su povratnici zauzeli relativno pasivan stav prema pitanju partijskog rukovodstva. Nisu imali svog kandidata za vodstvo partije, te su se u potpunosti oslanjali na svoje kontakte u Parizu. Za razliku od samog Paralelnog centra, nikad se nisu pokušali organizirati ili povezati s drugim protivnicima Privremenog rukovodstva, te je njihov ukupan utjecaj među Jugoslavenima u Španjolskoj bio minoran. Ne postoje dokazi da su ikad pokušali ozbiljno agitirati iza borbenih linija i steći više sljedbenika. Kako je već istaknuto, Maslarić je identificirao samo desetericu povratnika, i čini se da nisu imali puno više drugih simpatizera. Samo se jedan od njih usudio postaviti pitanje partijskog rukovodstva za vrijeme boravka u Španjolskoj. To je bio Stanisavljević, koji je, prema Maslariću, inzistirao da se pitanje novog rukovodstva KPJ raspravi među dobrovoljcima, iako je Kominterna bila strogo protiv takvog prijedloga.⁴⁹¹ Međutim, čak se i to može smatrati klevetom Stanisavljevićevog žestokog protivnika, a ne nužno dokazom ozbiljnije političke aktivnosti.

Općenito govoreći, ponašanje povratnika ostavlja dojam opreznih boljševika koji su vjerovali da će Kominterna u konačnici razriješiti situaciju i donijeti ispravnu odluku, iako su se neovisno o tome namjerno svrstali na jednu stranu sukoba. Njihovo uvjerenje u nužnost očuvanja partijskih kadrova za buduću jugoslavensku revoluciju vjerojatno je bilo iskreno, iako je lako razumljivo kako je takvo uvjerenje njihove protivnike moglo navesti na pomisao da su kukavice. Štoviše, barem je jedan imao legitiman razloga da se prestane boriti: Filipčevljevo se zdravlje ubrzano pogoršavalo tijekom 1938. godine te je on naposljetku krajem kolovoza 1938. i hospitaliziran.⁴⁹²

Kao i Paralelni centar, povratnici su predstavljali problem prvenstveno zbog svojih veza i kontakata: u njihovom slučaju ne samo s Kominternom, već i s Kadrovskim odsjekom i internacionalnim brigadama. Maslarić je imenovao dva člana Centralnog komiteta Komunističke partije Španjolske, pod pseudonimima Edo i Yanov, te šefa Kadrovskog odsjeka, Georgija Dobreva-Železova, kao njihove glavne zaštitnike.⁴⁹³ Edo je bio Edoardo D'Onofrio, talijanski komunist koji je bio član Komunističke partije Španjolske i član Komisije za inozemne kadrove.⁴⁹⁴ Prema izvorima, bio je

⁴⁹⁰ AJ, 507 CK KPJ – France, I/5, Pismo Kristine Kusovac Hudomalju, 13. travnja 1939, 2.

⁴⁹¹ AJ, 790/1 KI, 1939/33, Andrejev, „Izveštaj“, 12.

⁴⁹² RGASPI, 495-277-182, Филиппович, „Докладная записка о командировке в Испанию“, 3-4.

U svibnju 1938. Filipčev je dobio dozvolu da napusti Španjolsku, međutim, to se nije dogodilo sve do evakuacije internacionalnih brigada. RGASPI, 495-277-182, „Proposicion de la Comision de cuadros extranjeros“, 9. svibnja 1938.

⁴⁹³ AJ, 790/1 KI, 1939/33, Andrejev, „Izveštaj“, 15.

⁴⁹⁴ Francesco M. Biscione, s.v. „D'ONOFRIO, Edoardo“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, sv. 41 (Rim: Istituto dell'Encyclopedie Italiana, 1992). [http://www.treccani.it/enciclopedia/edoardo-d-onofrio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/edoardo-d-onofrio_(Dizionario-Biografico)/) (posjet 3.9.2017).

bliski prijatelj Filipčeva, pružajući mu savjete kako postupiti protiv Privremenog rukovodstva.⁴⁹⁵ Yanov je bio bugarski komunist Dimo Dičev, na čelu sekcije slavenskih dobrovoljaca Centralnog komiteta Komunističke partije Španjolske.⁴⁹⁶ Uz to, Maslarić je tvrdio da su povratnici imali veze i u sovjetskom veleposlanstvu u Španjolskoj.⁴⁹⁷ Nakon što je stigao u Pariz gdje se sastao s Marićem i Kusovcem, Anton Ivanov-Bogdanov održao je nekoliko sastanaka s jugoslavenskim dobrovoljcima. Otvoreno je stao na stranu povratnika, optužujući Maslarića da je *gorkičevac*.⁴⁹⁸ Veze Kusovca i Filipčeva spriječile su Privremeno rukovodstvo u provođenju partijske linije u Španjolskoj te rezultirale sastankom kojeg je Maslarić smatrao osobnim i političkim porazom.

Glavni obračun Maslarića i povratnika dogodio se tijekom tzv. „konferencije“ u Barceloni 3. kolovoza 1938. godine. Konferenciji je prisustvovalo sedamnaest jugoslavenskih komunista te Edoardo D’Onofrio u ime Inozemne komisije Komunističke partije Španjolske i Dimo Dičev kao šef sekcije slavenskih dobrovoljaca CK KPŠ. Vladimir Ćopić izabran je kao Jugoslaven koji će podnijeti izvještaj o stanju prilikom otvaranja sastanka. Maslarić je kasnije u memoarima inzistirao da je jedina svrha konferencije bila kritički ocijeniti njegov rad,⁴⁹⁹ što je dijelom bilo točno. Nadalje, Maslarić je tvrdio da su ga D’Onofrio, Dičev i Ćopić otvoreno napali, stajući na stranu povratnika,⁵⁰⁰ ali zapisnik sastanka pokazuje da je riječ o potpuno pogrešnoj interpretaciji činjenica. U stvarnosti su sva trojica zauzela neutralan stav. To je posebno zanimljivo u Ćopićevom slučaju: iako je do 1936. godine bio jedan od najvećih protivnika Gorkića, izgledno je da nije dijelio opsесiju razotkrivanja *gorkičevaca*, ili vjerovanje da se *gorkičevci* skrivaju u redovima Privremenog rukovodstva.

Neovisno o tome, zapisnici konferencije pokazuju da je velik broj nižerangiranih članova sastanak smatrao prilikom da pred višim partijskim organima istaknu ono što su vidjeli kao Maslarićeve greške. Gotovo svi prisutni članovi KPJ bili su protiv Maslarića, i ocjena njegovog rada bila je izuzetno negativna. Osim što je nekoliko puta nazvan *gorkičevcem*, optužen je da štiti trockiste. Maslarić je odgovorio na optužbe, optužujući povratnike za kukavičluk i ističući njihovu nesposobnost da izvršavaju naredbe.⁵⁰¹ Ipak, s obzirom na težinu optužbi, njegov je odgovor bio relativno mlak. Vladimir Ćopić, kao glavni govornik, zauzeo je umjerenu poziciju,

⁴⁹⁵ RGASPI, 495-277-182, Pismo Filipčeva Edvardu D’Onofriju, 1. travnja 1938.

⁴⁹⁶ Nissan Oren, *Bulgarian Communism: The Road to Power 1934-1944* (New York: Columbia University Press, 1971), 134-35. Zahvaljujem Johnu Kraljicu na pomoći u identifikaciji Yanova.

⁴⁹⁷ AJ, 790/1 KI, 1939/33, Andrejev, „Izveštaj“, 11.

⁴⁹⁸ RGASPI, 495-277-182, Филиппович, «Докладная записка о командировке в Испанию», 5.

⁴⁹⁹ Božidar Maslarić, *Moskva-Madrid-Moskva: sećanja* (Zagreb: Prosvjeta, 1952), 82.

⁵⁰⁰ AJ, 790/1 KI, 1939/33, Andrejev, „Izveštaj“, 15.

⁵⁰¹ RGASPI, 545-2-79, Н. Николаевич, „Протокол собрания от 3.VIII. по вопросу взаимоотношений среди тов. из Югославии членов Й.К.П.“ 3. kolovoza 1938, 3-4.

pokušavajući pomiriti dvije skupine. Odbacio je sukob kao osobni konflikt između Maslarića i Filipčeva, ali je istovremeno ustvrdio da njihove osobne nesuglasice ipak dovode do formiranja frakcija oko njih.⁵⁰² Prema Maslariću, Čopić ga je optužio za loše provođenje politike prema kadrovima i favoriziranje mlađih, neiskusnih članova KPJ.⁵⁰³ Iako je to točno, Čopić nije pokušavao umanjiti krivicu starijih kadrova koji su se protivili Maslariću, već je kritizirao i njihovo odbijanje da odu na frontu.⁵⁰⁴ Najgora je optužba došla od D'Onofrija: on je Maslarića optužio za prekoračivanje ovlasti, budući da u Španjolskoj nije moglo biti službenih partijskih predstavnika koji odgovaraju direktno svojim partijama, bez posredovanja Komunističke partije Španjolske.⁵⁰⁵ Gustinčić, koji je bio zadužen za cenzuriranje korespondencije oseblja internacionalnih brigada, negirao je optužbu i istaknuo da se Maslarić u svojim pismima nije predstavljaо kao partijski predstavnik. To nije točno: Maslarić je ranije obavijestio Tita da su internacionalne brigade naredile ukidanje institucije partijskog predstavnštva, ali da on svejedno namjerava nastaviti obnašati tu dužnost među Jugoslavenima.⁵⁰⁶ Gustinčić je lagao predstavniku Kominterne kako bi zaštitio svog bliskog suradnika i saveznika u borbi protiv Paralelnog centra i povratnika.

D'Onofrio je zaključio da zbivanja među Jugoslavenima predstavljaju frakcionaštvo, iako je ovaj slučaj frakcionaštva uzrokovan osobnim, a ne političkim sukobom. Ne postoje dokazi o formalnom organiziranju skupina, ali neformalne veze među pojedincima doista jesu u određenoj mjeri predstavljale frakcionaštvo, budući da su se pojedinci, poput Maslarića i Gustinčića, pokušavali uzajamno štititi, stavljajući zajedničke interese ispred partijskih pravila. Sukob je ponovno u prvi red doveo pitanje međunarodnog upliva u frakcijske borbe. Kako bi stekao legitimitet, Filipčev je sve podsjetio da je i Ivanov, kao predstavnik Kominterne, smatrao Maslarića *gorkičevcem*.⁵⁰⁷

Međutim, D'Onofrio, Dičev i Čopić nisu bili zainteresirani za zauzimanje strana. Iako je Maslarić bio meta većine optužbi koje su dolazile od Jugoslavena, pa je u skladu s tim i promatrao sastanak kao veliki osobni poraz, predstavnici interbrigada s jednakim su intenzitetom kritizirali Maslarićevu politiku prema kadrovima i Filipčevljevo odbijanje borbe. Ako je D'Onofrio privatno i suošćeо s Filipčevim i imao osobne veze s njim, to nije vidljivo iz službenih zapisnika konferencije u Barceloni.⁵⁰⁸

502 RGASPI, 545-2-79, Николаевич, „Протокол“, 7.

503 AJ, 790/1 KI, 1939/33, Andrejev, „Izveštaj“, 16.

504 RGASPI, 545-2-79, Николаевич, „Протокол“, 2.

505 RGASPI, 545-2-79, Николаевич, „Протокол“, 5-6.

506 AJ, 790/1 KI, 1938/12, „Pismo br. 1 za Ota“, 4. veljače 1938, 2.

507 RGASPI, 545-2-79, Николаевич, „Протокол“, 3-5.

508 Štoviš, D'Onofrio je tvrdio da je iskoristio svoj položaj kako bi pomogao i Maslariću, zaštitivši ga u ožujku 1938. od uhićenja. RGASPI, 545-6-1535, Edoardo D'Onofrio, „Andreief Boris Nicolaef – Yougoslave“, 4. listopada 1939, 5.

Zaključak, koji postoji u zapisnicima na španjolskom jeziku, ali ne i u onima na ruskom, ističe da su Maslarić i Gustinčić zlorabili svoje položaje nastavljajući djelovati kao partijski predstavnici, dok je Filipčev okupio one koji su se željeli vratiti u SSSR te one „politički slabe.“⁵⁰⁹ Zaključeno je da je malo vjerojatno da će sami međusobno okončati sukob te se predlaže da ih se pošalje iz Španjolske.

Međutim, ove upute nikad nisu provedene. Epilog je daleko više antiklimaktičan nego predloženo izbacivanje tuceta istaknutih jugoslavenskih komunista iz države. Sukob nije riješen u Španjolskoj, pa je Maslarić svejedno morao o njemu izvjestiti prilikom povratka u Moskvu 1939. godine, dok je Filipčev tijekom 1939. i 1940. godine bio pod istragom.⁵¹⁰ Njihov se spor ni zbog praktičnih razloga nije mogao riješiti u Španjolskoj. Maslarić je uhićen nedugo nakon konferencije u Barceloni zbog nepovezanog pitanja,⁵¹¹ a Filipčev je otprilike u isto vrijeme hospitaliziran zbog sve goreg zdravstvenog stanja. Mjesec dana kasnije, pak, počela je evakuacija internacionalnih brigada iz Španjolske. Maslarić i Filipčev naposjetku su oslobođeni svih optužbi. Maslarić je tijekom rata ostao u Moskvi i radio kao propagandist. Tamo je postao jedan od dvojice (drugi je Veljko Vlahović) koji su zaslužili titulu narodnog heroja Jugoslavije bez da su se borili u Narodnooslobodilačkom ratu. Filipčev je, s druge strane, bio dobrovoljac u Crvenoj armiji u lipnju 1941. godine, i poginuo je braneći Moskvu.

Prema tome, španjolska epizoda nije bila ključan element frakcijske borbe. Ipak, situacija u Španjolskoj dijelila je sličnosti sa situacijom u Parizu, razotkrivajući moćne transnacionalne veze koje su utjecale na unutarpartijske odnose. Također, pokazuje pasivnost koju su povratnici dijelili sa svojim saveznicima iz Paralelnog centra. Iako je Maslarić, Titov suradnik od najvećeg povjerenja u Španjolskoj, bio na marginama cijelu drugu polovicu 1938. godine, frakcijska je borba zamrla. Proaktivnija skupina iskoristila bi priliku kako bi oslabila autoritet Privremenog rukovodstva među dobrovoljcima. Međutim, ne postoje izvori koji bi upućivali da su povratnici poduzeli takvo što. Najevidentniji razlog je zbrka u kojoj se u to vrijeme nalazila Republika: dobrovoljci su evakuirani, a država se urušavala. Ipak, da su povratnici reagirali, mogli su izazvati mnogo problema za Tita i njegovo Privremeno rukovodstvo. Činjenica da to nisu učinili najvjerojatnije objašnjava zašto nisu oštريje kažnjeni neposredno nakon Titovog preuzimanja KPJ. Tito je pokušao omesti njihove karijere u Sovjetskom Savezu pod izlikom njihova nedostatka partijske discipline,⁵¹² ali nije ih optužio za izdaju ili izbacio

⁵⁰⁹ RGASPI, 545-6-1519, „Protocolo de la reunion de los cam. yugoslavos convocada por la Seccion de Cuadros Extrangeros del C.C. del PC de Espana, el dia 3 de Agosto de 1938“ 3.

⁵¹⁰ Svi dokumenti koji se odnose na istragu nalaze se u RGASPI, 495-277-182, u osobnom dosjeu Romana Filipčeva.

⁵¹¹ Maslarić je proveo pola godine u zatvoru, sve dok optužbe protiv njega nisu u konačnici odbačene u veljači 1939. AJ, 790/1 KI, 1939/33, Andrejev, „Izveštaj“ 19-21.

⁵¹² Simić, *Tito: svetac i magle*, 105.

iz partije. Neovisno o tome, većina preživjelih povratnika, uključujući i Čudnovskog, Stanislavjevića i Mirka Markovića, uhićena je 1948. godine i potom zatvorena na Golum otoku.⁵¹³

Likvidacionizam i hrvatsko pitanje

Zbivanja u Hrvatskoj 1938. i 1939. godine imala su daleko veći utjecaj nego sporovi u Španjolskoj. Događaji u Hrvatskoj predstavljali su veliki udarac Privremenom rukovodstvu te bi, da su bolje iskorišteni, možda doveli čak do pobjede Paralelnog centra nad Titom. Također, dobro ilustriraju neslogu i nedostatak komunikacije između različitih razina partijskog rukovodstva i pojedinih grupa u KPJ. Konflikt je direktno bio povezan s pitanjima likvidacionizma i nacionalizma. Likvidacionizam se odnosio na pravilnu primjenu politike Narodne fronte, dok se nacionalizam ticao pitanja obrane Jugoslavije u slučaju fašističke prijetnje ratom. Oba pitanja bila su goruća u to vrijeme. Sukobi pričani jezikom boljševizma u ovom su slučaju bili neodvojivo povezani s nacionalnim pitanjem budući da su se političke taktike opravdavale navodno jedinstvenom pozicijom hrvatske nacije unutar Jugoslavije.

U vrijeme kad je Gorkić u Moskvi pisao svoju partijsku autobiografiju, očajnički pokušavajući spasiti vlastiti život, hrvatski komunisti pod Titovim vodstvom tajno su se sastali u noći, u šumi zapadno od Zagreba, kako bi, po naređenju CK KPJ i Kominterne, osnovali Komunističku partiju Hrvatske (KPH). Komunističke partije Slovenije (KPS) i Hrvatske osnovane su kao dio strategije Narodne fronte, u pokušaju da se KPJ bolje prilagodi lokalnim uvjetima i različitim političkim okolnostima u tim dijelovima zemlje.⁵¹⁴ KPH i KPS trebale su djelovati kao regionalne podsekcije KPJ, ne kao samostalne partije, a vodstvo je jasno naglasilo da njihovo osnivanje nije korak prema federalizaciji KPJ, koja treba ostati centralizirana.⁵¹⁵ Unutar godine dana, komunisti su osnovali i Stranku radnog naroda (SRN), legalnu komunističku frontu podređenu KPJ.⁵¹⁶ SRN je trebala djelovati kao i svi ostali dijelovi antifašističke fronte: visokorangirani član legalne SRN morao bi se u potpunosti pridržavati odluka ilegalne KPJ.⁵¹⁷ Međutim, ova se organizacijska hijerarhija nije uvijek poštovala, što je bila posljedica ranijih likvidacionističkih praksi i nedostatka povjerenja u novo rukovodstvo, koje još uvijek nije imalo mandat Kominterne. To je tijekom 1938. godine izazvalo veliku raspravu između Privremenog rukovodstva i CK KPH.

513 Za više informacija o partijskoj istrazi povratnika nakon rata, vidi Radanović, „Jugoslovenski interbrigadisti pred Kontrolnom komisijom CK KPJ 1945-1949.“

514 Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 51.

515 Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, 66.

516 Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 52.

517 Swain, *Tito*, 22-23.

Poslije neuspjeha KPJ da na izborima 1935. godine formira Narodnu frontu te nakon promjene politike koja je uslijedila s Gorkićevim uhićenjem, Privremeno rukovodstvo pod Titom nije bezuvjetno podržalo Ujedinjenu opoziciju. Umjesto toga, partija je planirala da Stranka radnog naroda (SRN) istupi s vlastitim kandidatima na listi Ujedinjene opozicije tijekom parlamentarnih izbora 1938. godine, vodeći se uvjerenjem da se SRN mora profilirati kao neovisna politička opcija. Međutim, mnogi u KPH nisu se slagali s tim stavom, tražeći jaču suradnju s Hrvatskom seljačkom strankom (HSS). Ovaj se stav podudarao sa stavom Paralelnog centra. Marić je smatrao da bi otvoreni sukob na izborima s HSS-om samo dodatno otudio hrvatske mase te da je potrebna prilagodba taktike.⁵¹⁸ To ipak nije značilo automatsko povlačenje pred HSS-om na svim frontama – tamo gdje su dalmatinski komunisti mislili da imaju jasnú prednost i da ne postoji opasnost od pobjede vlade, KPJ je djelovala neovisno, preko legalne radničke partije. Štoviše, Marić je kritizirao KPH zbog naredbe dalmatinskim komunistima da u potpunosti napuste djelovanje u radničkoj stranci i reformističkim sindikatima.⁵¹⁹ Titoovi pozivi za jedinstvo u ovom pitanju nisu uvijek bili uspješni, primarno stoga što je tijekom 1938. godine Tito bio samo vršitelj dužnosti generalnog sekretara.

Prvi su sukobi započeli u ožujku 1938. godine, nakon Anschlussa Austrije, koji je vojsku nacističke Njemačke doveo na jugoslavenski prag, čime je prijetnja rata postala bliža no ikad. U odgovor, rukovodstvo KPJ izdalo je proglašenje pozivajući na suradnju ne samo s Ujedinjenom opozicijom, nego i jugoslavenskim monarhističkim centralistima i nacionalistima koji su se protivili vlasti, kako bi se obranila Jugoslavija.⁵²⁰ Vodstvo KPH oštro je kritiziralo ovaj proglašenje, ističući da takav savez nije opcija. Neki hrvatski komunisti predstavljali su rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja kao preduvjet hrvatske potpore ujedinjenoj Jugoslaviji. Tito je u svojim pismima Dimitrovu ovakav stav žestoko kritizirao kao sektaški.⁵²¹ Iako je hrvatsko pitanje kasnije te godine eskaliralo u drugom smjeru, ovaj je incident značajan jer otkriva važan element strategije Privremenog rukovodstva. Iako je likvidacionizam bio najčešća optužba koju je Tito koristio protiv protivnika svoje linije, KPJ nije bila nesklona likvidacionističkim taktikama kad je jedinstvo Jugoslavije bilo u pitanju. Prema tome, u ovom konkretnom slučaju, Privremeno rukovodstvo KPJ bilo je znatno više desno nego vodstvo KPH. Nadalje, nejasno je na koji način ovaj poziv za suradnjom s desnicom korelira s Titovim prijedlogom Piecku da bi KPJ trebala poduprijeti zbaciwanje jugoslavenske vlade i uspostavu novog, demokratskog režima. U narednim će godinama linija KPJ evoluirati u dosljedni stav da samo proleterska ljevica može sačuvati jedinstvo nacije, dok je buržoaske snage izdaju fašizmu i time podravaju vlastiti

⁵¹⁸ RGASPI, 495-20-647, „тov. Димитрову“, 29. ožujka 1938, 2-4; primjeri ove taktičke prilagodbe u Dalmaciji mogu se naći i u AJ, MG 516, 2246, Josip Rosić, „Prilog za istoriju KPJ“, 80-81.

⁵¹⁹ RGASPI, 495-20-647, „тов. Димитрову“, 29. ožujka 1938, 2-4.

⁵²⁰ Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, 224.

⁵²¹ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 63.

nacionalizam. Ova je linija jasno razdvajala KPJ od hrvatskih i srpskih nacionalista, istovremeno potvrđujući njihovu predanost federalnoj jugoslavenskoj državi.

Hrvatsko nacionalno pitanje zauzelo je središnje mjesto u razdoblju do izbora u prosincu 1938. godine. Pogoršanje međunarodne situacije onemogućilo je daljnje odgađanje rješavanja pitanja s kojim se kraljevina nije željela suočiti dva desetljeća. Socijalisti su se ponovno počeli okretati Ujedinjenoj opoziciji, naslućujući da je pozicija vlade značajno oslabila te da je stiglo vrijeme za korjenite promjene u unutarnjoj organizaciji zemlje. Mnogi su komunisti dijelili taj stav, iako Privremeno rukovodstvo nije bilo uvjerenog.⁵²² Konflikt se javno odigrao kroz Stranku radnog naroda, od koje se očekivalo da se jasno profilira kao dio Ujedinjene opozicije. Konflikt je duboko podijelio KPJ i razotkrio javnosti unutarpartijska neslaganja. Sukob je bio poguban i za reputaciju i uspjeh partije na izborima. Hrvatska je na jedinim slobodnim izborima u Jugoslaviji 1920. godine bila jedno od komunističkih uporišta, pa se partija nadala ponoviti raniji uspjeh. Međutim, neslaganja između vodstava KPH i KPJ sabotirala su te napore.

Kako je već istaknuto, od KPJ u cijelini, uključujući KPH kao podsekciju, očekivalo se da kroz SRN prezentiraju zasebne kandidate za izbole, koji nisu bili povezani s Ujedinjenom opozicijom. Iako se tako postupilo u ostatku zemlje, KPH je odbila poslušati. Nije predložila svoje kandidate, već je umjesto toga podržavala Ujedinjenu opoziciju u svim regijama.⁵²³ Prema sudioniku ovih događaja, sekretaru Centralnog komiteta KPH Đuri Špoljariću, odluka je donesena tijekom partijskog sastanka u stanu Miroslava Krleže, te su se s njom složili svi prisutni partijski članovi, uključujući njega, Božidara Adžiju, Mladena Ivekovića, Josipa Kraša i Andriju Žaju.⁵²⁴ Međutim, problem je bio što Krleža u to vrijeme *de facto* nije bio član partije. Iako je bio najistaknutiji marksistički intelektualac u zemlji, nije se u potpunosti slagao sa svim partijskim politikama, i najvjerojatnije nije formalno bio član partije. Prema tome, članovi Centralnog komiteta KPH (Špoljarić, Kraš, Žaja) sastali su se s podređenima (Adžija i Iveković, koji su vodili SRN, ali su bili nižerangirani komunisti) i s nekomunistom (Krleža) kako bi odlučili o pitanju partijske politike, koja je na kraju bila suprotna uputama koje je dalo Privremeno rukovodstvo. To je izazvalo ljutnju u Privremenom rukovodstvu, zbog čega je Tito ponovno istaknuo optužbe za likvidacionizam.⁵²⁵ Iako ovakva optužba nije bila samo kleveta, Titov specifičan oblik ljevičarenja nije imao naročitu potporu u Hrvatskoj, pa su njegovi protivnici imali snažne protuarugmente. Vodstvo KPH ispravno je smatralo masovnu potporu HSS-u kao znak da se HSS među stanovništvom percipira kao jedini legitimni branitelj hrvatskih naci-

⁵²² Swain, *Tito*, 26.

⁵²³ Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, 225.

⁵²⁴ Velimir Visković, „Krležina uloga u sukobu na ljevici, I. nastavak,“ *Republika* LV/3-4 (1999), 62.

⁵²⁵ Swain, *Tito*, 24.

onalnih interesa.⁵²⁶ Komunisti su se stoga bojali da bi otvoreni sukob mogao biti poguban i dodatno oslabiti njihovu potporu među Hrvatima. Smatrali su da je jedina ispravna primjena linije Narodne fronte razumjeti ove okolnosti i djelovati u suradnji s glavnom strankom hrvatskog naroda, koja je smatrala da je Hrvatska potlačena u Jugoslaviji. KPH je kontinuirano naglašavala stav da je Hrvatska poseban slučaj.⁵²⁷

Titu i Privremenom rukovodstvu takav je stav, pak, zvučao kao nacionalizam. Dok se KPH pokušavao infiltrirati u HSS i druge legalne organizacije koje su djelovale unutar Ujedinjene opozicije⁵²⁸ kako bi ih usmjerili što je moguće više lijevo, Privremeno rukovodstvo optužilo je KPH za ulagivanje reakcionarnim elementima unutar hrvatskog nacionalnog pokreta. Naravno, sama KPJ je bila upletena u slične akcije drugdje, ali bez tako velikih ustupaka nekomunistima. Nadalje, fokus na rad u legalnim organizacijama predstavljen je kao još jedno odstupanje od partijske linije, dok je rad u nekomunističkim sindikatima i seljačkim organizacijama proglašen likvidacionizmom.⁵²⁹ Pitanje je li to doista istina zahtijeva dubinsko mikrohistorijsko istraživanje politike hrvatskih komunista, što izlazi iz opsega ove knjige.

Neovisno o tome, optužbe Privremenog rukovodstva nisu bile u potpunosti neutemljene. KPH nije bila sklona kritizirati HSS zbog straha da bi takva kritika oslabila položaj komunista.⁵³⁰ Isto se odnosilo i na SRN, koju su vodili Adžija i Iveković. U stvarnosti, takav je stav pridonio samo tome da je SRN postala neprepoznatljiva u odnosu na ostatak opozicije. Prihvatanje autoriteta HSS-a kao predstavnika „hrvatskih nacionalnih interesa“ nije bio način za vođenje revolucionarne, klasno orijentirane partije. Štoviše, činjenica da su se komunisti u politiku najviše uključivali radom u SRN-u i sindikatima dodatno je potkrijepila stav da je takva linija KPH likvidacionistička. Kao i Gorkić prije njih, vodstvo KPH nadalo se da će ta aktivnost biti bedem protiv budućih masovnih uhićenja komunista. Tito je, s druge strane, osnivanje neovisnih partijskih celija unutar legalnih organizacija smatrao ispravnom taknikom, umjesto potpunog utapanja komunista u nekomunističke organizacije.

Kompleksni i međusobno isprepletani sukobi interesa najviše su eskalirali u Dalmaciji. Dalmatinski komunisti, pod vodstvom Vicka Jelaske, podržavali su Paralelni centar, ali i inzistirali na tvrdnji da su uložili velike napore kako bi osigurali vodstvo KPH u legalnim organizacijama, u skladu s prijedlozima Privremenog rukovodstva.⁵³¹ Štoviše, oni su, kao i Privremeno rukovodstvo, s vremenom razvili stav da SRN treba samostalno izaći na izbore, a ne kao dio HSS-a.⁵³² Ovakav je stav bio utoliko značajni-

⁵²⁶ Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 53.

⁵²⁷ Swain, *Tito*, 24.

⁵²⁸ Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 52.

⁵²⁹ Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, 225-227.

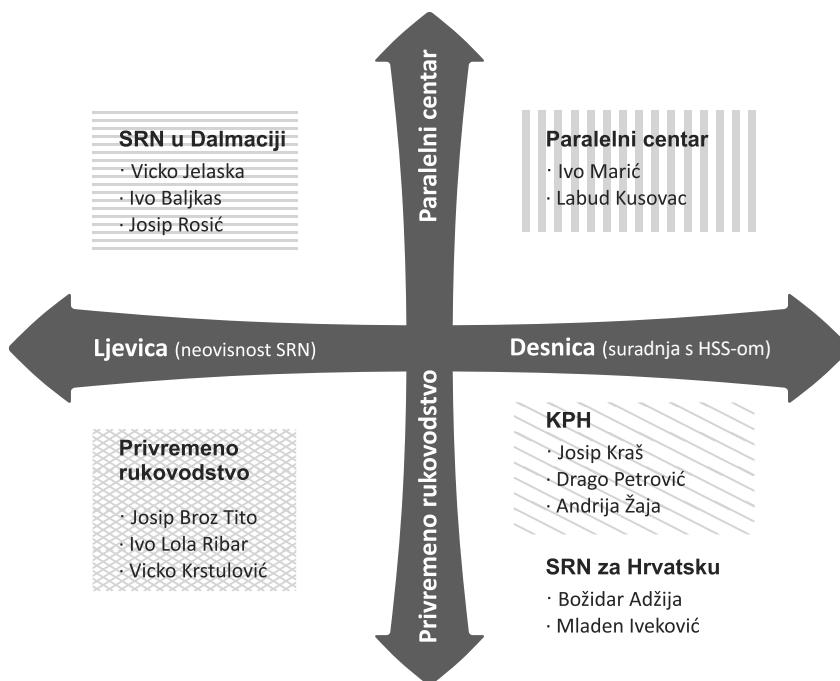
⁵³⁰ Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, 52-53.

⁵³¹ RGASPI, 495-20-647, „тоб. Димитрову“ 29. ožujka 1938, 4.

⁵³² AJ, MG 516, 2899, Vicko Jelaska, *Autobiografija*, 18; Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, 221.

ji jer je Jelaska izabran kao predsjednik SRN-a za Dalmaciju pa je imao i visok stupanj autoriteta. Tito se stoga našao u situaciji u kojoj su oni koji su podržavali Privremeno rukovodstvo (vodstvo KPH) provodili pogrešnu partijsku liniju, dok su oni eksplicitno povezani s Paralelnim centrom provodili ispravnu liniju, iako je sam Paralelni centar zagovarao ograničenu suradnju s HSS-om. Ova izuzetno komplikirana situacija predstavljala je ozbiljan izazov Titovom nedavno utvrđenom autoritetu. Na kraju, osobna prijateljstva i neprijateljstva prevladala su nad partijskom politikom. Umjesto da okrene leđa centralnim komitetima KPH i SRN-a kako bi podupro Jelasku i dalmatinske komuniste, Tito se fokusirao na dovođenje KPH i SRN u red, pritom kažnjavajući dalmatinske komuniste, čiji su stavovi bili najbliži njegovima.

Frakcije u KPJ, 1938-1939.

Frakcije u Hrvatskoj od Anschlussa do izbacivanja Jelaske, Marića i Kusovca.

Kako bi se istražio ovaj slučaj formiran je poseban partijski odbor. Lola Ribar, Titov najvjerniji pobočnik, još je jednom dobio zadatak istražiti i izvijestiti o situaciji u Dalmaciji.⁵³³ Privremeno rukovodstvo naposljetku je odlučilo kazniti najviše rangirane ličnosti sa SRN-u – Adžiju, Ivezovića i druge, kao i trojicu vodećih komunista

533 AJ, 790/1 KI, 1938/34, Pismo Ilijie [Lola Ribar] Otu [Tito], sredina studenog 1938.

KPH – Josipa Kraša, Đuru Špoljarića i Andriju Žaju.⁵³⁴ Svi su dobili partijski ukor, ali nisu izbačeni iz partije. Izbacivanja su bila rezervirana za partijsko rukovodstvo u Dalmaciji, koje je optuženo za „likvidiranje“ partijskog rada do točke raspadanja nekoliko lokalnih komunističkih ogranačaka te fokusiranja na SRN na štetu KPJ.⁵³⁵ Jelaska, dugogodišnji član partije koji ranije nije bio uplenjen u frakcijske borbe, negirao je ove optužbe do kraja života. U tom trenutku, nije se želio predati bez borbe: 1939. godine mobilizirao je potporu koju je imao u Dalmaciji. Kad ga je SRN izbacila po naredbi KPH, članovi SRN-a u Splitu glasali su protiv te odluke, na taj način direktno prkoseći navodnoj podredenosti SRN-a komunističkoj partiji.⁵³⁶ Ipak, taj je čin naizgled bio vrhunac Jelaskinog navodnog likvidacionizma.⁵³⁷ Članstvo u Splitu u potpunosti je odbilo suradnju s Vickom Krstulovićem, novoimenovanim šefom partijske organizacije u Dalmaciji, koji je povicima otjeran sa svih masovnih sastanaka kojima je prisustvovao, jer su članovi inzistirali na promjeni odluke Centralnog komiteta o izbacivanju Jelaske.⁵³⁸ Iako već formalno izbačen, Jelaska je definitivno poražen tek nakon nekoliko intervencija Centralnog komiteta KPJ tijekom 1939. i 1940. godine.

Iako je većina Titovih glavnih protivnika poražena do sredine 1939. godine, promjena političke situacije doveo je u pitanje njegovu tvrdnju da je stav KPH „likvidacionistički.“ Komadjanje Čehoslovačke u ožujku 1939. godine izazvalo je zabrinutost bi li Titovi ljevičarski stavovi prema Narodnoj fronti mogli dijelove hrvatskog naroda gurnuti u kamp kolaboracionista, kao što se to dogodilo u Slovačkoj. Iako je sukob bio pitanje hrvatskog nacionalnog osjećaja i time problematičan sa stajališta marksizma, sada je nerazdvojivo bio povezan s borbom protiv fašizma. Činilo se da je ljevičarenje KPJ potkopalo tu borbu. Kao posljedica toga, Tito se ubrzo morao suočiti s novim optužbama u Moskvi, koje su predstavili Marićev saveznik Petko Milletić i njegovi saveznici u Kominterni. Tito je mudro odugovlačio, došavši u Moskvu tek nakon potpisivanja pakta Ribbentrop-Molotov, kad je Kominterna još jednom skrenula lijevo. Optužbe su na kraju odbačene, a Titove greške oproštene.⁵³⁹

Titova teza o reakcionarnoj ulozi buržoazije u nerazvijenim zemljama mogla se zapravo protumačiti kao trockistička, budući da su takav stav zauzeli Trocki i lijeva

534 Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, 226.

535 Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, 235-236.

536 Kvesić, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 22.

537 Prema Ivanu Jeliću, optužbe za likvidacionizam bile su i posljedica činjenica da je Jelaska koristio SRN zbog nepostojanja formalne partijske organizacije u Dalmaciji, što je pak bila posljedica masovnih uhićenja komunista. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, 228-230. Titov prvi napad na Jelasku, u izvještaju Kominterni u rujnu 1938, nije se fokusirao na likvidacionizam, već na njegovu „odbijanje da dopusti mladim kadrovima preuzimanje vodećih pozicija“ te na navodne veze njegovog druga Ive Baljkasa s trockistima. *Sabranja djela*, sv. 4, 92.

538 Vicko Krstulović, *Memoari jugoslavenskog revolucionera*, vol 1. (Beograd: Mostart, 2012), 105.

539 Swain, *Tito*, 25.

opozicija po pitanju kineske revolucije 1925. godine.⁵⁴⁰ Titova je teza svakako bila u suprotnosti s Kominterninom dominantnom vizijom Narodne fronte sve do njenog prešutnog napuštanja 1939. godine. Međutim, to ne znači da je Tito bio trockist. Očita ključna razlika bila je Titovo prihvatanje politike Narodne fronte. Tito, za razliku od Trockog, nije *a priori* odbacivao mogućnost saveza s buržoazijom; Tito je jednostavno želio osigurati prvenstvo komunista u slučaju formiranja takvog saveza. Njegovi stavovi o revoluciji bili su ukorijenjeni u lenjinističkoj ideji pretvaranja svjetskog rata u građanski rat. Naravno, i sam Trocki tvrdio je za sebe da je nasljednik te ideje. Geoffrey Swain tvrdi da je Tito, pišući 1940. godine, hvalio Staljinu za „izgradnju socijalizma“, ali dodavši da „revolucionarnu borbu u kapitalističkim zemljama primarno vodi Lenjinova misao.“⁵⁴¹ Prema tome, Titova politika bila je hibrid revolucionarnog lenjinizma i onoga što Sheila Fitzpatrick naziva Staljinovom „revolucijom odozgo.“ Titova kasnija implementacija revolucionarne borbe, koju je Kominterna kontinuirano kritizirala kao previše ljevičarsku, i uspostava poslijeratnog režima, koji je unatoč manjim odstupanjima bio fundamentalno staljinistički, potvrđuju tu tvrdnju. Kad je revolucija izbila, poprimila je oblik pobune seljaka pod vodstvom partije te antifašističkog oslobođilačkog rata, a ne masovnog radničkog preuzimanja tvornica i formiranja radničkih sovjeta.

Jedine veće političke žrtve antilikvidacionističke borbe iz Titova unutarnjeg kruga bili su Hrvati koji su zastupali kompromis s HSS-om. Do 1940. godine Andrija Žaja i Drago Petrović više nisu bili članovi CK, a zamijenili su ih gorljivi ljevičari Rade Končar i Ivan Milutinović. Vodeće položaje u KPJ zauzeli su istaknutiji projugoslavenski hrvatski komunisti, poput Vladimira Bakarića. Jedini od trojice hrvatskih „desničara“ koji je zadržao položaj u vrhu partije bio je Josip Kraš. U Sloveniji se odvio sukob analogan onom u KPH; dio slovenskih komunista tražio je da KPS bude potpuno neovisna od KPJ. Međutim, Kardelj i Tito riješili su sukob prije no što je KPS i formalno osnovana.⁵⁴² Hrvatski slučaj ilustrira i Titov fleksibilan stav prema unutarpartijskim disidentima s kojima je imao osobne veze, ali i njegovu oštrinu prema suparnicima s kojima je dijelio političke stavove, ali čije su se političke ambicije sukobljavale s njegovim. Nadalje, izbacivanje Jelaske unatoč golemoj popularnosti koju je uživao služi kao primjer na koji se način gušila demokracija u staljinističkoj partiji, u kojoj je demokratski centralizam

⁵⁴⁰ Alex Callinicos, *Trotskyism* (Buckingham: Open University Press, 1990), 10.

⁵⁴¹ Geoffrey Swain, „Tito: The Formation of a Disloyal Bolshevik,“ *International Review of Social History* XXXIV (1989), 262. Swain citira jedan izvor – Titovu rukom napisanu poruku na marginama *Proletera*, pohranjenu u Arhivu Jugoslavije – kao potvrdu svojih tvrdnji. Međutim, ta je tvrdnja u skladu s Titovim općim ideološkim svjetonazorom i praktičnom politikom, pa stoga nije neutemeljena.

⁵⁴² Edvard Kardelj, „Sećanje na dolazak druga Tita na čelo Partije,“ u: *Tito četrdeset godina na čelu SKJ 1937-1977*, ur. Vladimir Bakarić (Beograd: Narodna knjiga, 1978), 63-64; Franse Filipič, „Josip Broz Tito i osnivanje KP Slovenije,“ *Vojnoistorijski glasnik* 1/1987, 131-139.

sada značio da članovi moraju poštovati odluke koje je unaprijed donijelo rukovodstvo. Na kraju, kontroverza KPH pokazuje latentni potencijal za frakcijske borbe po nacionalnim linijama, koje su opstale u partiji i nakon 1940. godine,⁵⁴³ kao i za odstupanja od staljinizma, što će se intenzivirati nakon komunističkog preuzimanja vlasti.

Tito u Moskvi

Kad je Tito 25. kolovoza 1938. godine stigao u Moskvu, jugoslavenska zajednica u poznatom hotelu Lux, u kojem su prebivali strani komunisti, svedena je na samo četvoricu ljudi, uključujući i njega. Preostala trojica ostali su na životu prvenstveno zato što su razdoblje Velike čistke proveli u inozemstvu, primarno u Španjolskoj: Josip Kopinić kao operativac Kominterne, Vladimir Čopić i Janko Jovanović kao zapovjednici u internacionalnim brigadama. Do kolovoza je *ježovčina* polako jenjava, iako je situacija bila daleko od sigurne za bilo koga. Dvojica od ove trojice Jugoslavena u hotelu Lux bit će mrtvi do proljeća 1939. godine. Za vrijeme boravka u Moskvi, Tito je bio blizak s Kopinićem i Čopićem, često se s njima sastajući uz kavu i političke diskusije.⁵⁴⁴ Ne postoje podaci o odnosima ove skupine s Jovanovićem, koji je u SSSR stigao u svibnju 1937. godine, nakon što je u bitki izgubio desnu ruku, kako bi radio za Međunarodnu kontrolnu komisiju. Tito je imao i potporu Mite Despotovića, Jugoslavena koji je radio za Kadrovski odsjek Kominterne.⁵⁴⁵ Ipak, Titov najvažniji saveznik bio je ranije spomenuti bugarski komunist Ivan Karaivanov (Spinner), koji je radio u Kadrovskom odsjeku. Većina autora slaže se da je Karaivanov bio Titov najvažniji saveznik u Kominterni u to vrijeme te impliciraju da je bio u bliskim odnosima s NKVD-om.⁵⁴⁶ Kopinić je u tom pogledu možda najeksplicitniji, ističući da je Karaivanov svoje pozitivne izvještaje o Titu dostavljao „posebnoj skupini u NKVD-u“.⁵⁴⁷ Međutim, specifični detalji odnosa Karaivanova i Tita u to vrijeme nisu poznati, jer nijedan nije detaljno o tome govorio. Izvještaji koje je Karaivanov

⁵⁴³ Za zastarjeli, ali još uvijek kvalitetan, prikaz frakcionaštva po nacionalnim linijama, posebno u KPH, vidi u Banac, *With Stalin against Tito*. Za recentniji prikaz vidi Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*.

⁵⁴⁴ Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 89.

⁵⁴⁵ Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 107.; 1939. godine, Jovanović je zamjenio uhićenog Horvatina u Pieckovu Sekretarijatu kao jugoslavenski predstavnik. Od 1940. posljednji jugoslavenski predstavnik bio je Veljko Vlahović, koji je na tom mjestu ostao sve do ukidanja Kominterne 1943. godine. Huber, „Structure of the Moscow apparatus of the Comintern and decision-making,” 50; RGASPI, 495-11-20d, „Штаты на 1940 г. – Секретариат тов. Пика“, 10. listopada 1939. Despotović je 1948. godine podržao Rezoluciju Informbiroa i ubijen je 1951. godine prilikom navodnog pokušaja bijega u Mađarsku.

⁵⁴⁶ Pirjevec, *Tito i drugovi*, sv. 1, 91; Goldstein, *Tito*, 163; Bondarev ne analizira navode da je Karaivanov radio za NKVD, već se fokusira na njegov rad u Kominterni i iznosi argument da je Karaivanov bio zadužen za balkanske poslove u Kadrovskom odsjeku. Bondarev, *Misterija Tito*, 102.

⁵⁴⁷ Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 95.

možda napisao za NKVD još uvijek nisu otkriveni. Ako su doista postojali, onda su mogli pomoći Titu da izbjegne uhićenje, ali teško da su bili faktor u odlučivanju u Kominterni, osim što su mogli potvrditi da Tito nije sumnjiva ličnost.

Unatoč svim njegovim vezama, Titov je položaj bio daleko od sigurnog. Najveći problem predstavljale su optužbe časnika Crvene armije Ivana Srebrenjaka i člana IKKI, šefa Kadrovskog odsjeka, Georgija Damjanova-Bjelova. Srebrenjak je podržavao Paralelni centar, dok je Damjanov-Bjelov bio skeptičan prema Jugoslavenima općenito. U ožujku je Damjanov napisao da je Tito pokušao dezertirati iz Crvene armije tijekom ruskog građanskog rata, da nije mogao opravdati svoje kretanje tijekom nekoliko mjeseci u vrijeme rata (čime je implicirao da je Tito radio za bjeloarmejce), sugerirao da je Tito bio u bliskim kontaktima s jugoslavenskom policijom, razotkrio njegove bliske veze s Gorkićem i istaknuo da je Titovu suprugu Luciju Bauer uhitio NKVD.⁵⁴⁸ Srebrenjak je u svojim otpužbama bio još oštřiji. Kopinić tvrdi da je za to saznao na sastanku sa zamjenikom Manuilskog i Staljinovim povjerenikom, Andrejem Andrejevim, u ljeto 1938. godine. Srebrenjak je nastojao dokazati Titove špijunske veze ukazujući da su njegovi bliski suradnici iz SKOJ-a, Lola Ribar i Boris Kidrič, obojica bili sinovi bogatih jugoslavenskih kapitalista, da je njegova tadašnja ljubavnica Herta Haas agentica Gestapa, te da porast cirkulacije partijskog tiska u vrijeme kad Kominterna nije slala nikakva finansijska sredstva mora značiti da je Tito primao novac od policije.⁵⁴⁹ Kopinić je pobio sve optužbe, ali je morao osobno pisati i razgovarati s Dimitrovim nekoliko puta prije no što je Tito, kojem je poziv za Moskvu stigao u lipnju 1938. godine, uopće dobio vizu za dolazak krajem kolovoza.

Titova sudbina u Moskvi bila je kako dugo neraskidivo povezana sa sudbinom njegovog partijskog druga, Vladimira Ćopića. Već poznat kao veteran Oktobarske revolucije i Titov saveznik s ljevice, Ćopić je zacementirao svoj legendarni status među jugoslavenskim komunistima za vrijeme Španjolskog građanskog rata, gdje je bio zapovjednik XV. internacionalne brigade „Abraham Lincoln“. Kao stari protivnik Gorkića, osjećao je da su sve njegove slutnje i kritike potvrđene u posljednjih godinu dana. Ćopić i Tito u to su vrijeme bili bliski, i svi izvori upućuju da ga se ozbiljno razmatralo za vodeće mjesto u KPJ (iako je njegovo ranije frakcionaštvo vjerojatno bilo prepreka za mjesto generalnog sekretara). Još 1935. godine Ćopić je predložio da Tito bude jugoslavenski predstavnik u IKKI umjesto Gorkića.⁵⁵⁰ U travnju 1938. godine, pet mjeseci prije Ćopićeva dolaska u Moskvu, Tito ga je u

⁵⁴⁸ Simić, *Svetac i magle*, 91. Bauer je uhićena kao dio „njemačke operacije“ NKVD-a i njezin pad vjerojatno nije imao nikakve veze s njezinim suprugom. Za detalje njenog uhićenja i pogibije vidi Aleksandr Vatlin, „*Nu i nechist. Nemeckaya operaciya NKVD v Moskve i Moskovskoy oblasti, 1936-1941. gg.*“ (Moscow: ROSSPEN, 2012), 123-124, 175.

⁵⁴⁹ Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 85-87.

⁵⁵⁰ RGASPI, 495-277-191 (I), B. Чопич, „О моих отношениях с бывшими членами руководства К.П.Ю.“ 23. rujna 1938, 8.

pismu preporučio kao jednog od dva intelektualca kojeg treba razmatrati za vodeće položaje u KPJ (drugi je bio Maslarić).⁵⁵¹ Jedan od glavnih razloga Ćopićeva opoziva iz Španjolske vjerojatno je bila konsolidacija jugoslavenske partije. Njegovo ponašanje u ljetu 1938. godine ukazuje da je bio svjestan da ga se razmatra kao kandidata za vodeću poziciju u KPJ. Na konferenciji u Barceloni zauzeo je „centrumašku“ poziciju, kritizirajući obje strane u sukobu, na način tipičan za pojedince koji su stremili vodećim pozicijama u partiji u vrijeme staljinizma. Isti je stav zauzeo i tijekom kratkog boravka u Parizu, gdje se susreo s Čolakovićem i Kusovcem u pokušaju da shvati bit sukoba između Privremenog rukovodstva i Paralelnog centra.⁵⁵² Čini se da u Parizu nije bio zainteresiran za zauzimanje strana, ali je evidentno stao uz Tita čim su obojica stigli u Moskvu.

Ubrzo po dolasku u Moskvu, i Tito i Ćopić morali su napisati Kadrovskom odjeku izvještaje o uhićenim pojedincima s kojima su imali veze. Između ostalih, Tito je pisao o Horvatinu, Đuri Cvijiću, Fleischeru, Gorkiću, Filipoviću, nedavno premi-nulom Stjepanu Cvijiću⁵⁵³ te o svojoj supruzi Luciji Bauer.⁵⁵⁴ Očekivano, izvještaji su sadržavali samokritiku zbog nedostatka budnosti i objašnjenja o osobnim vezama s uhićenim članovima partije. Osim s Gorkićem, Tito nije bio posebno blizak s drugim uhićenim članovima KPJ, pa je i njegov cjelokupni izvještaj kratak. Nije vjerojatno da je Tito znao da su neki pojedinci, poput Sime Markovića i Sime Miljuša, još uvijek živi, ili da je Tito namjeravao da njegovi izvještaji pridonesu njihovom smaknuću, kao što to tvrde Pero Simić i Silvin Eiletz.⁵⁵⁵ Sve što je Tito napisao o Markoviću jest da ga je znao kao vođu desne frakcije, a Miljuša čak nije ni osobno poznavao. U svojoj opsesiji Titom Eiletz i Simić u potpunosti su zanemarili činjenicu da je Ćopić pisao identične izvještaje, iako su imali uvid u izvještaje obojice. Usto, zanemaruju i činjenicu da ni Tito ni Ćopić nisu mogli otvoreno denuncirati partijske drugove kao špijune čak i da su to htjeli, jer bi se time postavilo neugodno pitanje zašto su onda toliko dugo šutjeli.

Ćopićevi izvještaji o jugoslavenskim emigrantima su mnogo detaljniji i, na trenutke, znatno kritičniji od Titovih. Iako su obojica dali ritualizirano objašnjenje osobnih veza s uhićenim drugovima, Ćopić ih je poznavao intimnije i bliskije s njima surađivao, što je pridonijelo jačanju sumnji na njega. Ćopićevi izvještaji u detalje objašnjavaju njegove veze s različitim vodećim komunistima u razdoblju od dva desetljeća. Ćopić je iskreno priznao pripadnost lijevoj frakciji, kao i povlačenje

⁵⁵¹ Očak, *Vojnik revolucije*, 350.

⁵⁵² Očak, *Vojnik revolucije*, 355.

⁵⁵³ Simić, Despot, *Tito – strogo poverljivo*, 86-90.

⁵⁵⁴ Simić, *Tito*, 407-409.

⁵⁵⁵ Eiletz, *Titova skrivnostna leta*, 40-43; Simić i Despot, *Tito – strogo poverljivo*, 89. Nikita Bondarev donosi kritiku Simićeva pristupa u knjizi *Misterija Tito*, kao i u članku „Sima Marković – moskovske godine (1935–1938)“.

iz partijske politike 1926. godine zbog napada s desnice, i tvrdio da su ga 1929. godine napali i ljevica i desnica zbog njegovog antifrakcionaškog stava.⁵⁵⁶ Posebno je kritičan prema Gorkiću i Filipu Filipoviću, ali u oba slučaja priznaje da nikad nije sumnjao da bi mogli biti špijuni i neprijateljski agenti.⁵⁵⁷ Pored njih dvojice, Ćopić je posebno bio usmijeren na negiranje veza sa Stjepanom Cvijićem, koji je, što Ćopiću nije bilo poznato, umro u zatvoru NKVD-a samo mjesec dana ranije. Njih su se dvojica razišli krajem 1936. godine zbog osobnih i političkih neslaganja, i Ćopićev izvještaj govori o tome. Ćopić tvrdi da je radio s Cvijićem samo zato što je smatrao da je on „manje zlo“ u odnosu na Gorkića.⁵⁵⁸ To nije uvjerljivo objašnjenje bliske suradnje s osobom koja je uhićena kao navodni špijun. Ipak, Ćopić, kao i Tito, nije Kadrovskom odsjeku rekao ništa što već nisu znali. Obojica su se usredotočili na ono što su smatrali političkim greškama, i njihovi izvještaji nisu sadržavali upitne tvrdnje poput spekulacija o vezama drugova sa stranim obavještajnim službama. Ako ništa drugo, obojica su naglasili vlastito neznanje o navodnoj izdaji drugih emigranata.

Tito i Ćopić nisu još uvijek oslobođeni svih sumnji, ali su imali pažnju Kominterne. Pred Sekretarijatom IKKI prvi su se put pojavili zajedno 17. rujna 1938. godine. Oni su bili jedini Jugoslaveni koji su za vrijeme trajanja frakcijskih borbi dobili privilegiju izložiti svoj slučaj pred Izvršnim komitetom Kominterne. Tito je predstavio svoj poduzi izvještaj o stanju u Jugoslaviji i KPJ. U tjednima prije toga, napisao je i izvještaje o svojim aktivnostima prije travnja 1936. godine, stanju u sindikatima, Narodnoj fronti, SRN-u i samoj komunističkoj partiji.⁵⁵⁹ Moguće je pretpostaviti da su članovi IKKI pročitali ove izvještaje u tjednima prije sastanka. Sudionici komisije IKKI za razrješenje pitanja KPJ bili su Ćopić, Manuilski, Otto Kuusinen i Mihail Trilisser. Oni su kasnije bili članovi druge komisije (ovaj put s Titom umjesto Ćopića), koja je bila zadužena za sastavljanje rezolucije na temelju odluka rujanskog zasjedanja.⁵⁶⁰ Taj sastanak je ostavio otvorenom mogućnost kasnijeg uključivanja Georgija Damjanova-Bjelova i Stela Blagojeve, kao vodećih članova Kadrovskog odsjeka. Dimitrov nije bio dio komisije zato što je deset dana ranije otpustio na

⁵⁵⁶ RGASPI, 495-277-191 (I), Чопич, „О моих отношениях с бывшими членами руководства К.П.Ю.“ 2-7.

⁵⁵⁷ RGASPI, 495-277-191 (I), Чопич, „О моих отношениях с бывшими членами руководства К.П.Ю.“ 3, 9-10.

⁵⁵⁸ RGASPI, 495-277-191 (I), Чопич, „О моих отношениях с бывшими членами руководства К.П.Ю.“ 11.

⁵⁵⁹ Izvještaji su dostupni u Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 74-119.

⁵⁶⁰ RGASPI, 495-18-1256, „Protokoll (A) Nr. 339 der Sitzung des Sekretariats des EKKI vom 17.9.38.“ Ostale istaknute ličnosti prisutne na ovom sudbonosnom sastanku za KPJ bili su član IKKI Eugen Varga, Stanke Dimitrov-Marek iz Pieckovog Sekretarijata, sovjetski partijski sekretar Andrej Andrejevi, ispred Kadrovskog odsjeka, Georgi Damjanov-Bjelov i Stela Blagojeva.

odmor, delegirajući svoje dužnosti Kuusinenu i Trilisseru.⁵⁶¹ Trilisserova prisutnost bila je posljedica ove uobičajene birokratske razmjene dužnosti, a ne indikacija obnove istrage NKVD-a nad KPJ.

Titovi politički prijedlozi bili su identični onima iz 1938. godine: povratak partijskog rukovodstva u Jugoslaviju, izbacivanje frakcionaša te izgradnja Narodne fronte u Jugoslaviji bez dopuštanja dominacije građanskih stranaka.⁵⁶² Osudio je Marića i Kusovca zbog frakcionaštva i podrivanja partijske organizacije u Dalmaciji i Francuskoj. Za razliku od emigranata u SSSR-u o kojima nije mnogo znao, Tito je optužio vode Paralelnog centra za veze s trockistima.⁵⁶³ Osim toga, tražio je od Trilissera, sada zaduženog za specijalnu komisiju za Jugoslaviju, da intervenira kod Komunističke partije Francuske kako bi osigurao potporu francuskih komunista Privremenom rukovodstvu.⁵⁶⁴ Na kraju, Tito je identificirao pokušaje Paralelnog centra da pruži potporu Petku Miletiću kao kandidatu za generalnog sekretara, pri čemu je tvrdio da je Paralelni centar isto već pokušao sa Stjepanom Cvijićem.⁵⁶⁵ Ne postoje izvori koji bi detaljnije ukazivali na veći razmjer Cvijićeve suradnje s Marićem i Kusovcem. Nejasno je i je li Cvijić zaista surađivao s njima ili ih je Tito samo klevetao povezujući ih s uhićenim drugom i Čopićevim neprijateljem.

Čopić je detaljno izvještavao o aktivnostima Jugoslavena u Španjolskom građanskom ratu. Dao je pozitivnu ocjenu mladih jugoslavenskih kadrova koji su se istaknuli u borbama i napisao preporuke za njihov budući partijski rad. Posebno se pozitivno izrazio o Ivanu Gošnjaku, Kosti Nađu, Peki Dapčeviću, Mati Vidakoviću, Alešu Bebleru i Veljku Vlahoviću.⁵⁶⁶ Svi oni, osim Vlahovića, koji je u Španjolskoj izgubio nogu, postali su vodeći organizatori antifašističkog otpora i revolucionarnog rata u Jugoslaviji 1941. godine. Iako Čopić nije bio jedini Titov izvor o zbivanjima u Španjolskoj, očito je ostavio najvažniji dojam. Čopić je i dalje negativno gledao na Maslarića i Gustinčića. Njih dvojica se nikad više nisu uzdigli do istaknutijih položaja u KPJ, iako su gotovo godinu dana bili glavni Titovi provoditelji partijske linije. Čopićev blizak odnos s Titom u jesen 1938. godine očito je ostavio trag. Na obzoru se naizgled naziralo novo rukovodstvo, sastavljenod Čopića i Tita, kao jedinih preostalih uglednih Jugoslavena u Moskvi.

Upravo u trenutku kada se činilo da se pitanje rukovodstva KPJ bliži rješavanju, Tito i Čopić ponovno su stavljeni na čekanje. Umjesto odgovora o sudbini njihove

⁵⁶¹ RGASPI, 495-18-1256, „Распределение обязанностей на время отсутствия т. Димитрова,“ 7. рujna 1938.

⁵⁶² Goldstein, *Tito*, 162.

⁵⁶³ RGASPI, 495-277-201, „Справка - Железар Иван,“ 21. gujna 1938.

⁵⁶⁴ RGASPI, 495-277-201, Вальтер, „Тов. Москвину – Заявление,“ 24. gujna 1938.

⁵⁶⁵ RGASPI, 495-277-364, Вальтер, „Нездоровье явления и фракционные тенденции между коммунистами на катогре в Митровице,“ 11-12.

⁵⁶⁶ RGASPI, 495-277-191 (I), Чопич, „Сведения о югославских товарищах в Испании,“ 13.

partije, dobili su zadatku da prevedu na srpsko-hrvatski jezik Staljinovu knjigu *Istorija Svesavezne komunističke partije (boljevika): kratki kurs*. Treći prevoditelj vjerojatno je bio Janko Jovanović.⁵⁶⁷ Iako izuzetno važan, ovaj ih je zadatku ostavio s kontinuiranim osjećajem hitnosti i nesigurnosti. Tijekom ovog razdoblja Tito je dvaput pisao Dimitrovu, tvrdeći da bi se zbog skorih izbora u Jugoslaviji u prosincu 1938. godine trebali sastati što prije, te da bi trebao napustiti Sovjetski Savez.⁵⁶⁸ Nije dobio odgovor. Prema Kopiniču, Tito je sredinom listopada čak pokušao uvjeriti Dimitrova da uzme u zaštitu Čopića, nakon što je čuo da se Čopić suočava s optužbama NKVD-a.⁵⁶⁹ Ako je Tito i izrekao takvu molbu, nije dobio odgovor ni na nju. Točno dva mjeseca nakon povratka u Moskvu, 3. studenog 1938. godine, Čopića je, kao i Janka Jovanovića, uhićeno NKVD u hotelu Lux. Sudionik Oktobarske revolucije, osnivač i bivši vođa KPJ, bivši zapovjednik Brigade Abraham Lincoln, Vladimir Čopić, strijeljan je pola godine kasnije.⁵⁷⁰

Ostaje nejasno kako je Tito bio jedini od trojice Jugoslavena kojeg NKVD nije uhitio. Kopinič ističe da je Tito jedva izbjegao uhićenje, ali ne precizira na koji način, vjerojatno zato što ni on sam nije znao.⁵⁷¹ Nekoliko tjedana kasnije uhićen je i Trilisser, samo dva dana prije samog Ježova.⁵⁷² U tom trenutku, jedini preostali Titovi zaštitnici u Moskvi bili su Kopinič i Karaivanov. Unatoč suprotnim tvrdnjama brojnih povjesničara, Dimitrov nije imao mnogo suosjećanja za Tita i KPJ u cijelini. Tvrđnja o Dimitrovu kao Titovu pokrovitelju dolazila je od samog Tita.⁵⁷³ Izvori, međutim, pokazuju da je to potpuno pogrešno. Tito je najverovatnije to izmislio kako bi legitimirao mit o navodnoj potpori Dimitrova Jugoslaviji za vrijeme sukoba sa Staljinom, u posljednjoj godini Dimitrovljeva života.

⁵⁶⁷ Ridley, *Tito*, 139. Nekoliko autora, uključujući i priredivače Titovih sabranih djela, tvrde da je treći prevoditelj bio Horvatin, što je nemoguće jer je Horvatin u tom trenutku bio mrtav već godinu i pol. Da je ipak bila riječ o Jovanoviću, potvrđuje William J. Chase: izvještaj u njegovoj knjizi spominje Jovanovića kao zaposlenika Međunarodne izdavačke kuće. Chase, *Enemies Within the Gates?*, 354. Moguće je pretpostaviti da su sva trojica angažirana na inzistiranje Karaivanova, koji je također u to vrijeme radio u Međunarodnoj izdavačkoj kući.

⁵⁶⁸ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 124, 130.

⁵⁶⁹ Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1 (Beograd: Rad, 1983), 97-98. Navodno je, nakon vijesti o Čopićevom uhićenju, Tito emocionalno reagirao pred Kopinićem, te bio na rubu suza. Kopinič je nepouzdani narator koji često pokušava preveličati svoju ulogu u zbijanjima i predstaviti se u najboljem svjetlu, pa nije nemoguće da je isto napravio za svog prijatelja i druga. Tu tvrdnju stoga treba uzeti s dozom opreza, budući da odnosi između Tita i uhićenih komunista još uvijek zahtijevaju detaljnije istraživanje.

⁵⁷⁰ „Чопић-Сенјко Владимир Иванович“ и: „Списки жртвЂ,“ *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d36/f66.htm> (posjet 27.3.2017.).

⁵⁷¹ Cenčić, *Enigma Kopinić*, sv. 1, 93.

⁵⁷² Goldstein, *Tito*, 165.

⁵⁷³ Auty, *Tito*, 109, 129-130.

Neovisno o tome, Dimitrov je želio da se ovaj slučaj zaključi. Doveo je Kolarova kao Trilisserovu zamjenu,⁵⁷⁴ a Kolarov je imao puno povoljniji stav o Titu od ostatka komisije. Do kraja prosinca 1938. godine, Kolarov je inzistirao da Privremeno rukovodstvo treba biti potvrđeno kao novi CK KPJ, da im treba odobriti finansijska sredstva koja su zatražili i prepustiti potpunu kontrolu nad partijskim tiskom.⁵⁷⁵ Dimitrov je osobno zamijenio Kuusinena nakon povratka s odmora. Specijalna komisija sada se sastojala od Manuilskog, Kolarova i Dimitrova, isto kao i početkom 1938. godine. Jedina je razlika bila odsustvo Piecka.

Dimitrov još uvijek nije bio uvjeren u Titova postignuća. On se s Titom sastao 30. prosinca, u prisutnosti Damjanova i Stele Blagojeve, koji su dovedeni iz Kadrovskog odsjeka, kako je i planirano u rujnu. Tito je ponovio nužnost povratka rukovodstva u Jugoslaviju, podnio izvještaj o radu u SRN-u i pokušao diskreditirati Paralelni centar. Dimitrov je i njega i Marića nazvao frakcionašima, proglašio Titov rad „bezvrijednim“ i istaknuo da IKKI njegovo vodstvo smatra samo privremenim. Naglasio je i potrebu da komunisti preuzmu vodeću ulogu u legalnim organizacijama kao baze Narodne fronte. Titu je eksplicitno rečeno da mu IKKI ne vjeruje te da se ne može predstavljati kao sekretar KPJ. Odluka o rukovodstvu treba biti donesena na partijskim „konzultacijama“ u Jugoslaviji.⁵⁷⁶ Međutim, rezoluciju o partijskom radu koju je Tito sastavio uz pomoć Kolarova, IKKI je prihvatio 5. siječnja 1939. godine.⁵⁷⁷ Dva dana kasnije Manuilski je pisao Dimitrovu inzistirajući na uklanjanju Tita zbog njegove navodne uplenjenosti u neuspjeh transporta jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolsku 1937. godine.⁵⁷⁸ Time je procedura ponovno usporena i prošla su još dva tjedna prije no što je Tito dobio dozvolu da napusti Sovjetski Savez i nastavi rješavati partijske poslove.

Prije no što se vratio u Jugoslaviju, Tito je proveo nekoliko dana u Parizu. Obavijestio je Marića i Kusovca da nisu dobili mandat Kominterne.⁵⁷⁹ Potom se sastao sa Srebrenjakom, njihovim obavještajnim kontaktom, i Raymondom Guyotom, članom Centralnog komiteta Komunističke partije Francuske,⁵⁸⁰ vjerojatno kako bi prenio istu informaciju. Riješio je i pitanje financija partije, omogućivši KPJ relativnu neovisnost, unatoč nastavku monetarne pomoći iz Moskve. Donacije iz brojne zajednice jugoslavenskih iseljenika u Sjevernoj Americi, kao i od bogatijih obitelji u Jugoslaviji koje su podržavale KPJ, postale su glavni izvor prihoda partije.⁵⁸¹ Do

⁵⁷⁴ Goldstein, *Tito*, 166.

⁵⁷⁵ Pirjevec, *Tito i drugovi*, sv. 1, 94.

⁵⁷⁶ Simić, *Tito: Svetac i magle*, 95-99.

⁵⁷⁷ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 229.

⁵⁷⁸ Simić i Despot, *Tito – strogo poverljivo*, 93. Manuilski, ranije blizak Trockom i Gorkičev zaštitnik, vjerojatno je bio pretjeran na oprezu i zbog straha za vlastiti život.

⁵⁷⁹ Goldstein, *Tito*, 169.

⁵⁸⁰ Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 329.

⁵⁸¹ Auty, *Tito*, 137-138.

kraja 1940. godine KPJ je imala 350 partijskih organizatora, koji su dobivali redovite plaće i bili posvećeni isključivo revolucionarnom radu.⁵⁸² To pomaže objasniti zapanjujuću učinkovitost s kojom su komunisti pripremili i započeli oružani ustank u ljeto 1941. godine. Fiskalni limbo u kojem se partija nalazila između kolovoza 1937. i siječnja 1939. godine primorao je Tita da se osloni na alternativne izvore prihoda. Na taj je način disciplinska mjera Kominterne u vidu obustave novčane pomoći KPJ nemamjerno pridonijela većoj autonomiji partije koja će postati *enfant terrible* Treće internacionale. Ovaj je pristup izazvao Srebrenjakove sumnje o partijskim financijama 1938. godine, iako je pogriješio kad je tvrdio da je Tito dobivao novac od jugoslavenske policije.

Dana 15. ožujka 1939. godine Privremeno rukovodstvo prvi se put poslije Titova povratka u Jugoslaviju sastalo u Bohinjskoj Bistrici. Tito je podnio izvještaj o krizi u partiji i uputama Kominterne. Izbačeni su frakcionaši, uključujući Kusovca, Marića i Miletića, hrvatsko partijsko rukovodstvo kažnjeno je zbog likvidacionizma i donesen je detaljan plan reorganizacije nacionalnih, pokrajinskih i lokalnih ogranaka KPJ.⁵⁸³ Potrebno je istaknuti da stenogrami sastanka eksplicitno spominju Privremeno rukovodstvo i priznaju da jugoslavensko pitanje još nije formalno razriješeno u Kominterni. Predviđene „partijske konzultacije“ odvile su se 9. i 10. lipnja, u selu Tacen pokraj Ljubljane. Na njima je Privremeno rukovodstvo službeno potvrđeno kao novi Centralni komitet KPJ.⁵⁸⁴ Novoimenovani „nadzornik“ KPJ, Vladimir Poptomov (Gromov), podnio je IKKI-ju pozitivan izvještaj o konzultacijama, ističući da je Tito oživio rad partije u Jugoslaviji.⁵⁸⁵

S obzirom da je prva, i posljedično najkontroverznija, odluka Privremenog rukovodstva u ožujku 1939. bila ona o izbacivanju članova partije koji su uhićeni u SSSR-u, kratko će se osvrnuti na to pitanje. Neki autori, posebno Pero Simić, Zvonimir Despot i Silvin Eiltez, tvrde da su uhićeni komunisti, koji su u vrijeme izbacivanja iz KPJ bili živi, strijeljani po naredbi Privremenog rukovodstva.⁵⁸⁶ Jedanaest istaknutih komunista strijeljano je u Moskvi 19. travnja 1939. godine, mjesec dana nakon što ih je Privremeno rukovodstvo izbacilo iz partije. Od već spomenutih, strijeljani su Vladimir Čopić, Janko Jovanović, Sima Marković, Kosta Novaković, Simo Miljuš, Jovan Martinović-Mališić, Vilim Horvaj i Radomir Vujović. Preostala trojica bili su također istaknute ličnosti: Akif Šeremet bio je bivši sekretar SKOJ-a i član

582 AJ, 516 MG, 2951, „Sećanja Petrović Nikole za period 1935-1941. g.“ 21. siječnja 1966, 43.

583 Simić i Despot, *Tito – strogo poverljivo*, 95-98.

584 Goldstein, *Tito*, 172.

585 Još jedan od mnogobrojnih bugarskih komunista u Kadrovskom odsjeku, Poptomov je kasnije postao bugarski ministar vanjskih poslova i glasni protivnik Tita nakon 1948. RGASPI, 495-18-1306a, Громов, „Информация о работе КП Югославии за последние месяцы по материалам полученным из страны“, 4. lipnja 1939, 1.

586 Simić i Despot, *Tito – strogo poverljivo*, 95-96; Eiletz, *Pred sodbo zgodovine*, 137-139.

partijskog rukovodstva u 1930-ima, izgnan zbog frakcionaštva 1932. godine; Robert Valdgoni bio je veteran ruskog građanskog rata i član lijeve opozicije u boljševičkoj partiji tijekom kasnih 1920-ih; i Ernest Ambruž-Richter, hrvatski komunist zadužen za organizaciju jugoslavenskih političkih emigranata u Francuskoj.⁵⁸⁷

Apsurdno je pretpostaviti da je Privremeno rukovodstvo, kojem je Kominterna jedva vjerovala toliko da mu dâ provizorni mandat, imalo dovoljno autoriteta da utječe na odluke NKVD-a. Najvjerojatnije objašnjenje jest da Privremeno rukovodstvo nije imalo precizne informacije o sudbinama izbačenih komunista,⁵⁸⁸ iako su mogli pretpostaviti da su, u najboljem slučaju, poslani u gulag. Po svemu sudeći, ovi istaknuti jugoslavenski komunisti strijeljani su na temelju zajedničke odluke Političkog biroa SKP(b)-a, NKVD-a i državnog tužitelja da se smakne 198 pripadnika „kontrarevolucionarne desno-trockističke konspirativne organizacije“ od 9. travnja 1939. godine.⁵⁸⁹

Međutim, stvarni razlozi njihova smaknuća, kao i odgovor na pitanje zašto su tako naredili najviši organi sovjetske države – uključujući Staljina, Beriju i Višinskog – ostaju tajnom. Čak i ako Privremeno rukovodstvo nije prouzročilo njihove smrti, nema razloga za vjerovanje da je bilo tko od komunista u rukovodstvu sumnjao da uhićeni u SSSR-u nisu krivi.⁵⁹⁰ Neovisno o tome, treba spomenuti zanimljiv razgovor između Tita i Krleže. Po Krležinom svjedočenju, njih dvojica su se tajno sastali u lipnju 1939. godine, u trenutku kada je slavni pisac proglašavan trockistom

587 „Чопыч-Сенъко Владимир Иванович“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d36/f66.htm> (posjet 27.3.2017.); „Ареновский Душан Павлович“ и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d11/f319.htm> (posjet 27.3.2017.); „Маркович Сима Милашевич“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d21/f458.htm> (posjet 27.3.2017.); „Драгачевац Петр Петрович“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d11/f308.htm> (posjet 27.3.2017.); „Кубурич Илья Георгиевич“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d18/f349.htm> (posjet 27.3.2017.); „Мартынович-Малишич Иван Павлович“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d22/f2.htm> (posjet 27.3.2017.); „Белич Милан“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d4/f45.htm> (posjet 27.3.2017.); „Лихт Франц Дмитриевич“ и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d20/f252.htm> (posjet 27.3.2017.); „Бергер Карл Иосифович“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d4/f183.htm> (posjet 27.3.2017.); „Булыгин Алексей Михайлович“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d5/f401.htm> (posjet 27.3.2017.); „Рихтер Амбруц-Эрнест“, и: „Списки жертв“, *MEMORIAL*, <http://lists.memo.ru/d28/f144.htm> (posjet 27.3.2017.).

588 Dobar pokazatelj prevladavajućeg nedostatka informacija pokazuje izvještaj o Janku Jovanoviću kojeg je otkrio William J. Chase (fusnota 567). Taj je izvještaj sastavljen u veljači 1941. godine na traženje Dimitrova, kako bi se Jovanovića pustilo iz gulaga. Čak ni Dimitrov, kao generalni sekretar Kominterne, nije znao da je Jovanović bio mrtav dvije godine u trenutku kad je zatražio njegovo puštanje na slobodu.

589 S.A. Melchin, A.S. Stepanov, V.N. Yakushev, „Сталинские списки - введение“, *MEMORIAL*, <http://stalin.memo.ru/images/intro.htm> (posjet 27.3.2017.).

590 Dilas, *Memoir of a Revolutionary*, 271-272, 303.

zbog kritike Velike čistke. Tito je zatražio sastanak u nadi da će ga vratiti na stranu KPJ, budući da su njih dvojica više od desetljeća bili prijatelji. Prema Krleži, Tito je priznao da su smaknuća komunista u SSSR-u doista „problem,“ ali je dodao da je mnogo veći problem fašistička prijetnja, zbog čega u tom trenutku ne treba kritički raspravljati o „sibirskim grobovima.“⁵⁹¹

Miletić u Moskvi

Paralelni centar nije mirovao za vrijeme Titova preuzimanja partije. Tijekom 1939. godine Kusovac i Marić su se vratili iz Pariza, dok je Miletić pušten iz zatvora i otputovao je u Moskvu. Čini se da su tijekom tog razdoblja Kusovac i Marić postali svjesni da je njihov pokušaj dolaska na čelo partije uzaludan, zbog čega su podržali Miletića kao svog dugogodišnjeg suradnika i najozbiljnijeg Titovog protukandidata. Izbacivanja nisu obeshrabrilna ni njih ni njihove sljedbenike, koji su sada više nego ikad vjerovali da je obračun s usurpatorima iz Privremenog rukovodstva ključan za opstanak partije. Mirko Marković, jedan od najistaknutijih povratnika u Španjolskoj, koji je u to vrijeme bio u Havani s Ernestom Hemingwayjem, u veljači 1939. godine pisao je Hudomalju, izričito mu govoreći da podržava Paralelni centar i da je spremam raditi za njih kao dvostruki agent, da bi spriječio da KPJ padne u ruke „trockista.“⁵⁹²

Po povratku iz Španjolske Anton Ivanov još je uvijek prikupljao informacije u KPJ. U prosincu 1938. susreo se s Čolakovićem u Parizu i zahtijevao da Čolaković napiše izvještaj o radu partije na jugoslavenskim izborima. Ivanov je evidentno bio svjestan incidenta s rukovodstvom KPH, iako Čolaković, izoliran od partijskih poslova, nije znao za taj sukob. Ivanov je Čolakovića upoznao s katastrofalnim stanjem odnosa među Jugoslavenima u Španjolskoj, iako je bilo jasno da ne želi odavati detalje.⁵⁹³ Ostaje nejasno za koga je Ivanov radio, ali ako je podnio izvještaj o sastanku s Čolakovićem, onda ga je vjerojatno poslao Dimitrovu koji je u Moskvi i dalje izražavao skepsu prema Privremenom rukovodstvu. Lako je moguće da se Ivanov sastao i s Marićem i Kusovcem, iako nema izvora koji bi to mogli potvrditi.

Golubić je ostao glavni izvor informacija za Paralelni centar. Moguće je pretpostaviti da je shvatio da je bitka izgubljena te je pokušavao umanjiti štetu. U svibnju 1939. godine obavijestio je Kristinu Kusovac o pobjedi Privremenog rukovodstva, dodajući da je nastojao spasiti nju i Labuda od izbacivanja iz partije. Prema njegovom viđenju stvari, partijske organizacije u Jugoslaviji nastavile su djelovati u prijelaznom razdoblju, a Titove veze na lokalnoj razini osigurale su mu pobjedu u frakcijskim borbama. Većina

⁵⁹¹ Goldstein, *Tito*, 176.

⁵⁹² AJ, 507 CK KPJ – Francuska, I/4, Pismo Markovića Hudomalju, 18. veljače 1939.

⁵⁹³ Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3, 513-515.

pripadnika Paralelnog centra nije namjeravala odustati, iako su sve više očajavali. Kristina i Labud Kusovac u nekoliko su navrata inzistirali da bi svi podržavatelji Paralelnog centra trebali pisati Dimitrovu, Thorezu i Guyotu, kako bi ih obavijestili o situaciji u KPJ.⁵⁹⁴ Iako je sadržaj tih pisama nepoznat, sam odabir osoba kojima se treba obratiti bio je znakovit. Obraćali su se vodećim ličnostima u Izvršnom komitetu Kominterne radije nego Međunarodnoj kontrolnoj komisiji koja je bila zadužena za pitanja izbacenih kadrova, što sugerira da cilj nije bio samo poništiti vlastita izbacivanja, nego dovesti do korjenite promjene partijskog rukovodstva. Marić je kasnije tvrdio da su ga neki francuski komunisti još uvijek tretirali kao „privremenog predstavnika“ KPJ.⁵⁹⁵

Izvori potvrđuju ovu Marićevu tvrdnju, iako je postajalo jasno da se i francuski komunisti okreću od Paralelnog centra. Nisu stoga imali izbora nego prihvatići Kuvara kao partijskog predstavnika u Parizu nakon što ih je IKKI obavijestio da je Tito dobio mandat od Kominterne.⁵⁹⁶ Privremeno rukovodstvo iskoristilo je priliku kako bi postavilo pitanje sumnjivog korištenja partijskih sredstava članova Paralelnog centra nakon uhićenja Gorkića. Osnovana je posebna komisija koja je zaključila da Marić i Kusovac ne mogu opravdati većinu novca koji je potrošio Nacionalni komitet za pomoć Republici Španjolskoj između listopada 1937. i rujna 1938. godine.⁵⁹⁷ Gotovo je nemoguće utvrditi je li to točno ili ne, budući da su obje strane optuživale onu drugu za pronevjenu.

Ipak, Paralelni centar još je uživao potporu nekih dijelova Komunističke partije Francuske, ili su francuski komunisti barem bili neodlučni koja strana je u pravu. Krajem kolovoza 1939. godine Tréand se ponovno odbio sastati s Titom.⁵⁹⁸ U isto vrijeme Marić se pokušavao postaviti kao predstavnik Jugoslavena u Francuskoj. Njegovi su sljedbenici pisali Komunističkoj partiji Francuske, opisujući Kuharovu navodnu sabotažu napora na stvaranju Narodne fronte među radnicima i studentima.⁵⁹⁹ Nakon pada španjolske republike, André Marty obavijestio je Tita da je Ma-

594 AJ, 507 CK KPJ – Francuska, I/8, Pismo Kristine Kusovac Hudomalju, 17. svibnja 1939, 1-2; AJ, 507 CK KPJ – Francuska, I/9, Pismo Labuda Kusovca Hudomalju, 29. svibnja 1939, 2.

595 AJ, 516 MG, Kutija 58, 2231/2, „Razgovor sa drugom Ivom Marićem,“ 53.

596 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 230. Paralelni centar ubrzo je saznao da je njihov nekadašnji saveznik André Heussler počeo sve Jugoslavene slati Kuharu u Pariz. Kuhar je vjerojatno bio najomraženiji član Privremenog rukovodstva, budući da se Marić u početku nadoao pridobiti ga na stranu Paralelnog centra, međutim, neuspješno. U svojoj internoj komunikaciji, Paralelni centar Kuvara je nazivao „Korošec,“ što je bio nadimak koji je referirao na Kuharovu rodnu regiju Korušku. Međutim, mogao je biti i namjerno pejorativan, te asocirati na Antona Korošca, vodu klerikalno-konzervativne Slovenske narodne stranke. Kuharov brat Alojzij bio je svećenik i član stranke, zbog čega je Paralelni centar istovremeno bio sumnjičav i ismijavao Kuvara. AJ, 507 CK KPJ – Francuska, I/5, Pismo Kristine Kusovac Hudomalju, 13. travnja 1939, 1.

597 AJ, 790/1 KI, 1939/14, „Zapisnik o pregledu blagajne Nac. komiteta za pomoć Rep. Španiji,“ 10. ožujka 1939.

598 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 335.

599 RGASPI, 495-277-204, Куондич, „Центральному комитету КП Франции.“

rić pokušavao agitirati među jugoslavenskim dobrovoljcima koji su se u to vrijeme nalazili u kampovima u Francuskoj. Marić je tvrdio da je on jedini pravi autoritet u partijskim pitanjima, ističući da je Kuhar prevarant koji nema mandat da predstavlja KPJ.⁶⁰⁰ Ipak, sama činjenica da je Marty, bivši politički komesar internacionalnih brigada i vodeći kadar Komunističke partije Francuske, sada osobno obavještavao Tita o zavjerama protiv njega, pokazuje koliko se poboljšao položaj Privremenog rukovodstva.

Kako bi stao na kraj akcijama Paralelnog centra, novi Centralni komitet primijenio je strategiju koju je godinu i pol ranije uspješno primijenio i u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici: pokušali su pridobiti ključne saveznike Paralelnog centra. Najozbiljniji i najuspješni pokušaj „preobraćenja“ odnosio se na Hudomalja; kao Kuharov prijatelj i bliski suradnik od 1930-ih,⁶⁰¹ Hudomalj je bio logičan izbor. Do ljeta 1939. godine Tito je raznim ustupcima otvoreno pokušao pridobiti njegovu podršku. Već u ožujku ga je postavio za urednika slovenskih emigrantskih novina u Francuskoj, a u srpnju je predložio da Hudomalj zamijeni Marića kao organizatora Jugoslavena u Francuskoj.⁶⁰² Centralni komitet je time uspio jednim udarcem riješiti dva problema: pridobili su jednog od ključnih saveznika Paralelnog centra, te su Komunističku partiju Francuske pridobili nominacijom kandidata kojem je partija vjerovala više nego bilo kome iz Titova najužeg kruga. Paralelni centar bio je zaprepašten, ali nemoćan: Hudomalj ih je obavijestio da je uvjeren da Privremeno rukovodstvo evidentno ima mandat Kominterne i da to treba poštovati.⁶⁰³

Situacija nije bila znatno bolja u Jugoslaviji. Jelaska je još uvijek pružao otpor, ali Miletić je poražen u Srijemskoj Mitrovici. Novi Kaznionički komitet, izabran u siječnju 1939, sastavljen je u potpunosti od Titovih pristalica.⁶⁰⁴ Po izlasku iz zatvora u lipnju 1939. godine Miletić se sastao s Lolum Ribarom, budući da je zahtijevao susret s nekim iz novoformiranog rukovodstva.⁶⁰⁵ Međutim, Lola Ribar bio je najgori mogući izbor; kao sin istaknutog građanskog političara i intelektualac, Ribar

600 RGASPI, 495-277-204, Андреје Марти, „Секретаријату Компартији Југославији“, 12. travnja 1939.

601 Ervin Dolenc, „Kuharjeva skupina v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije“, u: *Prežihov Vranc – Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana i Beč: Inštitut za novejšo zgodovino i Slovenski znanstveni inštitut, 2010), 80.

602 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 61.

603 Za korespondenciju Kusovca i Hudomalja, vidi AJ, 507 CK KPJ – Francuska, I/9-I/13.

604 Novi Kaznionički komitet vodili su Stanko Paunović, Ivan Maček, Mihail Servo, Paško Romac i Bane Andrejev. Oni su bili, redom, Srbin, Slovenac, Nijemac, Hrvat i Makedonac. Ovakav komitet bio je otvoren način da se afirmira projugoslavenska i narodnofrontaška orientacija, nasuprot antijugoslavenskom ultra-ljevičarenju vahabita. Pijade nije izabran, jer su mu ostala samo tri mjeseca služenja kazne. AJ, 513 Moša Pijade, Kutija 17, III-2/56, „Kaznionički komitet izabran u Mitrovici posle likvidacije frakcije Petka Miletića“, siječanj 1939.

605 Kovačević, „Petko Miletić“, 64.

nije imao šanse uvjeriti Miletića da je pogriješio u vezi novog Centralnog komiteta. Dakle, taj posljednji pokušaj da se umiri Miletića bio je ili nespretno upropastišten ili namjerno sabotiran. Kako su partijske organizacije čišćene od vahabita, Miletić je odlučio napraviti ono što se ni Marić ni Kusovac nisu usudili: otići u Sovjetski Savez. Uspio je. Putujući preko Bugarske i Istanbula, Miletić je u Moskvu stigao 25. rujna 1939. godine. U njegovom slučaju potpora Bugara bila je ključna: prema Kopiniču, Damjanov je osobno uredio Miletićev dolazak, još uvijek se nadajući da će smijeniti Tita kao generalnog sekretara.⁶⁰⁶ Moguće je da je Miletić imao i potporu Antona Ivanova, iako u izvorima nema dokaza o njegovoj daljnjoj uplenjenosti. Miletić je u Moskvu zvanično stigao pod pokroviteljstvom Međunarodne Crvene pomoći (MOPR), koja je osiguravala sredstva za emigraciju bivših političkih zatvorenika poput Miletića. Prema Marićevim iskazima, i on i Kusovac su u isto vrijeme trebali iz Pariza stići u Moskvu. Golubić im je osigurao putne isprave, ali je njihov put otkazan zbog izbijanja Drugog svjetskog rata.⁶⁰⁷

Glavni razlog zašto su visokorangirane osobe u Kominterni bile spremne pomoći Miletiću jest taj što su smatrali da Titova politika previše odstupa od linije Narodne fronte. Od njegovih sramežljivih upita Piecku trebaju li komunisti podržati oružani ustank početkom 1938. godine do njegova povlačenja potpore HSS-u krajem 1938, Tito je provodio liniju koja se lako mogla interpretirati kao „sektaška“ i time trokistička. U odgovor na njemačku okupaciju Čehoslovačke, Tito je pozvao na formiranje „narodne vlade“ i otpor hrvatskog naroda lažnoj nadi koju je Hitler pobudio pretvaranjem Slovačke u kvazi-neovisnu državu.⁶⁰⁸ Tito je osudio krajnju desnicu – frankovce – kao izdajnike, ali uopće nije spominjao HSS. To je moglo izazvati sumnje da nije dovoljno osjetljiv na hrvatsko nacionalno pitanje, a takav je neoprez mogao dovesti do masovne potpore Hrvata nacističkoj okupaciji, kao što se to dogodilo u Slovačkoj. Čehoslovački povjesničar Vilém Kahan kasnije je tvrdio da je Jan Šverma, vođa čehoslovačke partije i kandidat za člana IKKI poslan u Jugoslaviju krajem 1939. godine kako bi raspustio KPJ.⁶⁰⁹ Međutim, prema sjećanjima jugoslavenskog komunista Nikole Petrovića, koji je Švermu ugostio u Beogradu, Šverma je u Jugoslaviji boravio kako bi mogao preko Jugoslavije doći u Prag i тамо organizirati antifašistički otpor.⁶¹⁰ Neovisno o tome, Šverma je krajem godine prisustvovao Drugom kongresu Komunističke partije Slovenije i bio je impresioniran viđenim, šaljući pozitivan izvještaj Kominterni.⁶¹¹ Kominterne je krajem kolovoza 1939. godi-

606 Cenčić, *Enigma Kopinič*, sv. 1, 111; Tito, *Sabrana djela*, sv. 5, 264.

607 AJ, 516 MG, 2231/9, Ivo Marić, „Podatci o mojoj radu“, 20. rujna 1965, 16-17.

608 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 165-167.

609 Vilém Kahan, „The Communist International, 1919-1943: The Personnel of Its Highest Bodies“, *International Review of Social History* 21/2 (1976), 155.

610 AJ, 516 MG, 2951, „Sećanja Petrović Nikole“, 19-24.

611 Swain, *Tito*, 27.

ne mogla biti ponovno zadovoljna Titovim radom, jer je nakon sporazuma Ribbentrop-Molotov Kominterna ponovno skrenula ulijevo. Nakon što su propali sovjetski napor na stvaranju antifašističkog fronta zbog evidentnog neprijateljstva Velike Britanije i Francuske, Kominterna i sovjetsko vodstvo zauzeli su stav da Drugi svjetski rat predstavlja „drugi imperijalistički rat,“ *de facto* tvrdeći da ne postoji razlika između nacističke Njemačke s jedne strane i Britanije i Francuske s druge. Titov stav da u Jugoslaviji ne treba podržati građanske stranke jer se one neće protiviti fašizmu sad je bio komplementaran stavovima vodstva Kominterne. Međutim, ono što je u konačnici spasilo Tita jest činjenica da je njegov posljednji protivnik bio neosporno više „sektarški“ nastrojen nego on sam.

Tito je u Moskvi bio od 2. rujna 1939. godine, zbog čega je Miletić morao krenuti u ofenzivu odmah po dolasku. Na sreću za Tita, njegovo ranije odbijanje suradnje s HSS-om više nije smatrano činom ultra-ljevičarenja. Čini se da je Tito bio politički intuitivniji od visokorangiranih kadrova u Kominterni koji su smatrali da previše odstupa od linije Narodne fronte. Tito je shvaćao da je antifašistički savez osuđen na propast jer se Zapadna Europa više bojala navodnih ekspanzionističkih ciljeva komunizma nego fašističkog imperijalizma. Prema tome, Izvršni komitet Kominterne je od rujna bio manje otvoren za davanje prostora Titovim protivnicima: kad je Miletić stigao u Moskvu, IKKI je naredio Crvenoj pomoći da mu pronađu posao na rubnim dijelovima Moskve jer nisu željeli da uzrokuje razdor i podjele među jugoslavenskim emigrantima u glavnom gradu.⁶¹²

Tito je za dogledno vrijeme bio na sigurnom. Međutim, njegove nevolje nisu još završile. Vladimir Poptomov sakupljao je informacije od obje strane frakcijskog sukoba, i optužbe protiv Privremenog rukovodstva nastavile su pristizati.⁶¹³ Najkontroverzniji slučaj odnosi se na Titov odnos s Dragom Milerom-Ozrenom, Jugoslavenom češkog podrijetla koji je od 1938. godine vodio njemačku sekciju Međunarodne izdavačke kuće; na to je mjesto postavljen nakon što su gotovi svi njegovi njemački kolege uhićeni i strijeljani.⁶¹⁴ Nekoliko autora tvrdi da je Miler-Ozren optužio Tita

612 RGASPI, 495-277-364, Гуляев, „ЦК МОПР СССР - Тов. Богданову,“ 29. rujna 1939.

613 RGASPI, 495-11-360, Громов, „В Отдел кадров ИККИ,“ 14. travnja 1939.

614 Mary M. Leder, *My Life in Stalinist Russia: An American Woman Looks Back* (Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press, 2001), 147. Dragan Ozren (1908–1951) jedan je od najživopisnijih zaboravljenih intelektualaca jugoslavenskog komunizma. Rođen kao Dragan Miler u Travniku, u češko-hrvatskoj obitelji, odraстао је у Osijeku. Marksist je postao tijekom pohađanja isusovačkog liceja. Studirao je arhitekturu u Pragu, gdje se uključio u rad čehoslovačkih avantgarističkih omladine. Zbog svoje političke aktivnosti morao je napustiti Prag; prvo je otišao u Berlin, a 1931. u Moskvu, gdje je uzeo ime Dragan Antonovič Ozren. Zahvaljujući poliglotskim sposobnostima (govorio je osam jezika), počeo je raditi u Međunarodnoj izdavačkoj kući Kominterne. U tom se razdoblju sprijateljio s brojnim lijevim intelektualcima, poput Györgya Lukácsa, Andréa Bretona, Juliusa Fučíka, Mihaila Šolohova i Sergeja Tretjakova. Za vrijeme Španjolskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata radio je kao propagandist. Crvenoj armiji se

za umetanje „trockističkih formulacija“ u srpsko-hrvatski prijevod Staljinova *Kratkog kursa*.⁶¹⁵ S druge strane, njegova supruga Ida Radvolina inzistirala je da nije napao Tita, već da je određeni Walter (za kog je vjerovala da je Tito) napao Ozrena, pogrešno vjerujući da je bio upleten u frakcijske borbe 1920-ih.⁶¹⁶ Izvori iz Ozrenova dosjea otkrivaju do to nije bio slučaj: jedini koji je denuncirao Ozrena bio je Richter, a ne Walter.⁶¹⁷ Dokumenti otkriveni u Arhivu Kominterne potvrđuju da je Ozren kritizirao gramatičke pogreške u prijevodu, ali ne spominju navode o trockizmu ili Tita osobno.⁶¹⁸ Jože Pirjevec tvrdi da su optužbe Ozrena zapravo bile djelo njemačkih komunista, koji su Kadrovskom odsjeku željeli dokazati svoju budnost.⁶¹⁹ Ipak, najvjerojatnija teorija dolazi iz Titovih sabranih djela, prema kojoj su Miletićevi saveznici u Kominterni napisali te optužbe.⁶²⁰ Najizglednije objašnjenje jest da je Ozrenov benigni izvještaj iskorišten za puno opasniju svrhu no što je Ozren to namjeravao.

Kako god bilo, optužbe protiv Tita ubrzao su odbačene. Šef Međunarodne kontrolne komisije, Wilhelm Florin, navodno je simpatizirao Tita i odlučio mu je pomoći.⁶²¹ Osim Florina, Tito je imao potporu Kopinića, Karaivanova i Despotovića, i napokon je uspio zadobiti povjerenje Dimitrova.⁶²² Despotović je radio u Pieckovu Sekretarijatu,⁶²³ kao prvi Jugoslaven uposlen tamo nakon Horvatinova uhićenja u veljači 1938. godine. Iako su Bugari i dalje bili dominantni u balkanskoj sekciji, Despotovićevo imenovanje bilo je znak postupnog poboljšavanja položaja KPJ, i posebno Titovih saveznika, u Kominterni. Štoviše, Tito je dobio prostor da brani svoje kontroverzne poteze, poput izbora kadrova, i iznio je uvjerljive argumente za imenovanje Lole Ribara kao sekretara SKOJ-a.⁶²⁴ Svoj izvještaj o partiji podnio je

pridružio 1943, kao borac Prve jugoslavenske brigade. Prema sjećanjima njegove supruge, iako je bio sovjetski građanin, uhitila ga je jugoslavenska tajna policija i ispitivala ga nekoliko mjeseci nakon oslobođenja Beograda. Međutim, drugi izvori tvrde da ga je Tito osobno spasio ispitivanja o antipartijskim aktivnostima. Nakon puštanja iz zatvora ponovno je radio u izdavaštvu, surađujući s jugoslavenskim intelektualcima Ivom Andrićem, Desankom Maksimović, Oskarom Davičom i Mošom Pijade. Ponovno je uhićen u kolovozu 1948. kao pristalica Rezolucije Informbiroa, a potom interniran na Golom otoku, gdje je umro 1951. godine.

615 Pirjevec, *Tito i drugovi*, sv. 1, 93; Goldstein, *Tito*, 364.

616 Ida Markovna Radvoljina, *Dugačko pismo koje nije stiglo do primaoca* (Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011), 277-278.

617 RGASPI, 495-277-1827, Приворотская, „Расследование по делу тов. Озрина Драгана Антоновича“, 26. studenog 1936. Richter je bio pseudonim Adolfa Weissa, komunista iz Osijeka.

618 RGASPI, 495-18-1311, „Генеральному секретарю ИККИ тов. Г.М.Димитрову. Секретарию ИККИ тов. Д.З.Мануильскому“, 22. prosinca 1939, 6.

619 Pirjevec, *Tito i drugovi*, sv. 1, 93.

620 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, ur. Pero Damjanović, sv. 5 (Beograd: Komunist, 1981), 264.

621 Ridley, *Tito*, 139-140; Goldstein, *Tito*, 179.

622 Tito, *Sabrana djela*, sv. 5, 264.

623 RGASPI, 495-18-1275, „Изменение в штатном расписании на 14-е апреля.“

624 Petričević, *Lolo*, 122.

Izvršnom komitetu Kominterne 23. listopada 1939. Izvještaj je pozitivno primljen⁶²⁵ i Tita se sada jasno tretiralo kao *de facto* vođu KPJ.

Ohraben ovakvim razvojem događaja, Tito je krenuo u diskreditaciju svog posljednjeg protivnika. Umjesto planirane ofenzive, Miletić se vrlo brzo našao u defenzivi. S obzirom na Miletićevo ultra-ljevičarenje i tendenciju da se okružuje sumnjivim ličnostima, Tito nije imao pretežak zadatak. Osim s Antunom Franićem, koji je 1937. denuncirao dalmatinsku partijsku organizaciju policiji, Miletić je surađivao s Ljudevitom Trilnikom, bivšim studentom tehničkog fakulteta iz Praga, koji je postao policijski doušnik i možda je bio glavni krivac za neuspješan pokušaj transporta dobrovoljaca u Španjolsku 1937. godine.⁶²⁶ Povrh toga, Tito je istaknuo da je Miletiću po izlasku iz zatvora dopušteno slobodno putovati Jugoslavijom, što je inače bilo nezamislivo za netom oslobođene komuniste.⁶²⁷ Prije no što je stigao u Moskvu, Miletić je navodno posjetio nekoliko partijskih organizacija u Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji, skupljajući potporu protiv novog Centralnog komiteta. Miletić je tvrdio da je mogao neometano putovati jer je od jednog jugoslavenskog državljanina kupio krivotvorene dokumente. Međutim, Međunarodna kontrolna komisija nije bila uvjerenja: postavljalo se pitanje na koji je način poznati komunistički robijaš koji je upravo izašao iz zatvora mogao nabaviti krivotvorene dokumente i nestati iz svoga rodnog mjesta, u kojem je bio u obvezi boraviti, bez da ga je otkrila policija?⁶²⁸

Dodatne dvije informacije pokazale su se još pogubnijim. U ožujku 1938, kad je NKVD uhitio Filipa Filipovića, on je tijekom ispitivanja „priznao“ da ga je Miletić 1929. godine regrutirao u „antisovjetsku trockističku organizaciju unutar KPJ.“⁶²⁹ Vjerojatno je Filipović pod mukama okrivio čovjeka za kojeg je znao da nije u SSSR-u, misleći da će ga tako poštедjeti represije. Iako, naravno, ne postoje dokazi da su i Miletić i Filipović sudjelovali u bilo kakvoj organizaciji tog karaktera, ovo je ipak značilo da je NKVD motrio Miletića od trenutka njegova dolaska u Moskvu. Miletić bi bio sumnjiv čak i bez sukoba s Titom i vlastitih političkih devijacija od linije Kominterne. To je zasigurno bilo nepoznato i Titu i Miletiću, ali je vjerojatno samo pridonijelo Miletićevu padu. Druga informacija odnosila se na njegovo ponašanje u policijskom pritvoru sedam godina ranije.

625 Tito, *Sabrana djela*, sv. 5, 265. Titova sabrana djela pogrešno navode da se sastanak održao 23. studenog; dokumenti Kominterne pokazuju da se zapravo održao mjesec dana ranije. Vidi RGASPI, 495-18-1296, „Protokoll (A) Nr. 503 der Sitzung des Sekretariats des EKKI vom 23.X.1939.“ Zanimljivo je da Titovi protivnici, poput Damjanova i Ivanova, nisu bili prisutni na sastanku; diskutanti su bili Titovi saveznici, poput Kolarova, Florina i Gromova-Poptomova.

626 Tito, *Sabrana djela*, sv. 4, 257, 374.

627 Simić, *Tito: Svetac i magle*, 103.

628 RGASPI, 495-277-364, Izvještaj Međunarodne kontrolne komisije o Miletiću, 1. listopada 1939, 2.

629 Vladimir Nikolaevich Haustov (ur.), *Lubyanka: Sovetskaia elita na stalinskoy golgofe, 1937-1938* (Moscow: Mezhdunarodnyi fond „Demokratiya“, 2001), 191.

Tito je došao u posjed dokumenata policijskog ispitivanja iz 1932. godine, koji su dokazivali da je – unatoč tvrdnjama o herojstvu – Miletić priznao policiji brojne optužbe protiv sebe, otkrivši brojne informacije o načinima funkcioniranja partije. Dokumente je preko Đilasa Titu poslao Miletićev odvjetnik Bora Prodanović, kojeg je Miletić razljutio nakon što ga je optužio da je policijski špijun. Đilas je kasnije tvrdio da Miletić nije policiji odao prave identitete partijskih drugova, i da je policija već znala većinu onoga što je priznao. Partijska praksa bila je priznavanje samo onih tvrdnji za koje policija već ima dokaze, a Miletić im nije dao nikakve nove informacije.⁶³⁰ Iako je izgledno da je ova Đilasova tvrdnja točna, spis s ispitivanja bio je samo jedan aspekt Miletićeva djelovanja koji je izazivao sumnju. Postao je još sumnjiviji zbog vlastitih tvrdnji o herojskom otporu i kulta ličnosti koji su komunisti kasnije izgradili.

Tito se okrenuo nastojanjima da politički diskreditira Miletića, kritizirajući njegovu političku liniju, koju je Kominterna mogla protumačiti samo kao štetnu za KPJ. Kopinić je preveo raniju Miletićevu rezoluciju Kaznioničkog komiteta, pokazujući niz Miletićevih ultra-ljevih grešaka, poput nastavka suradnje s hrvatskim i makedonskim separatistima, nazivanja metoda jugoslavenskog režima „fašističkima“ i identificiranja svih koji su bili spremni zauzeti pomirljiviji stav prema zatvorskim vlastima trockistima.⁶³¹ Miletić se pokušao suprotstaviti ovim optužbama. Dvije godine ranije, Béla Kun pokušao se suprotstaviti optužbama protiv sebe na jednakom tvrdoglav način. Radije nego prihvaćajući novu liniju Kominterne i vršeći samokritiku, Kunova se obrana sastojala od nastavka inzistiranja na ultra-ljevičarstvu, što je protumačeno kao sabotiranje partijske linije.⁶³² Prije i tijekom procesa Kun se sukobio s brojnim drugovima, otuđujući ih od sebe i ojačavajući njihovo uvjerenje da možda namjerno sabotira Kominternu u službi stranih sila. Miletić je u suštini postupio na isti način. Izvršnom komitetu Kominterne Miletić je napisao pismo u kojem na četrdeset stranica iznosi svoju obranu, međutim, to je pismo predstavljalо afirmaciju njegove politike borbe „klase protiv klase,“ predstavljajući bilo kakvu suradnju s ne-komunističkom ljevicom kao „antikomunističku,“ te proglašavajući da je Centralni komitet KPJ pun izdajnika.⁶³³ Ovakva nesmotrenost prirodno je smatrana još jednim činom sabotaže, dajući težinu inače klimativim optužbama za izdaju koju je iznijelo Privremeno rukovodstvo. Miletić je uhićen 5. siječnja 1940, prije no što je dobio priliku osobno iznijeti svoj slučaj pred Izvršnim komitetom Kominterne. U rujnu 1940. osuđen je na osam godina gulaga, gdje je umro 27. siječnja 1943. godine.⁶³⁴

630 Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 179. Jelena Kovačević potvrdila je ovu tvrdnju istraživanjem sudskih spisa, zaključujući da je svaki od više od pedeset komunista upletenih u Miletićev slučaj kasnije oslobođen optužbi zbog nedostatka dokaza. Kovačević, „Petko Miletić,“ 67.

631 RGASPI, 495-11-343, Перевод с сербского Вокшин, „Из тюрмы Митровицы, Резолюция общего собрания коллектива,“ 16. сiječња 1940, 3-4.

632 Chase, „Microhistory and Mass Repression,“ 472.

633 Kovačević, „Petko Miletić,“ 69.

634 Vujošević, *Nestajali netragom*, 191.

Ovo je jedini poznati slučaj u kojem je Tito pridonio uhićenju člana partije. Tito je to učinio indirektno, preko Kopinića i drugih suradnika, ali bilo bi naivno tvrditi da se nije nadao ili radio u pravcu Miletićeva uhićenja. Jednako bi naivno bilo tvrditi da Miletić nije priželjkivao isti scenarij za Tita. Miletić se nadao da će se obratiti Izvršnom komitetu Kominterne na jednom od sastanaka Sekretarijata, međutim, poslan je pred Međunarodnu kontrolnu komisiju.⁶³⁵ Kako je Velika čistka jenjavala, tako je privremeno obustavljeno i stanje hitnosti koje je preplavilo sovjetsku državu i Kominternu. Prema tome, Miletić je poslan pred kontrolnu komisiju, koja se slučajevima izbačenih partijskih članova bavila i prije no što su počele čistke. Nije bilo osnove da se Miletića pošalje pred Izvršni komitet. Kominterna se postupno vratila normalnom radu, iako je Miletićeve uhićenje pokazalo da je *modus operandi* NKVD-a ostao nepromijenjen te da duhovi starih optužbi mogu pratiti svakog komunista, koji u budućnosti može izgubiti milost.

U vrijeme Miletićeva uhićenja, Tito je iz Moskve izbivao više od mjesec dana. Nalazio se u Istanbulu, gdje se zadržao zbog problema s vizom. U Jugoslaviju je stigao 15. ožujka 1940. godine⁶³⁶ i započeo pripreme za partijski kongres koji ga je napokon trebao potvrditi kao vođu KPJ. Iako zbog sigurnosnih razloga nije od Kominterne dobio dopuštenje za održavanje kongresa, u listopadu 1940. Tito je organizirao Petu zemaljsku konferenciju, u kući na rubu Zagreba, koju je za njega pronašao Kopinić. Konferencija sa 105 prisutnih članova bila je kongres po svemu osim imenu. Konferencija je bila mnogo veća nego Četvrti kongres 1928., i potvrdila je Tita kao generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije.

Dva su glavna razloga Titova uspjeha u posljednjim fazama borbe. Prvi se odnosi na njegovo ispravno razumijevanje linije Kominterne. Paralelni centar i Miletić bili su fokusirani na osobna neprijateljstva, i u suštini su pokrenuli lov na vještice protiv svih koje su smatrali saveznicima svojih protivnika. Tito je, s druge strane, u najvećoj mjeri izbjegavao pitanje osobnih neprijateljstava, nastavljajući s uobičajenim partijskim poslovima, predloživši jasan skup politika. Posebno je bilo važno to što se njegov uspjeh u vraćanju partijskog rukovodstva u Jugoslaviju i raskid s Gorkićevom likvidacionističkom politikom poklopio s očekivanjima Kominterne. Čak i kad je proturječio Kominterni prevelikim skretanjima uljevo, spašavalо ga je ono što Swain naziva „prokušanom taktikom proračunate neiskrenosti i odugovlačenja.“⁶³⁷ Miletić, s druge strane, nije shvaćao kada bi otisao predaleko. Kad su Titovi postupci izazvali sumnju u Kominterni, on je nastavljao dalje oprezno; kad je Miletićev rad izazvao sumnje, on je ustrajao do vlastite propasti. Čak i da je Tita tijekom boravka u Moskvi uhitio NKVD na isti način kao i Horvatina (što bi se u studenom 1938. i dogodilo), netko sa stavovima sličnim

635 RGASPI, 495-277-364, Izvještaj Međunarodne kontrolne komisije o Miletiću, 1. listopada 1939, 1.

636 Tito, *Sabrana djela*, sv. 5, 268.

637 Swain, *Tito*, 25.

Titovima bi vjerojatno postao generalni sekretar, a ne Miletić. Kominterna je zahtijevala „boljševizaciju“ u kontekstu perioda Narodne fronte, a ne u obliku Miletićeva zastarjela sektaštva.

Drugi razlog bio je Titov proaktivn pristup unutarpartijskim pitanjima. Tito je prevladao jer je pokazao više inicijative, demonstrirajući da komunističke partije ne moraju samo slijepo čekati naredbe. U historiografiji međuratnog razdoblja postoji generalna tendencija da se KPJ svede na marionetu Kominterne. Međutim, Titov uspjeh pokazuje da je proaktivno djelovanje bilo nužno i zapravo korisno za ambiciozne partijske kadrove poput njega. Marić, i naročito Kusovac, bili su daleko uspješniji u mobiliziranju transnacionalnih mrež moći i utjecaja u Kominterni: imali su saveznike u IKKI-ju, Međunarodnoj kontrolnoj komisiji, Kadrovskom odsjeku, sovjetskim vojnim obavještajnim službama, NKVD-u i francuskoj, španjolskoj i bugarskoj komunističkoj partiji. Međutim, nikad nisu predstavili održivu viziju za KPJ poslije Gorkića. Znali su da je Gorkić problem, ali nisu predstavili rješenje. Kominterna je to uočila i zaključila da su Titovi protivnici bezidejni.

Najevidentniji primjer ključnih razlika između Tita i njegovih protivnika je hrvatsko pitanje. Velikim dijelom prouzročeno krizom legitimite Privremenog rukovodstva, hrvatsko je pitanje predstavljalo najozbiljniji primjer frakcijske borbe u samoj Jugoslaviji, gdje su Tita napuštali najvjerniji suradnici kako bi se borili za drugačiju liniju. Vještiji političar iskoristio bi tu situaciju da potkopa Tita, ali čini se da Marić i Kusovac to nisu niti pokušali. Marić, Kusovac i Miletić bili su majstori u opstruiranju Titovih pokušaja da ujedini partiju, ali nisu uspjeli iskoristiti prednost nejedinstva kad se ono pojavilo. Umjesto da bude početak kraja Titovih pretenzija na rukovodstvo, hrvatsko je pitanje pokazalo dva važna obilježja njegovog stila rukovodstva. Prvo je bilo afirmacija njegovog ljevičarstva: davanje prvenstva hrvatskom pitanju nad jugoslavenskim pitanjem smatrano je ustupkom buržoaziji. Njegov pristup je neutralizirao i srpski hegemonistički nacionalizam i hrvatski separatistički nacionalizam uvođenjem konzistentne projugoslavenske linije i inzistiranjem na političkoj neovisnosti radničke klase od buržoaske opozicije. Drugo obilježje jest Titova prilagodljivost u odnosima s unutarpartijskim disidentima čiju je osobnu potporu uživao, u direktnoj suprotnosti s oštrim pristupom prema ambicioznim protivnicima, čak i kad su dijelili njegove političke stavove. Jelaska je bio saveznik partijske ljevice, ali ga se zbog veza s Marićem nije moglo integrirati u novo rukovodstvo. Kraš je, s druge strane, pripadao umjerenoj struji, i bolje bi surađivao s Gorkićem nego Titom, ali osobna odanost omogućila mu je ulazak u Politbiro. Ova su obilježja Tita činila stabilnim internacionalistom i logičnim kandidatom za generalnog sekretara staljinističke partije u obzorje Drugog svjetskog rata.

EPILOG: TITOV TRIJUMF

*Vi, koji ćete izroniti iz potopa
U kome smo mi potonuli
Sjetite se,
Kad govorite o našim slabostima,
Imračnog vremena
Kojem ste izbjegli.*

Bertolt Brecht, „Rođenima poslige nas“⁶³⁸

U završnom govoru na Petoj zemaljskoj konferenciji, Tito se zavjetovao održati sljedeću konferenciju „u zemlji slobodnoj od stranih okupatora i kapitalista.“⁶³⁹ Dok se vanjskom promatraču to može činiti pretjerano optimističnim obećanjem, to svakako nije tako izgledalo komunistima, koji su uskoro očekivali ne samo konačni obračun, već i, riječima Erica Hobsbawma, pobjedu „već upisanu u povijesne knjige budućnosti.“⁶⁴⁰ Međutim, sljedeća „konferencija“ održala se u vremenu koje oni prisutni u kući na periferiji Zagreba u listopadu 1940. godine nisu mogli ni zamisliti. Bio je srpanj 1948. godine – održavao se Peti kongres KPJ, prvi nakon dvadeset godina. Kraljevina Jugoslavija više nije postojala, a njeno je mjesto zauzela Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ), zemљa planske ekonomije pod vlašću komunista. To je bilo u spektru očekivanja komunista 1930-ih godina. Ono što nisu mogli predvidjeti jest da će FNRJ u vrijeme održavanja Petog kongresa biti u potpunosti odsječena od ostatka socijalističkog svijeta. Manje od mjesec dana ranije, Informbiro, *de facto* nasljednik raspuštene Komunističke internacionale, izbacio je KPJ iz svojih redova. Priča o frakcijskim borbama u KPJ u vrijeme Velike čistke pretpovijest je uzroka ovog izbacivanja.

Komunistička partija Jugoslavije bila je, generalno govoreći, partija na ljevici međunarodnog komunističkog pokreta. Titova završna rečenica na Petoj zemaljskoj konferenciji to odlično ilustrira, i zvučala je istinito brojnim njegovim drugovima još prije promjene politike Kominterne 1939. godine. Jugoslavenski komunisti nisu se željeli samo boriti protiv fašizma; željeli su iskoristiti rat kako bi proveli socijalističku revoluciju. Općenito govoreći, lijevo krilo komunističkog pokreta bilo je dominantno u Jugoslaviji. Goleme socioekonomske i nacionalne nejednakosti rezultirale su masovnim nezadovoljstvom i široko rasprostranjenom željom za sistemskom promjenom. Do kraja 1930-ih, opstajanje dubokih problema jugoslavenske države

638 Darko Suvin, *Uvod u Brechta* (Zagreb: Školska knjiga, 1970), 285.

639 Goldstein, *Tito*, 187.

640 Eric Hobsbawm, *Interesting Times: A Twentieth-Century Life* (London: Allen Lane, 2003), 73. (*Zanimljiva vremena: Život kroz dvadeseto stoljeće*, Zagreb: Disput, 2009. Prev. Damjan Lalović).

učinilo je da najradikalnija, komunistička rješenja djeluju kao jedini izlaz iz krize. Isto to ljevičarenje je bilo jedan od uzroka jugoslavenskog revolucionarnog radikalizma 1945. godine, što je novu državu postavilo na putanju sudara sa Sovjetskim Savezom.

Staljin se više bojao ljevice nego desnice u komunističkom pokretu, zbog njegovih tobiože avanturističkih tendencija i potencijalne ideoološke bliskosti trockizmu. Taj se stav odražavao u Kominterni u periodu Narodne fronte. Ironično, upravo je čin avanturizma, neuspjeh španjolske ekspedicije u proljeće 1937. godine, zapečatio sudbinu suštinski desnog sekretara KPJ Milana Gorkića. Njegovi politički stavovi, prezreni od drugova na ljevici, savršeno su se uklapali u razdoblje Narodne fronte, i uistinu su pridonijeli revitalizaciji partije od 1932. godine. Međutim, Gorkić je otišao predaleko, diskreditirajući KPJ u zemlji i u Kominterni svojim fundamentalno likvidacionističkim potezima. Nakon njegova pada nije postojala održiva „srednja“ opcija za generalnog sekretara koji bi ujedinio sve nekadašnje frakcije, ili ponudio umjereniju viziju suradnje s građanskim strankama u okviru Narodne fronte. Jedini ostatak „desnice“ u KPJ bila je grupa bivših sljedbenika Sime Markovića, koja je, pri tom, uvijek bila protiv suradnje s građanskim političkim partijama te često kritizirala nacionalnu politiku KPJ s lijeva. On je, međutim, u vrijeme svoje prisilne emigracije u Moskvu 1935. godine, već u potpunosti bio politički marginaliziran. Desničari okupljeni oko njega nisu posjedovali ni ugled ni inicijativu da značajnije utječu na partiju tijekom 1930-ih.

Od svih ljevičara, Josip Broz Tito jedini je na kraju uspio uvjeriti Kominternu da je najbolji kandidat za vodstvo. Pažljivo je balansirao umjerenost i radikalizam i preživio brojne zaokrete politike Narodne fronte između 1936. i 1939. godine. Geoffrey Swain ga čak naziva „nelojalnim boljševikom,⁶⁴¹ ističući da je Titova distinkcija između Lenjina i Staljina već naznačila kritičku distancu od staljinizma.⁶⁴² Iako je Swainov argument uvjerljiv, pravdajući ga s nekoliko primjera Titovog neposluha Kominterni, smatram da je tvrdnja o Titovoj navodnoj nelojalnosti dijelom pretjerana. Njegovi su prijestupi bili skromniji no što Swain tvrdi. Neovisno o tome, predstavljeni su vjerno slijedenje Lenjinove revolucionarne misli, na način na koji je razumijevana krajem 1930-ih. Iako je Tito privatno možda bio kritičan prema čistkama,⁶⁴³ od staljinizma je odstupao samo u aspektu revolucionarne prakse. Tito nikad nije kritizirao Staljnov pristup „izgradnji socijalizma“ i većinom ga je imitirao nakon 1945. godine. Ipak, prije dubljeg razmatranja Tita, osvrnut ću se na širi kontekst odnosa KPJ i Kominterne.

Najvažniji aspekt ovog odnosa jest da su čistke KPJ i frakcijske borbe bile dva povezana, ali fundamentalno različita procesa. Čistka KPJ bila je mnogo više

⁶⁴¹ Swain, „Tito: The Formation of a Disloyal Bolshevik,” 248-271.

⁶⁴² Ibid., 262.

⁶⁴³ Ridley, *Tito*, 142.

nepredvidiva od frakcijskih borbi. Oba su procesa počivala na glasinama, pogreškama u komunikaciji i sitničavim rivalstvima. Neovisno o tome, čistku su provodili sovjetski sigurnosni organi, s povremenim sudjelovanjem aparata Kominterne, koja nikako nije imala zadnju riječ u pitanjima uhićenja. S druge strane, frakcijske borbe su bile isključivo domena Kominterne. Iako su sigurnosni aparati bili upleteni (ne samo NKVD, već i obavještajne službe Kominterne i Crvene armije), oni nisu kontrolirali Kominternu. Odnos između KPJ i Kominterne bio je i ostao dinamičan, i od jugoslavenskih se komunista očekivalo da sami riješe križu. Optužbe za frakcionaštvo u velikoj su se većini odnosile na političke pogreške, i u rijetkim su slučajevima išle do optužbi za špijunažu i izdaju. U tom je kontekstu sukob Miletića i Tita bio iznimka.

Po mom mišljenju, Titovo odstupanje od partijske linije uvijek je ostajalo u okvirima onog što je Kominterna smatrala dopuštenim. Za razumijevanje ovog stava potrebno je usredotočiti se na perspektivu Izvršnog komiteta Kominterne, a ne toliko na stavove članova KPJ u Moskvi i Parizu. Iako su ultimativno bili podređeni Kominterni, jugoslavenski su komunisti imali puno više autonomije no što im to pripisuje jugoslavenska historiografija. Unatoč tome što su povjesničari, od Vladimira Dedijera do danas, događaje krajem 1930-ih predstavljali kao Titovu stalnu borbu da sačuva KPJ od sudbine poljske partije, u izvorima Kominterne nema ničega što bi upućivalo da su Dimitrov i Pieck ikad razmatrali raspушtanje KPJ. Iako su vodeći jugoslavenski komunisti u emigraciji smaknuti između 1937. i 1939. godine, većina je bila politički marginalizirana još prije no što je Velika čistka započela. U isto vrijeme, partijska organizacija u Jugoslaviji ostala je netaknuta, a razdoblje Narodne fronte bilo je razdoblje njenih najvećih uspjeha od početka 1920-ih.

KPJ je uživala relativnu autonomiju. Kominterna je nastojala kontrolirati sve aspekte jugoslavenskih unutarpartijskih poslova. Umjesto toga, očekivala je da sami članovi KPJ, posebno oni neokaljani stigmom frakcionaštva, preuzmu inicijativu i sami riješe partijske probleme. Titovo razumijevanje tog očekivanja odigralo je ključnu ulogu u njegovu imenovanju generalnim sekretarom. Paralelni centar prepustio je Kominterni rješavanje jugoslavenskog pitanja, čime su se zapravo razoružali pred Privremenim rukovodstvom.

Štoviše, slučaj Paralelnog centra i njegove obavještajne mreže detaljno ilustrira da, unatoč tome što je SSSR bio policijska država, moć donošenja konačnih odluka nije uvijek bila u rukama obavještajnog aparata. Tajna policija bila je jedna od nekoliko moćnih institucija, i njene su odluke druge institucije poput Kominterne mogле ignorirati, a u određenim trenucima i odbacivati. Ova spoznaja je u suprotnosti s novinarskim i neakademskim prikazima Tita kao makijavelističkog genija koji se do vrha uspeo intrigama i manipulacijama tajnih službi, kao što to tvrde Simić, Despot i Eiletz. Marić, Kusovac, Miletić, Horvatin i Tito djelovali su s namjerom pomaganja

svojoj partiji. Iako njihove izjave ne treba uvijek uzimati zdravo za gotovo, njihova zbumjenost i neorganiziranost pokazuju da nisu uvijek u potpunosti shvaćali funkcioniranje sustava i nisu ga nužno pokušavali iskoristiti za svoje ciljeve. Štoviše, reduciranje komunista na demagoge gladne moći rezultira iskrivljenim i absurdnim prikazom komunističkog pokreta i njegovih radikalno emancipacijskih ideja. Kako su ljudi koji su bili spremni žrtvovati sve, uključujući svoju slobodu, odnose s najbližima i svoje živote, za ideju komunizma, istovremeno mogli biti cinici koje zapravo nije bilo briga za ono čemu su posvetili cijele živote, već su samo željeli moć? Svakako, pozicija ministra u jugoslavenskoj vladi koji nareduje masovna uhićenja i ubojstva komunista bio bi puno bolji izbor karijere za one gladne moći nego pripadnost pokretu koji je svojim sljedbenicima mogao obećati samo uhićenja i dugogodišnje zatvorske kazne.

Unatoč relativnoj autonomiji od Kominterne, unutarpartijske borbe ujedno pokazuju i smrt partijske demokracije. Slučaj Marićeva saveznika Jelaske najbolja je ilustracija toga: neovisno o masovnoj potpori u Dalmaciji, izbačen je sa svih pozicija i iz partije samo zato što se nije slagao s novim Centralnim komitetom. Osim staljinizacije, ovaj je proces olakšao ilegalan status partije, koji je često zahtijevao rapidno donošenje odluka na vrhu. Privid partijske demokracije ipak je održan, ali se većinom radilo o iluziji. Ivo i Slavko Goldstein previše optimistično hvale činjenicu da je 1940. godine Tito bio prvi partijski vođa od 1921. godine kojeg je izabrala partija, a ne Kominterna.⁶⁴⁴ Taj je izbor bio samo formalan – Titovu je poziciju Kominterna potvrdila znatno ranije. Bez te potvrde, Tito nikad ne bi postao generalni sekretar.

Pitanje točnog datuma Titova imenovanja generalnim sekretarom također je zbumjivalo jugoslavenske povjesničare. Na temelju mog istraživanja, Tito se počeo ponašati kao generalni sekretar u kolovozu 1937. godine, iako su njegovi postupci u početku bili oprezni (jugoslavenska je historiografija taj trenutak uzimala kao trenutak Titovog imenovanja). *De facto* generalni sekretar postao je nakon sastanka Izvršnog komiteta Kominterne 5. siječnja 1939. godine, i ta je odluka formalno potvrđena prvo na partijskim konzultacijama u lipnju 1939, a potom i na Petoj zemaljskoj konferenciji. To, naravno, dovodi do pitanja zašto je Tito pobjedio ostale kandidate. Smatram da je postojalo nekoliko razloga za Titovu pobjedu, pri čemu je primarni razlog bilo ispravno shvaćanje lenjinizma, odnosno njegove interpretacije u Kominterni 1930-ih. Ukratko, Tito je najbolje shvaćao zahtjeve Kominterne i načine njihove implementacije.

Horvatin, Milić, Marić i Kusovac bili su primarno usmjereni na optužbe. Njihovi zapisи otkrivaju stalno prisutan strah od neprijatelja, špijuna i trockista u redovima komunista. U nekim slučajevima, taj je strah doveo do potpunog zanemarivanja partijskog rada. Marić i Kusovac su se u tome posebno isticali: bili su majstori intrige,

⁶⁴⁴ Goldstein, *Tito*, 187.

ali nisu bili dobri politički organizatori. Miletić je imao privid politike, ali se ona svodila na agresivno antiintelektualističko ultra-ljevičarenje iz 1928., kombinirano s kultom ličnosti. Horvatin je, unatoč svojim pretjerano revnim optužbama, imao jasnu politiku Narodne fronte, koja je bila najbliža Titovoj, ali ga je uhitio NKVD. Njegov tragični slučaj ilustrira važnost puke sreće tijekom Velike čistke. Pridržavanje partijske linije i neprestana budnost prema političkim neprijateljima nisu uvijek bili dovoljni da osiguraju preživljavanje. Ekstenzivne veze s emigrantskom zajednicom i sudjelovanje u njihovim intrigama moglo je samo voditi u propast. Tito je uglavnom bio pošteđen tih intriga, što mu je pomoglo da spasi svoj život.

Jednako je važna bila Titova spremnost da preuzme inicijativu. Od njegovih protivnika, Marić i Kusovac aktivno su kovali političke saveze; Horvatin je bio aktivan u Moskvi, gdje je nakratko zadobio pažnju Kominterne; Miletić je aktivno pretvarao zatvorsku organizaciju u Srijemskoj Mitrovici u sektu oko svog kulta ličnosti. Tito se pak fokusirao na praktične promjene u unutarnjoj organizaciji partije. U početku oprezan, krajem 1937. godine počeo je poduzimati konkretne korake za poboljšanje položaja partije. Transformirao je KPJ od zastarjele ljevičarske grupe temeljene na konspirativnim ciljima u rastuću masovnu organizaciju sposobnu vršiti nerazmjeran utjecaj na politička zbivanja u zemlji. Štoviše, to je učinio bez da je ugrozio partiju i izložio je masovnim uhićenjima, kao Gorkić prije njega.

Značajna je bila i Titova fleksibilnost po pitanju partijskih kadrova. Kad su u Parizu izbile frakcijske borbe, ni Marić ni Tito nisu tolerirali onog drugog, unatoč suprotnim tvrdnjama u njihovoj službenoj korespondenciji s Kominternom. Na kraju, međutim, Tito se pokazao mnogo učinkovitijim u privlačenju suparnika na svoju stranu. Njegov oblik ljevičarenja uspješno je ujedinio većinu članstva partije, privlačeći različite pojedince poput Đilasa, Kidriča i Hudomalja. Marić i Miletić nisu bili sposobni za nešto slično. Razlozi toga zahtijevaju detaljniju analizu. Ono što je sigurno jest da je Tito pokazao spremnost da surađuje s protivnicima, ali istovremeno nije zazirao od toga da ih politički uništi ako bi, kao Miletić i Marić, otišli predaleko. Ranije spomenuti dalmatinski slučaj pokazuje da nije uvijek preferirao ideološke veze nad osobnim. Jelaska mu je ideološki bio puno bliži od rukovodstva KPH, ali je bio previše osobno blizak Mariću da bi mu se moglo vjerovati. Povrh toga, izbor Krstulovića umjesto Jelaske kao vođe partije u Dalmaciji u skladu je s Titovom tendencijom odabira mlađih kadrova, neokaljanih frakcionaštvom. Ljudi poput Čopića, Pijade i Maslarića bili su rijetka iznimka tom pravilu. Potonji život frakcionaša, i činjenica da je većina onih koji su preživjeli rat 1948. godine završila na Golom otoku, pokazuje da su stara neprijateljstva preživjela.⁶⁴⁵ Međutim, dok Ivo Banac tvrdi da se progon informbiroovaca svodio na jačanje moći države, novi arhivski izvori, poput zapisnika s ispitivanja španjolskih veterana koji su se 1930-ih protivili Privremenom rukovod-

⁶⁴⁵ Banac, *With Stalin against Tito*, 115.

stvu,⁶⁴⁶ pokazuju da Titovo slamanje starih protivnika nije uvijek bilo neizazvano. Naprotiv, u nekim je trenucima bilo reakcija na obnovu opozicijske aktivnosti onih pojedinaca koji su još od kraja 1930-ih Tita smatrali nelegitimnim vođom, i koji su se nadali promjeni nakon što je Jugoslavija izbačena iz Informbiroa. U slučaju obitelji Kusovac, obnovljena partijska istraga nakon što je otkrivena Hudomaljeva korespondencija u Francuskoj vjerovatno je bila razlog njihove propasti, a ne njihovo aktivno opozicijsko djelovanje u poslijeratnom razdoblju. Što se tiče Titovih glavnih protivnika 1938. i 1939. godine, Marić i Kusovac su uhićeni nedugo nakon objavljivanja Rezolucije Informbiroa. Obojica su proveli šest godina u zatvoru, Marić u Lepoglavi, a Kusovac na Golom otoku.⁶⁴⁷ Kristina Kusovac provela je četiri godine u zatvoru, a Labud je ponovno uhićen 1958. i osuđen na dodatne dvije godine zatvora, što upućuje da je nastavio s opozicijskim aktivnostima. Međutim, nisam uspio pronaći izvore o političkom radu Labuda Kusovca nakon njegova puštanja s Golog otoka.

Na kraju, ova knjiga ostavlja otvorenima nekoliko pitanja koja zahtijevaju detaljnja buduća istraživanja. Jedno je zasigurno pitanje upletenosti sovjetskih obaveštajnih službi i jugoslavenskih emigranata u Moskvi u proces čistke KPJ. Uloga „sekundarnih“ pojedinaca, koji nisu bili na visokim pozicijama ni u partiji ni u Kominterni, poput Karaivanova, Srebrenjaka i Golubića, iako potencijalno ključna, još uvijek je velikim dijelom nerazjašnjena. Politička represija ostatka jugoslavenske zajednice u SSSR-u te onih koji nisu bili upleteni u frakcijske borbe (poput ekonomskih emigranata) također je neistražena, kao i širi kontekst veza Jugoslavena i sovjetskog društva u kojem su živjeli. Moj rad otvara i pitanje transnacionalnih mreža moći unutar Kominterne i njihovih utjecaja na politiku i represiju u Sovjetskom Savezu 1930-ih. Pojedinci poput Marića i Kusovca bili su izuzetno dobro povezani s francuskim, španjolskim i bugarskim komunistima. Tito i Horvatin, s druge strane, imali su pozornost drugih Bugara, kao i Nijemaca, poput Piecka i Florina. Briga za interes Kominterne utjecala je na porast transnacionalne solidarnosti koja je nadrastala okvirе nacionalnih komunističkih partija, ali je dovela i do fundamentalnih političkih neslaganja u najvišim krugovima Treće internationale. S time je direktno povezana neformalna hijerarhija komunističkih partija u Kominterni, koja je očita iz podredenog položaja KPJ prema Komunističkoj partiji Bugarske. Iako je ova hijerarhija djelomično obradivana u literaturi o francuskoj i njemačkoj komunističkoj partiji, ostaje još jedno moguće područje istraživanja koje bi značajno proširilo razumijevanje međunarodnog komunističkog pokreta u međuratnom razdoblju.

⁶⁴⁶ Koristio sam te zapisnike u trećem i četvrtom poglavlju kako bih rekonstruirao neke postupke Pralelnog centra krajem 1930-ih. Međutim, većina dokumenata koji se odnose na te informbiroovce ne fokusiraju se na neslaganja 1930-ih, već na nastavak njihovog opozicijskog djelovanja nakon 1945. Za detaljnu analizu slučaja španjolskih veterana, vidi rad Milana Radovanovića „Jugoslovenski interbrigadisti pred Kontrolnom komisijom CK KPJ 1945–1949.“

⁶⁴⁷ AJ, 516 MG, 2231/9, Marić, „Podatci o mojoj radu“, 21.

Razdoblje između 1936. i 1940. godine bilo je ključni formativni period Komunističke partije Jugoslavije kakvom ju znamo od 1940-ih. Stara KPJ bila je mrtva; brojni stari kadrovi bili su i doslovno, a ne samo figurativno, mrtvi. Gotovo sve vodeće ličnosti partije iz razdoblja 1920-ih i prve polovice 1930-ih bile su do 1939. godine ili izbačene iz partije ili, najčešće, ubijene. Umjesto njih, Tito je imenovao skupinu mlađih komunista sastavljenih od radnika i nekoliko intelektualaca, od kojih je većina bila nepoznata u širem pokretu, ali nisu nosili stigmu frakcijskih sukoba. Većina nije imala direktnog iskustva sa SSSR-om i njegovim brojnim komunističkim školama, pa je njihova lojalnost bila usmjerena prema vlastitoj partiji, a ne Moskvi. Iako su Titova imenovanja kadrova u većini slučajeva ovisila o osobnim vezama i bliskim prijateljstvima, novo rukovodstvo nije bilo sastavljeno od nesposobnih pojedinaca koje je odlikovala samo poslušnost generalnom sekretaru. Štoviše, Titov Centralni komitet sastojao se od ljudi koji su, unatoč svojoj mladosti, parirali ili vještinom čak nadmašivali kadrove koji su KPJ vodili prije 1937. godine. Njihove sposobnosti i praktični uspjesi dali su im moć i legitimitet za sve političke akcije tijekom 1940-ih. U tom su desetljeću partiju proveli kroz svjetski rat, građanski rat i revoluciju, kulminirajući sukobom koji je promijenio međunarodni komunistički pokret 20. stoljeća. A sve je počelo uhićenjem sposobnog, ali u konačnici tragično nesposobnog partijskog vode pod lažnim optužbama za špijunažu u ljeto 1937. godine.

BIBLIOGRAFIJA

Arhivi

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

Fond 507 CK KPJ

Fond 507 CK KPJ – Emigracija KPJ u Francuskoj

Fond 507/VII CK KPJ – Kontrolna i statutarna komisija CK KPJ

Fond 513 – Moša Pijade

Fond 516 MG – Memoarska građa

Fond 790/1 KI – Komunistička internacionala

Fond 790/13 – Jugosloveni na radu i školovanju u SSSR-u

Ruski državni arhiv socio-političke povijesti (Российский государственный архив социально-политической истории, RGASPI), Moskva

Fond 495 – Izvršni komitet Komunističke internationale

Fond 495, Podfond 11 – Sekretarijat sekretara Izvršnog komiteta Komunističke internationale Wilhelma Piecka

Fond 495, Podfond 18 – Sekretarijat Izvršnog komiteta Komunističke internationale

Fond 495, Podfond 20 – Ured Sekretarijata Izvršnog komiteta Komunističke internacionale

Fond 495, Podfond 70 – Komunistička partija Jugoslavije

Fond 495, Podfond 277 – Osobni dosjei (Jugoslavija)

Fond 545 – Internacionalne brigade španjolske republikanske vojske

Fond 545, Podfond 2 – Središnja vojna administracija internacionalnih brigada

Fond 545, Podfond 6 – Popisi osobnih dosjea boraca i zapovjednika brigada

Objavljeni primarni izvori

Banac, Ivo (ur.). *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949*. New Haven: Yale University Press, 2003.

Bebler, Aleš. Čez drn in strn: spomini. Koper: Lipa, 1981.

Cenčić, Vjenceslav. *Enigma Kopinić*, sv. 1. Beograd: Rad, 1983.

Čolaković, Rodoljub. *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 2. Sarajevo: Svjetlost, 1968.

Čolaković, Rodoljub. *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. 3. Sarajevo: Svjetlost, 1972.

Đilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.

Filipović, Filip. *Sabrana dela*. Uredili Stojan Kesić i Toma Milenković. Svezak 12. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Haustov, Vladimir Nikolaevich (ur.). *Lubyanka: Sovetskaya elita na stalinskoy golgofe, 1937–1938*. Moscow: Mezhdunarodniy fond „Demokratiya“, 2001.

Hobsbawm, Eric. *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*. London: Allen Lane, 2003.

- Kardelj, Edvard. „Sećanje na dolazak druga Tita na čelo Partije.“ U: *Tito četrdeset godina na čelu SKJ 1937-1977*, ur. Vladimir Bakarić, 49-69. Beograd: Narodna knjiga, 1978.
- Klopčič, France. *Desetletja preizkušenj: spomini*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Krstulović, Vicko. *Memoari jugoslavenskog revolucionera*, sv. 1. Beograd: Mostart, 2012.
- Leder, Mary M. *My Life in Stalinist Russia: An American Woman Looks Back*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001.
- Lenin, Vladimir. *What Is To Be Done?* New York: International Publishers, 1969.
- Lunacharsky, Anatoly Vasilievich. *Revolutionary Silhouettes*. New York: Hill and Wang, 1968.
- Maslarić, Božidar. *Moskva-Madrid-Moskva: sećanja*. Zagreb: Prosvjeta, 1952.
- Memorial. „Списки жерта“ memo.ru. <http://lists.memo.ru/>. Posjet 27. ožujka 2017.
- Merleau-Ponty, Maurice. *Humanism and Terror: An Essay on the Communist Problem*. Boston: Beacon Press, 1969.
- Oreški, Agata. *Sibirski pečat*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1983.
- Pavlović, Živojin. *Bilans sovjetskog termidora*. Užice: Kadinjača, 2001.
- Radvoljina, Ida Markovna. *Dugačko pismo koje nije stiglo do primaoca*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011.
- Simić, Pero. *Tito: svetac i magle*. Beograd: Službeni list SCG, 2005.
- Simić, Pero i Zvonimir Despot. *Tito – strogo poverljivo: arhivski dokumenti*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Strong, Anna Louise. „Stalin ‘The Voice of the Party’ Breaks Trotsky.“ *Gateway*, mid-December 1925. *Marxists Internet Archive*. https://www.marxists.org/reference/archive/strong-anna-louise/1925/12/stalin_vs_trotsky.htm. Posjet 24. travnja 2020.
- Timofejev, Aleksej, Goran Miloradović i Aleksandr Silkin (ur.). *Moskva – Srbija, Beograd – Rusija: dokumenta i materijali*, sv. 4. Moskva, Beograd: Glavarhiv Moskvy, CGA Moskvy, Arhiv Srbije, 2017.
- Tito, Josip Broz. *Sabrana djela*. Glavni i odgovorni urednik Pero Damjanović. Svezak 2 do 5. Beograd: Komunist, 1981.

Sekundarni izvori

- Auty, Phyllis. *Tito*. London: Penguin, 1974.
- Babichenko, Leonid. „Die Moskvin-Kommission. Neue Einzelheiten zur politischorganisatorischen Struktur der Komintern in der Repressionsphase.“ *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*, Sv. II, No. 5/6 (1994/95), 35-39.
- Banac, Ivo. *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988.
- Biscione, Francesco M. *Dizionario Biografico degli Italiani*, sv. 41, s.v. „D'ONOFRIO, Edoardo.“ Rim: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1992. [http://www.treccani.it/enciclopedia/edoardo-d-onofrio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/edoardo-d-onofrio_(Dizionario-Biografico)/). Posjet 3. rujna 2017..
- Bondarev, Nikita. *Misterija Tito: moskovske godine*. Beograd: Čigoja štampa, 2013.

- Bondarev, Nikita V. „Sima Marković – moskovske godine (1935–1938)“ u: *Društveno-politička i naučna misao i delo Sime Markovića*, ur. Aleksandar Kostić, 43-56. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2013.
- Bondarev, Nikita Viktorovich. „Rol' semeystva Pop-Ivanovyh v mirovoy revolyuции,“ U: Stoletie dvuh emigraciy. 1919-2019, ur. Aleksey Yur'evich Timofeev, 79-92. Moskva: Institut slavyanovedeniya, 2019.
- Brown, Archie. *The Rise and Fall of Communism*. London: Vintage Books, 2010.
- Callinicos, Alex. *Trotskyism*. Buckingham: Open University Press, 1990.
- Chase, William J. *Enemies Within the Gates? The Comintern and Stalinist Repression, 1934–1939*. New Haven and London: Yale University Press, 2001.
- Chase, William J. „Microhistory and Mass Repression: Politics, Personalities, and Revenge in the Fall of Béla Kun.“ *The Russian Review*, 67/3 (2008): 454-483.
- Connor, Walker. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Cvetković, Slavoljub. *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
- Čadikovski, Bane. „Semejstvoto Pop Ivanovi i negovata revolucionerna dejnost vo periodot megu dvete vojni.“ U: *Kočani i Kočansko vo NOV 1941-1945*, 87-97. Kočani: Opštinski odbor na sojuzot na združenijata na borcite od NOV, 1985.
- Dedijer, Vladimir. *Josip Broz Tito: Prilozi za biografiju*. Zagreb: Kultura, 1953.
- Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2. Zagreb: Mladost, 1981.
- Dolenc, Ervin. „Kuharjeva skupina v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije.“ U: *Prežihov Voranc – Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*, ur. Aleš Gabrič, 71-84. Ljubljana i Beč: Inštitut za novejšo zgodovino and Slovenski znanstveni inštitut, 2010.
- Eiletz, Silvin. *Pred sodbo zgodovine: Stalin, Tito in jugoslovanski komunisti v Moskvi*. Celovec: Mohorjeva, 2010.
- Eiletz, Silvin. *Titova skrivnostna leta v Moskvi 1935-1940*. Celovec: Mohorjeva, 2008.
- Figes, Orlando. *A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution*. London: Penguin Books, 1998.
- Filipič, France. „Josip Broz Tito i osnivanje KP Slovenije.“ *Vojnoistorijski glasnik* 1/1987: 131-139.
- Fitzpatrick, Sheila. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Fitzpatrick, Sheila. „Revisionism in Soviet History,“ *History and Theory* 46/4 (2007): 77-91.
- Fitzpatrick, Sheila. *The Russian Revolution*, 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Fowkes, Ben. „To Make the Nation or Break It? Communist Dilemmas in Two Interwar Multinational States.“ U: *Bolshevism, Stalinism and the Comintern: Perspectives on Stalinization, 1917–53*, ur. Norman LaPorte, Kevin Morgan i Matthew Worley, 206-225. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Georgievski, Kuzman i Saša Markus. *Makedonskata revolucionerka Malina Popivanova*. Skopje: Studentski zbor, 1985.
- Getty, J. Arch i Oleg Naumov. *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven and London: Yale University Press, 1999.

- Gligorijević, Branislav. *Između revolucije i dogme: Vojko (Vojislav) Vujović u Kominterni*. Zagreb: Spektar, 1983.
- Goldstein, Slavko i Ivo Goldstein. *Tito*. Zagreb: Profil, 2015.
- Gužvica, Stefan. „Kamilo Horvatin: Zaboravljeni kandidat za generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije.“ *Historijski zbornik* LXXII (1/2019): 139-164.
- Haslam, Jonathan. *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-39*. London: Macmillan, 1984.
- Haug, Hilde Katrine. *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, the Communist Leadership and the National Question*. London: I.B. Tauris, 2016.
- Hallas, Duncan. *The Comintern*. Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2008.
- Huber, Peter. „Structure of the Moscow apparatus of the Comintern and decision-making.“ *U: International Communism and the Communist International, 1919-43*, ur. Tim Rees i Andrew Thorpe, 41-66. Manchester: Manchester University Press, 1998.
- Jelić, Ivan. *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, sv. 1. Zagreb: Globus, 1981.
- Jovanović, Nadežda. „Milan Gorkić (prilog za biografiju)“ *Istorijski zbornik* 20. veka 1/1983: 25-56.
- Kahan, Vilém. „The Communist International, 1919-1943: The Personnel of Its Highest Bodies.“ *International Review of Social History* 21/2 (1976), 151-185.
- Karan, Milenko. *Njima nije oprošteno*. Subotica: Minerva, 1991.
- Kovačević, Jelena. „Frakcijske borbe među članovima KPJ u Sremskomitrovačkoj kaznioni 1937-39.“ *Arhiv* 1-2/2015: 105-116.
- Kovačević, Jelena. „Petko Miletić (1897-1943) – od revolucionara do „frakcionaša“.“ *Tokovi istorije* 1/2017: 47-73.
- Kvesić, Sibe. *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Lykos, 1960.
- Lazitch, Branko i Milorad M. Drachkovitch. *Biographical Dictionary of the Comintern*. Stanford: The Hoover Institution Press, 1986.
- Le Blanc, Paul. *Lenin and the Revolutionary Party*. Chicago: Haymarket Books, 2015.
- Lešnik, Avgust. „The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period.“ *The International Newsletter of Communist Studies* XI/18 (2005): 25-60.
- McDermott, Kevin i Jeremy Agnew. *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*. London: MacMillan, 1996.
- Melchin, S.A., A.S. Stepanov i V.N. Yakushev et al. „Сталинские списки – введение.“ *Memorial*. <http://stalin.memo.ru/images/intro.htm>. Posjet 27. ožujka 2017.
- Milenković, Milišav (ur.). *Revolucionarna misao i delo braće Vujović*. Požarevac: Braničevo, 1981.
- Nikolić, Kosta. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Odić, Slavko i Slavko Komarica. *Partizanska obaveštajna služba*, sv. 3. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1988.
- Očak, Ivan. „Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke.“ *Radovi* 22 (1989): 267-296.
- Očak, Ivan. *Braća Cvijići*. Zagreb: Spektar – Globus, 1982.
- Očak, Ivan. *Gorkić: život, rad i pogibija*. Zagreb: Globus, 1988.

- Očak, Ivan. „Staljinski obračun s jugoslovenskim partijskim rukovodstvom u SSSR-u.“ *Radovi* 21 (1988): 81-106.
- Očak, Ivan. s.v. „Bastajić, Pavle“ *Krlezijana Online*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1281>. Posjet 21. veljače 2019.
- Očak, Ivan. s.v. „Horvatin, Kamilo“ *Krlezijana Online*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1598>. Posjet 7. prosinca 2017.
- Očak, Ivan. *Vojnik revolucije: Život i rad Vladimira Čopića*. Zagreb: Spektar, 1980.
- Očak, Ivan i Mihailo Marić. *Danilo Srdić, crveni general*. Beograd: Sedma sila, 1965.
- Oren, Nissan. *Bulgarian Communism: The Road to Power 1934-1944*. New York: Columbia University Press, 1971.
- Pešić, Desanka. *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje*. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1983.
- Petranović, Branko. *Jugoslavija 1918–1988: knj. 1: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd: Nolit, 1988.
- Petričević, Jozo. *Lolo*. Zagreb: Globus, 1986.
- Petrović, Slobodan. *Sedam sekretara SKOJ-a*. Beograd: Rad, 1962.
- Piljević, Đorđe O. Čovek ideja i akcije. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001.
- Pirjevec, Jože. *Tito i drugovi*, sv. 1. Beograd: Laguna, 2013.
- Požar, Petar. *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*. Beograd: Nova knjiga, 1989.
- Radanović, Milan. „Jugoslovenski interbrigadisti pred Kontrolnom komisijom CK KPJ 1945–1949.“ Diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, 2016.
- Ridley, Jasper Godwin. *Tito*. London: Constable, 1994.
- Schwartz, Stephen. „Ante Ciliga (1898–1992): A Life at History’s Crossroads.“ *Journal of Croatian Studies* 34/35 (1993/1994): 181-206.
- Shearer, David. „Stalin at War, 1918–1953: Patterns of Violence and Foreign Threat“ *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 66 (2018/2): 188-217.
- Stankova, Marietta. *Georgi Dimitrov: A Biography*. London: I.B. Tauris, 2010.
- Starkov, Boris A. „The Trial that Was Not Held.“ *Europe-Asia Studies* 46/8 (1994): 1297-1315.
- Studer, Brigitte. *The Transnational World of the Cominternians*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Studer, Brigitte i Berthold Unfried. „At the Beginning of a History: Visions of the Comintern After the Opening of the Archives.“ *International Review of Social History* 42 (1997): 419-446.
- Swain, Geoffrey. *Tito: A Biography*. London: I.B. Tauris, 2011.
- Swain, Geoffrey. „Tito and the Twilight of the Comintern.“ U: *International Communism and the Communist International, 1919–43*, ur. Tim Rees i Andrew Thorpe, 205-221. Manchester: Manchester University Press, 1998.
- Swain, Geoffrey. „Tito: the Formation of a Disloyal Bolshevik.“ *International Review of Social History* XXXIV (1989): 248-271.

- Swain, Geoffrey. „Wreckage or Recovery: A Tale of Two Parties.“ U: *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*, ur. Matthew Worley, 129-151. London: I.B. Tauris, 2004.
- Tumshis, Mihail i Vadim Zolotaryov. *Evrei v NKVD SSSR. 1936–1938 gg. Opyt biograficheskogo slovarya*. Moscow: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2017.
- Vatlin, Aleksandr. „Nu i nechist.“ *Nemeckaya operaciya NKVD v Moskve i Moskovskoy oblasti, 1936-1941. gg.* Moscow: ROSSPEN, 2012.
- Visković, Velimir. „Krležina uloga u sukobu na ljevici, I. nastavak.“ *Republika* LV/3-4 (1999): 44-62.
- Vlajčić, Gordana. *Osma konferencija zagrebačkih komunista, 25. i 26. veljače 1928. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- Vojtěchovský, Ondřej. *Iz Praga protiv Tita! Jugoslovenska informbiroovska emigracija u Čehoslováckoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2016.
- Vujošević Cica, Ubavka. *Nestajali netragom: Jugosloveni - žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927-1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019.
- Vujošević, Ubavka. „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ.“ *Istorija 20. veka* 1/1997: 107-128.
- Vujošević, Ubavka. „Prilozi za biografiju Mustafe Golubića: (nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne).“ *Istorija 20. veka*, 1-2/1993: 217-230.
- Vujošević, Ubavka i Vera Mujbegović. „Die jugoslawischen Kommunisten in den stalinistischen ‘Säuberungen’ 1929 bis 1949.“ In *Kommunisten Verfolgen Kommunisten: Stalinistischer Terror und „Säuberungen“ in Den Kommunistischen Parteien Europas Seit Den 30er Jahren*, edited by Richard Lorenz and Siegfried Bahne, 157-173. Berlin: Akademie-Verlag, 1993.
- Vukliš, Vladan. *Sjećanje na Španiju: Španski građanski rat u jugoslovenskoj istoriografiji i memoaristici 1945–1991*. Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, 2013.
- Wesson, Robert. *Lenin's Legacy: The Story of the CPSU*. Stanford, CA: Hoover Press, 2017.
- Zovko, Marko. *Kamilo Horvatin: nestao u staljinskim čistkama*. Zagreb: Spektar, 1980.

KAZALO

- Adžija, Božidar – 115-117
Albacete – 74, 105
Ambruž-Richter, Ernest – 128
Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) – 75
Antonov – v. Srebrenjak, Ivan
Arrachart, René – 79
Baljkas, Ivo – 78, 117-118
Barcelona – 110-112, 122
Bebler, Aleš – 28n, 124
Beč – 23, 36, 39, 59, 66, 68, 72
Beograd – 8, 17, 20, 28, 31, 63, 89, 90, 103, 108n, 132, 134n
Bergman, Alfred – 64, 78
Berija, Lavrentij – 1, 128
Bjelov – v. Damjanov, Georgi
Blagojeva, Stela – 123, 126
Bogdanov – v. Ivanov, Anton
boljševici – v. Svesavezna komunistička partija (boljševika)
boljševizacija – 17-18, 22-23, 33, 138
boljševizam – 11-12, 20-22, 42, 46, 53, 82-83, 113
Brezović, Matija – 27-29, 31, 49
Broz Tito, Josip – 2-4, 6-9, 14-15, 17n, 22-23, 25-26, 28n, 38-41, 45-46, 49-50, 61-80, 84-88, 91-97, 99-108, 111-145
Buharin, Nikolaj – 24, 43, 55, 58, 90
Chase, William J. – 9-13, 125n, 128n
Ciliga, Ante – 30, 43, 90
Crvena internacionalna radničkih sindikata (Profinterna) – 25, 72, 79
Cvijić, Đuro – 4n, 20, 22, 25, 32, 33, 36, 38, 45, 53, 55, 73, 75, 81, 89, 122
Cvijić, Stjepan – 4n, 6n, 36-39, 41, 53, 57, 59, 64, 69, 74-75, 84, 122-124
Čižinský, Josip – v. Gorkić, Milan
Čolaković, Rodoljub – 9, 36, 38, 40, 54, 56-58, 61, 64-66, 69-71, 74, 76, 84-85, 101-102, 104-105, 122, 129
Čudnovski – v. Kovačević-Čudnovski, Nikola
Ćopić, Vladimir – 3n, 4n, 20, 25-26, 32-34, 36-39, 41, 46, 53, 57, 59, 64, 107, 110-111, 120-125, 127, 143
Damjanov, Georgi – 48, 51, 62, 83, 87, 121, 123, 126, 132, 135n
Dapčević, Peko – 124
Despot, Zvonimir – 6-7, 49-50, 127, 141
Despotović, Mita – 120, 134
Dičev, Dimo – 109-111
Dimitrov, Georgi – 9, 62, 78n, 80, 86, 94, 99, 101-104, 114, 121, 123, 125-126, 128-130, 134, 141
Dobrev, Georgi – 109
D'Onofrio, Edoardo – 109-111
Drenovski – v. Jovanović, Janko
Đaković, Đuro – 18n, 22-25, 27-28, 37
Đilas, Milovan – 7, 9, 17n, 64, 77, 90, 92-94, 96, 103, 136, 143
Eiletz, Silvin – 6-7, 50, 122, 141
Filipčev, Roman – 64, 105-107, 109-112
Filipović, Filip – 23, 27, 32, 49, 74-75, 89, 122-123, 135
Fitzpatrick, Sheila – 9, 119
Fleischer – v. Gržetić, Ivan
Florin, Wilhelm – 8, 134, 135n, 144
Franović, Antun – 64, 93, 135
Getty, J. Arch – 9
Goli otok – 108n, 113, 134n, 143-144
Golubić, Mustafa – 64, 68, 72, 80, 129, 132, 144
Golubović, Radonja – 64, 92
Gorkić, Milan – 1, 3n, 5, 7, 12, 14-15, 18, 23-27, 32-61, 63-67, 69-72, 74-78, 81-85, 87-93, 96-97, 99-101, 103-108, 110-111, 113-114, 116, 121-123, 126n, 130, 137-138, 140, 143
gorkićevci – 36, 38, 40, 61, 64, 69-70, 77, 93, 101, 103-106, 110-111

- Gošnjak, Ivan – 124
- Gromov – v. Poptomov, Vladimir
- Gržetić, Ivan – 35, 38-39, 42, 44-51, 53, 56, 59, 64, 89, 104, 107, 122
- Gustinčić, Dragotin – 64, 105-106, 111-112, 124
- Hebrang, Andrija – 22-23, 25, 64, 91-95
- Hemingway, Ernest – 107n, 129
- Heussler, André – 79, 130n
- Hobsbawm, Eric – 139
- Horvaj, Vilim – 6n, 39, 54n, 55, 57, 127
- Horvatin, Kamilo – 6-7, 15, 20, 26, 32, 35, 38, 44, 53-55, 57-58, 62, 64-65, 74-75, 81-89, 97, 99, 120n, 122, 125n, 134, 137, 141-144
- Hrvatska seljačka stranka (HSS) – 77, 114-117, 119, 132-133
- Hudomajl, Karel – 36-39, 64, 66n, 76n, 77, 84n, 104, 108, 129, 131, 143-144
- Informbiro – 3, 11, 15, 45n, 63, 92, 108n, 113, 120n, 127n, 134n, 139, 143-144
- Ivanov, Anton – 63, 80, 102, 110-111, 129, 132, 135n
- Iveković, Mladen – 115-117
- Jelaska, Vicko – 64, 73, 85n, 116-119, 131, 138, 142-143
- Jovanović, Janko – 47n, 55, 89, 120, 125, 127-128
- Jovanović, Rajko – 20, 78
- Kaclerović, Triša - 20
- Karaivanov, Ivan – 6n, 45n, 63, 120, 125, 134, 144
- Kardelj, Edvard – 17n, 64, 66n, 76n, 85, 91, 97, 103, 119
- Kidrič, Boris – 36, 38-39, 64, 70-71, 77, 121, 143
- Kirov, Sergej – 12, 14, 53
- Kolarov, Vasil – 86-87, 104, 126, 135n
- Komunistička internacionala (Kominterna) – 1-15, 17-19, 21-26, 29-36, 38-56, 58-67, 69-82, 85-88, 90-94, 97, 99-109, 111, 113, 118-121, 123, 126-128, 130-144
- Komunistička omladinska internacionala (KIM) – 24, 32, 43, 58
- Komunistička partija Bugarske (BKP) – 52, 63, 72, 79, 102, 138, 144
- Komunistička partija Francuske (PCF) – 8, 22n, 63, 67-68, 72, 79-80, 100-102, 124, 130-131, 144
- Komunistička partija Hrvatske (KPH) – 15, 26, 39, 86, 113-120, 129, 143
- Komunistička partija Slovenije (KPS) – 26, 39, 113, 119, 132
- Komunistička partija Španjolske (PCE) – 72, 144
- Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ) – 30, 31n, 39n, 90, 107n,
- Kopinić, Josip – 7n, 64, 80, 100, 104, 120-121, 125, 132, 134, 136-137
- Kostov, Trajčo – 51-52, 83
- Korski, Ivan – 64, 94-96
- Kovačević-Čudnovski, Nikola – 64, 106-107, 113
- Kraš, Josip – 85n, 103, 115, 117-119, 138
- Krleža, Miroslav – 68, 81, 115, 128-129
- Krndelj, Ivan – 64, 69-70, 76
- Krstulović, Vicko – 117-118, 143
- Kuhar, Lovro – 64, 66n, 70, 76-77, 100, 102, 104, 130-131
- Kusovac, Kristina – 64, 72, 76n, 78, 102, 108, 129-130, 144
- Kusovac, Labud – 15, 62-64, 68, 70-80, 85, 90, 96-97, 100-102, 104, 106, 108, 110, 117, 122, 124, 126-127, 129-130, 132, 138, 141-144
- Kuusinen, Otto – 123-124, 126
- Lenjin, Vladimir Iljič – 13, 18, 37, 40, 54n, 66, 107n, 119, 140
- lenjinizam – 18, 37, 54, 69, 114, 119, 142
- Leskošek, Franc – 38, 40, 64, 85n, 103
- Ljubljana – 26, 127
- Manuilski, Dimitrij – 24, 25n, 38, 40, 51, 55, 86-87, 104, 121, 123, 126

- Marić, Ivo – 6n, 14-15, 36, 38-39, 61n, 62-64, 66n, 68, 70-79, 82, 85, 92, 96-97, 99-102, 104, 108, 110, 114, 117-118, 124, 126-127, 129-132, 138, 141-144
- Marković, Mirko – 31, 64, 76n, 107-108, 113, 129
- Marković, Sima – 20, 22, 30-31, 82n, 122, 127, 140
- Martinović-Mališić, Jovan – 22-23, 37, 49, 127
- Maslarić, Božidar – 38-39, 64, 105-112, 122, 124, 143
- Mavruk, Antun – 23, 32, 38, 89
- Međunarodna lenjinska škola – 46, 47n, 56
- Merleau-Ponty, Maurice – 35, 82
- Miletić, Petko – 15, 62-64, 71, 73, 75-77, 88-97, 99-101, 118, 124, 127, 129, 131-138, 141-143
- Milutinović, Ivan – 64, 92, 103n, 119
- Miljuš, Simo – 39, 55, 74, 122, 127
- Moskva – 1, 4, 7-9, 14-15, 17, 21-22, 24, 28, 38-46, 51, 53, 55, 58, 62, 64, 66, 69-70, 72-74, 78n, 80-84, 86-90, 95n, 99-100, 104, 106, 107n, 112-113, 118, 120-122, 124-127, 129, 132-133, 135, 137, 140-141, 143-145
- Moskovin – v. Trilisser, Mihail
- Muk, Adolf – 26, 36, 38, 56-58, 93, 101
- Nađ, Kosta – 124
- NKVD – 1, 3, 7, 15, 35, 42, 48-52, 55, 58-60, 63, 68, 75, 87-88, 99, 120-121, 123-125, 128, 135, 137-138, 141, 143
- Novaković, Kosta – 7, 20, 32, 45, 55, 127
- Očak, Ivan – 3-4, 44n
- OMS (Odjel za međunarodne veze) – 52
- Ozren – Miler, Dragan – 133-134
- Paralelni centar – 51, 61n, 62, 64, 68n, 71-80, 85, 93-94, 99-104, 107-109, 111-114, 116-117, 121-122, 124, 126, 129-131, 137, 141, 144n
- Pariz – 1, 15, 27, 47, 62, 64-66, 68-72, 74-75, 77-80, 82-83, 85-86, 96, 100, 102-106, 108-110, 112, 122, 126, 129-130, 132, 141, 143
- Parović, Blagoje – 6n, 25, 26, 32, 36, 38-39, 45-46, 48-49, 56-57, 106-107
- Pavlović, Pavle – 85n
- Pavlović, Živojin – 56, 64, 69
- Petrović, Drago – 103, 117, 119
- Pieck, Wilhelm – 8, 15, 35, 41n, 47, 51-52, 58, 62, 64-65, 67, 70-71, 74, 80, 83-84, 86-87, 89, 101-104, 114, 126, 132, 134, 141, 144
- Pijade, Moša – 64, 76n, 89n, 91-96, 131n, 134n, 143
- Poljaček, Lev Mihajlović – 48, 59
- Popivanov, Stefan – 27-30, 33
- Poptomov, Vladimir – 127, 133, 135n
- Prag – 25, 46, 71, 132, 133n, 135
- Prežihov Voranc – v. Kuhar, Lovro
- Privremeno rukovodstvo – 14-15, 61-62, 64-66, 71-72, 74-80, 84-85, 92-96, 99, 103-105, 107-110, 112-117, 122, 124, 126-131, 133, 136, 138, 141, 143-144
- Prodanović, Bora – 96, 136
- Profinterna – v. Crvena internacionala radničkih sindikata (Profinterna) – 25, 72, 79
- Ribar, Ivo Lola – 64, 71, 75, 77, 92-93, 97, 103, 117, 121, 131, 134
- Simić, Pero – 5-7, 9, 49-50, 73-74, 122, 127, 141
- Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) – 1, 27-28, 36, 39, 44, 46, 71, 103, 121, 127, 134
- Spinner – v. Karaivanov, Ivan
- Sperber, Manès – 1
- Split – 36, 73, 118
- Srebrenjak, Ivan – 27, 80, 121, 126-127, 144
- Sremska Mitrovica – 15, 25, 66n, 68n, 71-72, 75-76, 78, 89, 91-92, 99, 131, 143
- Stanisavljević, Dimitrije – 107, 109, 113

- Staljin, Josip – 1, 3, 5, 9-12, 15, 31, 35, 41, 42, 50-52, 58, 61, 68, 82, 89, 92, 107n, 108n, 119, 121, 125, 128, 134, 138
staljinizam – 4, 5, 9-14, 17, 18n, 22, 29, 53, 83, 103, 119-120, 122, 140, 142
Stranka radnog naroda (SRN) – 77, 86, 113, 115-118, 123, 126
Svesavezna komunistička partija (boljševika) – 11, 13, 28, 30, 43, 53, 61, 82, 125, 128
Šeremet, Akif – 127
Tito – v. Broz Tito, Josip
Tréand, Maurice – 63, 79-80, 100-102, 104, 130
Trilisser, Mihail – 51, 52n, 87, 123-126
Trocki, Lav – 30, 42, 52, 56, 82n, 119, 126n
trockizam, trockisti – 7, 30-32, 43-44, 48-49, 52-54, 57, 59, 62, 67, 69, 78, 80n, 83-85, 88-90, 104, 108, 110, 118-119, 124, 128-129, 132, 134-136, 140, 142
Uvalić, Radivoj – 79-80
„vahabiti“ – 62, 64, 89, 91-96, 131n, 132
Valdgoni, Robert – 128
Vidaković, Mate – 124
Višinski, Andrej – 1, 128
Vlahović, Veljko – 112, 120n, 124
Vojnilović, Boris – 64, 96
Vujović, Grgur – 44, 55
Vujović, Radomir – 45, 127
Vujović, Vojislav – 30, 32, 43-44, 58
Yanov – v. Dičev, Dimo
Zagreb – 20, 22, 25, 28, 80-81, 85n, 113, 137, 139
Žaja, Andrija – 103, 115, 117, 119
Železov – v. Dobrev, Georgi
Željezar – v. Marić, Ivo
Žujović, Sreten – 38, 40, 64-65, 69, 71-72, 76, 84n, 85